

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ
ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ
ЦІННОСТЕЙ ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 12

Дніпропетровськ
ЛІРА
2014

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)
П 75

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.); канд. іст. наук, доц. **І. А. Шах-райчук** (відп. секр.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; д-р іст. наук, проф. **Є. І. Бородин**; канд. іст. наук **Н. М. Буланова**; заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р іст. наук, проф. **В. П. Мотрович**; д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілєв**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. М. Орлик**
д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**

In collection the given articles, which touch history of cities and villages, historical figures, education, science, spirituality and culture, archaeological starozhitnostey of Pridniprov'ya.

Counted on the teachers of higher and general educational establishments, research workers, historians-researchers of a particular region, specialists in museum management, ethnologists, graduate students, students, students of general schools, and all, who studies history of Ukraine and Pridniprov'ya.

П 75 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Ліра, 2014. – Вип. 12. – 204 с.

ISBN 978-966-551-328-5

У збірнику подані статті, що стосуються історії міст і сіл, історичних постатей, освіти, науки, духовності та культури, археологічних старожитностей Придніпров'я.

Розрахований на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

**УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр–4Дні)**

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISBN 978-966-551-328-5

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2014
© Автори статей, 2014

ПЕРЕДМОВА

Дванадцятий збірник наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» стосується маловивчених аспектів історії Придніпровського краю. Пропоноване видання підготовлене авторським колективом істориків Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кіровограда та Кривого Рога. До його складу увійшли науково-педагогічні працівники вищої школи, педагогічні працівники середньої школи, співробітники музейних та бібліотечних установ, аспіранти та студенти. Всі вони об'єднані спільною місією – засобами історичного краєзнавства глибше пізнати ріднокрай, сприяти прищепленню любові до рідної землі всім любителям минувшини, а особливо молодому поколінню, яке продовжуватиме будівництво нової України, в тому числі й на теренах Придніпров'я.

Черговий збірник наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» структурований за чотирма розділами, які є для нашого видання традиційними. Відкривається збірник розділом «Історія міст і сіл». У ньому вміщено статті І. С. Стороженка про формування Запорозької Січі як держави-міста, В. С. Старостіна – про місто Новомосковськ на сторінках журналу «Киевская старина». Розвідка А. О. Манько розкриває маловідомі аспекти діяльності земств Катеринославщини періоду Першої світової війни, а В. П. Бурмаги та К. С. Світич – роботу жіноцтва у промисловій сфері губернії того ж періоду. Низка статей стосується історії Кам'янського – Дніпродзержинська. Зокрема, О. І. Пекун показав еволюцію адміністративно-територіального статусу цього населеного пункту у 1917–1939 рр., О. О. Машенко – повсякденне життя Кам'янського переломного періоду 1917–1919 рр., а І. В. Шапочкіна – формування інфраструктури та селищної культури м. Кам'янське в умовах нової економічної політики 1921–1928 рр. Завершує розділ збірника стаття О. Ф. Нікілева про житлово-комунальний стан села Дніпропетровщини у 1950-х – середині 1960-х рр.

Другий розділ видання розпочинається статтею С. І. Світленка про постать Т. Г. Шевченка в діяльності Б. Д. Грінченка. Шевченкіани стосується і розвідка О. А. Сміянової «Т. Г. Шевченко і Д. І. Яворницький: порівняльний аналіз поетичної творчості». З. П. Маріна поглибила погляд на українського діяча Г. А. Залюбовського, який стояв біля витоків архівної комісії Катеринослава. Колективний образ української регіональної еліти Катеринославщини періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. за даними мемуаристики створила М. О. Манько. Військову діяльність А. Гулого-Гуленка у революційних подіях 1918–1919 р. на Катеринославщині розкрив Ю. С. Ми-

трофаненко. Завершують персоналістичний розділ збірника статті В. Д. Мирончука про діяльність правнука Т. Г. Шевченка – Д. Красицького – на історичному факультеті ДДУ та В. В. Іваненка – про патріарха українського краєзнавства П. Т. Тронька в контексті його творчих контактів з ученими нашого університету.

У третьому розділі видання міститься ряд статей, що стосуються різних аспектів поступу освіти, науки, духовності та культури на Придніпров'ї. Так, Н. М. Буланова висвітлила побутову релігійність православних мешканців краю періоду другої половини XIX – початку XX ст. Л. М. Лучка проаналізувала видання українських письменників у фондах катеринославських бібліотек другої половини XIX – початку XX ст. В. С. Савчук дослідив створення, матеріальну базу та реорганізацію Катеринославського учительського інституту. І. А. Шахрайчук викрив загарбницьку політику і практику нацистів із знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в 1941–1945 рр.

Завершальний четвертий розділ збірника стосується археологічних старожитностей краю. І. Ф. Ковальова поділилася з читачами деякими роздумами і рекомендаціями щодо проекту «Скіфський шлях». А. С. Струкуленко зробила екскурс в історію досліджень скіфських пам'яток регіону. Є. Л. Фещенко та К. В. Мінакова узагальнили досвід організації та проведення II Міжнародної українсько-польської археологічної експедиції 7–13 липня 2014 р. в Республіці Польща за участю вчених, аспірантів та студентів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Як бачимо, представлений збірник наукових праць містить цілу низку нових і малодосліджених матеріалів, що поглиблюють наші уявлення про історичне буття Придніпров'я від часів пізнього Середньовіччя і раннього Модерну до сьогодення. Гадаю, що зазначені матеріали матимуть інтерес не тільки серед освітян і науковців вищої школи, музеєзнавців та архівістів, а й поміж учительства, студентства та шкільництва, краєзнавчого загалу та всіх тих, хто небайдуже ставиться до рідної минувшини.

*Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара
С. І. Світленко*

21.08.2014 р.

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.63) «16-17»

I. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРМУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ЯК ДЕРЖАВИ-МІСТА: ПРОБЛЕМИ РИЦАРСЬКОЇ КОРПОРАТИВНОЇ СИМВОЛІКИ ТА ІДЕОЛОГІЇ

Як верства, що орієнтувалася на здобуття рицарського статусу, козаки виробили систему відповідних зовнішніх ознак, тобто корпоративну символіку. До її елементів належали: зачіска «оселедець», лук, рушниця, шабля, келеп, булава, червоний колір тканини (для поховального обряду), а також метафора «Військо Запорозьке» (для назви свого державного утворення). На відміну від східних і західних традицій, одяг в Україні не став відзнакою рицарства, козаки до нього ставилися більш менш байдуже, намагалися «копіювати європейців, а східні шати вживалися швидше як звичайна здобич, хіба що їхня розкіш мала підкреслити воєнне щастя». Корпоративна рицарська ідеологія козацтва включала питання організації внутрішнього статутного життя, а також правила діяльності козацтва як професійного війства. Зазначимо, що козацька рицарська корпоративна ідеологія була тим правовим ґрунтом, на якому утворилася перша Запорозька (Базавлуцька) Січ.

Ключові слова: рицарська корпоративна ідеологія і символіка козацтва, зачіска «оселедець», лук, рушниця, шабля, келеп, булава, червоний колір тканини, Військо Запорозьке, Запорозька Січ.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ФОРМИРОВАНИЕ ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ КАК ГОСУДАРСТВА-ГОРОДА: ПРОБЛЕМЫ РЫЦАРСКОЙ КОРПОРАТИВНОЙ СИМВОЛИКИ И ИДЕОЛОГИИ

Как сословие, которое ориентировалось на получение рыцарского статуса, казаки создали систему соответствующих внешних признаков, то есть корпоративную символику. К ее элементам принадлежали: прическа «оселэдець», лук, ружье, сабля, кэлэп, булава, красный цвет

ткани (для погребального обряду), а так же метафора «Войсько Запорозьке» (для названия своего государственного образования). В отличие от восточных и западных традиций, одежда в Украине не стала знаком отличия рыцарства, казаки к ней относились более-менее безразлично, стремились «копировать европейцев, а восточное одяание использовалось скорее всего как обычная добыча, разве только, что его роскошь должна была подчеркнуть военное счастье». Корпоративная рыцарская идеология казачества включала вопросы организации внутренней уставной жизни, а также правила деятельности казачества как профессионалов-воинов. Подчеркнем, что казацкая рыцарская идеология была той правовой почвой, на которой образовалась первая Запорозькая (Базавлуцкая) Сечь.

Ключевые слова: рыцарская корпоративная идеология и символика казачества, прическа «оселедць», лук, ружье, сабля, кэлэп, булава, красный цвет ткани, Войсько Запорозьке, Запорозькая Сечь.

I. S. Storozhenko

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

THE FORMATION OF THE ZAPORIZHIAN SICH AS A STATE-CITY: PROBLEMS KNIGHT CORPORATE SYMBOLS AND IDEOLOGY

Cossacks as a stratum that was guided for knightly status developed a system of corresponding external signs, that is corporate symbolics. Its elements were: hairstyle «oseledets», bow, gun, sabre, kelep, mace, red cloth (for burial ceremony), as well as the metaphor «Zaporozhian Host» (for the name of the one's own state formation). In contrast to the Eastern and Western traditions, clothing in Ukraine did not become the distinctive feature of knighthood, the Cossacks were regarded more or less indifferently to her, tried to «copy the Europeans while eastern attires were used rather as an ordinary loot, unless their luxury had to underline military fortune». Corporate knightly ideology of the Cossackdom included questions of the organization of internal regulation life, as well rules of activity of the Cossackdom as professional army. Dangerous and unstable conditions of Frontier demanded corresponding regulation relations in internal life of knightly corporate Cossack community. «First of all, – writes N. Iakovenko, – this had to be «a group of equals» in which advantage is given to physical strength, endurance and quick response to danger, and not gentility or prosperity... In the end – feeling «we» was absolutely to suppress each concrete «I» because only it provided collective security that as a result guaranteed unity and persistence in achieving a purpose in extreme conditions». On councils the decision was accepted not «with the consent of the majority», but «by common consent», when disagreeing could destroy them physically. Touching activity of the Cossackdom as professional army, we note that this was the epoch in which hunt for people and robbery were norm. Everywhere, not only on the Great Frontier, but also on spaces of Europe, to attack on a neighbour, a traveller

or a trade caravan and to plunder them was considered common craft, which there was main thing – profit. Since in those times soldier (Cossack) had to dress, equip oneself and eat for one's own account that he usually did not have, so only source of his self-sufficiency and existence was «military (Cossack) bread», that is loot in enemy territory during the war and in peacetime and on its territory too. Great Frontier created favourable conditions for the continuous military conflicts between Tatars and Ukrainians (Cossacks), which are based was not enmity, but trade, profit by means of hunt for people and robbery. We note that Cossack knightly corporate ideology was that legal basis on which formed the first Zaporozhian (Bazavlutska) Sich.

Key words: knightly corporate ideology and symbolics of the Cossackdom, «oseledets», bow, gun, sabre, kelep, mace, red cloth, Zaporozhian Host, Zaporozhian Sich.

«Рицарство як військова сила, – пише Олександр Галенко, – було в Європі явищем мертвонародженням. Однак рицарські інститути та культура, зберігаючи свій престиж з XI по XVIII ст., а можливо, й пізніше, проявили себе як один з найпотужніших двигунів процесу самоусвідомлення середньовічної людини. Реальний занепад рицарства не тільки не знецінив рицарські ідеали, а навпаки – вони породили масу вульгаризацій первісної рицарської ідеї, висунутих станами з сильними соціальними амбіціями. Одним із прикладів цього явища є українське козацтво, чий претензії на статус окремого стану виросли саме під оболонкою рицарських амбіцій. Разом з ними постала відповідна ідеологія, започаткована метафорою ante murale – козацького передмур'я на межі християнського світу з мусульманським, а впродовж XVII – XVIII ст. розвинулась ідея козацтва як захисника «справжньої руської віри» – православ'я, козацький етногенетичний міф про «козарське» походження козащини (виокремлено – І.С.)» [4, с. 93].

Козацтво як верства, що прагнула набути рицарського статусу, вимушено було виробити систему відповідних зовнішніх ознак, зокрема символіку. До корпоративної рицарської символіки в Західній Європі належали: герби й родоводи, зброя, одяг, зачіски, житло, церемоніал, коні та їх упряж, їжа і т.ін., що вирізняло рицаря серед загалу. З цього переліку символів українське козацтво у другій половині XVI ст. обрало за східними традиціями лише зброю, як станову відзнаку рицарства, а також відповідну метафору для назви свого державного утворення. Відштовхуючись від влучного спостереження О. Толочка про метафоричність назви козацької держави – «Військо Запорозьке» [4, с. 18, 19], О. Галенко пише, що ця назва «... міцно вкорінилася в українському сприйнятті і, між іншим, промовисто ілюструє зв'язок рицарської корпоративної ідеології козацтва з його політичними претензіями. Але крім цього, дана метафора є яскра-

вим симптомом східного впливу, бо витoki її належить шукати на Близькому Сході. Орда, слово надто відоме в Україні, впродовж XV – XVIII ст. (зрозуміло, без пейоративних коннотацій) служило метафорою держави у Кримському Ханаті, Османській Імперії, Сефевідському Ірані, державі Великих Моголів в Індії, у численних ханатах Середньої Азії і навіть у Китаї, під правлінням маньчжурської династії Цинь. У той же самий час ні серед північних, ні серед західних сусідів згаданих державних утворень такий спосіб називання держави не фіксується» [4, с. 95].

Як озброєний і панівний стан у суспільстві рицарство мусило обрати собі за ознаку найдорожчий вид зброї, яким і на Заході, і на Сході завжди був меч. Не вважалися рицарською зброєю дешеві й через це доступні нижчим станам списи, ножі, келепи й сокири. **Козацтво віддавало належне аналогу меча – шаблі, але, крім неї, зробило виняток ще для келепа та булави, яка стала символом влади.** Холодна зброя, насамперед меч (шабля), зараховувалася до «чесної», благородної зброї. У символіці західноєвропейського рицарства лук належав до зброї «низького» знаку, а рушниця чи пістолет – до «підлої» зброї. **«На тлі збройної символіки західноєвропейського лицарства, – пише О. Галенко, – лук та рушниця як лицарські відзнаки українського козацтва виглядають дещо несподівано»** [4, с. 97]. Лук є важливим символом рицарства на портретах козацької старшини, козака Мамая, у той же час ця зброя була основною та найефективнішою у степових кіннотників. До самого завоювання Криму Росією (1783 р.) кримськотатарська кіннота, озброєна луками та шаблями, давала успішну відсіч першокласним європейським арміям [4, с. 100]. На Сході вогнепальну зброю теж зараховували до «підлої» зброї і в символіці перевагу надавали лукові зі стрілами, незважаючи на широке використання вогнепальної зброї, зокрема в армії Османської імперії. На багатьох мініатюрах зображено, як султан в оточенні джур, що несуть луки, веде своє військо, яке складається із людей при гарматах і озброєних рушницями яничар [4, с. 105]. Лук широко використовувався українським козацтвом не тільки як символ рицарства, а й як ефективна зброя.

Становлення козацтва припало на час так званої воєнної революції, яка охопила Європу після 1500 р. і була пов'язана з масовим поширенням вогнепальної зброї. Це поклало край рицарству як воєнній силі, бо ні рушниця, ні пістолет не мали шансу стати престижними в очах рицарів. Згідно з лицарським ідеалом війна була єдиним почесним видом занять, але через поширення вогнепальної зброї вона стала менш славною. З привілею військове заняття перетворилося на професію. Це викликало зміну в етичних нормах поведінки вояків на війні, зокрема героїчна смерть втратила ореол слави, **«хитрість лиса почала цінуватись більше, ніж доблесть лева»** [4, с. 106, 107].

«З козацького епосу, – пише О. Галенко, – добре відомо, яке значення надавалося рушниці як символічній зброї: підноситься вправне володіння нею, любовно описується багатий вигляд чи дальнобійність, навіть коли сам козак у пізніх переробках дум набуває жалюгідного вигляду, його зброя залишається об'єктом освітування» [4, с. 107]. При цьому зазначимо, що ні на Заході, ні на Сході рушниця не була обрана за рицарський символ, це зробило тільки українське козацтво. Навіть яничари не використовували рушницю як символ свого війська: на прапорі яничарського корпусу красувався традиційний символ ісламського воїнства – довжелезний меч. На думку дослідника, рушницю і тактику ведення бою з її використанням козаки запозичили у яничар, які були першим в історії регулярним військом, озброєним вогнепальною зброєю ще на самому початку воєнної революції. Він також констатує, що *«... успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як воєнну силу, грізну владою рушницями, створив вагомі підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше – привілейованого збройного стану, якого десятиліттями добивалося козацтво»* [4, с. 110].

Підсумовуючи, зазначимо, що українське козацтво свої претензії щодо утвердження в правах окремого привілейованого збройного стану в Речі Посполитій здійснювало під оболонкою рицарських амбіцій. Це явище, як і саме козацтво, було народжене Великим Кордоном, тому на лицарську корпоративну ідеологію козацтва та її символіку мали великий вплив традиції східного лицарства¹. Витоки лицарської ідеології на Великому Кордоні мають глибоке коріння. Зазначимо, що наприкінці XIV ст. Великим князем литовським Вітовтом була створена прикордонна оборона на півдні України за східними (тюркськими) традиціями на базі замків-«пригородів», основу якої склада-

¹ Польський історик М. Дубецький у своїй праці «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці» [18, с. 55] наполегливо прагне переконати читача, що польська рицарська шляхта була засновником українського козацтва і що воно запозичило польські рицарські традиції. У зв'язу з цим, М. Грушевський заперечив твердження польського історика М. Дубецького про те, що польське рицарство мало вплив на організацію січового братства. *«Польські «рицарські» кола, – пише вчений, – могли прищепити козацтву й Запоріжжю тільки те, що мали: анархізм, неповажання закону й правительству, брак дисципліни, нешанування суспільності, чужого добра й праці – й справді прищипляли. Запорозька ж суворості, простота, карність, неохота до сибаритизму й неповідержаності могли виробитися тільки незалежно від польських впливів. І при слабкому розповсюдженні західних монашо-рицарських практик у Польщі важко думати про впливи їх на Запорозжя. Зрештою децю з тих аналогій – як релігійне забарвлення, культ Покрови і т.ін. треба вважати, мабуть, явищами пізнішими, як признає й сам Дубецький»* [5, с. 304].

ли бояри-рицарі, а з кінця XV ст. ще й кінні слуги. Останні склалися з замкових зем'ян-ленників з обмеженим шляхетським правом і панцирних бояр, які користувалися привілеями військового (рицарського) права, але не мали особистого шляхетства (на відміну від повного рицарства бояр-шляхти) [17, с. 60–71]. Внаслідок соціальних реформ у польсько-українському суспільстві на початку другої половини XVI ст. значна частина бояр-рицарів та панцирних бояр влилася до лав козацтва і заклали основи претензій на повернення лицарських прав під оболонкою козацтва. Нагадаємо, що не тільки колишні бояри-рицарі, які мали раніше шляхетські права, а й представники інших верств, що покозачилися і в яких не було раніше такого права, прагнули під оболонкою рицарських амбіцій урівнятися з шляхетським станом Речі Посполитої [4, с. 110]. Це було викликано тим, що *«станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, загрожених спільною небезпекою, важили небагато. На перше місце висувався чинник професійної солідарності «збройного люду»* [17, с. 249]. Останнє і було покладено в основу вищезгаданих претензій, *«використовуючи шляхетський етос як взірєць власних лицарських аспірацій»* [4, с. 110].

Як верства, що орієнтувалася на здобуття рицарського статусу, козаки виробили систему відповідних зовнішніх ознак, тобто корпоративну символіку. **До її елементів належали: зачіска «оселедець»², лук, рушниця, шабля, келеп, булава, червоний колір тканини (для поховального обряду), а також метафора «Військо Запорозьке» (для назви свого державного утворення).** На відміну від східних і західних традицій, одяг в Україні не став відзнакою рицарства, козаки до нього ставилися більш-менш байдуже, намагалися *«копіювати європейців, а східні шати вживалися швидше як звичайна здобич, хіба що їхня розкіш мала підкреслити воєнне щастя»* [4, с. 96].

Уже зазначалося, що рицарська корпоративна ідеологія козацтва була започаткована метафорою *ante murale* – козацького передмур'я, тобто Великим Кордоном, який був прозорим бар'єром між війною і миром з перевагою у часовому вимірі воєнних конфліктів над мирними перепочинками. Небезпечні й нестабільні умови Кордону вимагали відповідних статутних відносин у внутрішньому житті рицарської корпоративної козацької спільноти. *«Найперше, – пише Н. Яковенко, – це мусила бути «група рівних», у якій перевага віддається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родо-*

² Очевидно, зачіска «оселедець» як елемент рицарської символіки для запорожців з'явилася за часів Б. Хмельницького у відроджений ним 1652 р. Чортомлицькій Січі. Портретні зображення та опис зовнішності козаків першої половини XVII ст., зроблені, зокрема, Бопланом та іншими авторами, не фіксують у них такої зачіски.

витості чи заможності. Далі – козацька спільнота не могла розділятися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству середньовіччя), оскільки її членів єднала вища спільність «ми», протиставлена загрозі ззовні. Вреши́ті – почуття «ми» мусило абсолютно подавляти кожне конкретне «я», бо тільки це забезпечувало колективну захищеність; відтак авторитет ватажків залежав у першу чергу від їх здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало конечну в екстремальних умовах єдність і наполегливість у досягненні мети» [15, с. 116, 117].

Далі дослідниця показує, що в статутній рицарській корпоративній ідеології козацтва простежується відлуння основних постулатів корпоративної ідеології рицарських утворень минулого. Зокрема, вона пише: *«Модель такої замкнутої групи є характерною для архаїчних корпоративних союзів та чоловічих військових братств, пов'язаних взаємною клятвою. Відлуння глибокої давнини бачимо у багатьох внутрішніх законах і звичаях козацької спільноти, як от: а) зміна хрестного імені на нове, вживане в колективі (пор. знамениті козацькі прізвиська); б) спосіб прийняття рішень не більшістю, а методом «загальної згоди», коли незгідних могли просто ліквідувати фізично; в) заборона допуску жінок до місцеперебування колективу і безжонність козаків-членів чоловічого військового союзу; г) моральний припис, за яким молоді козаки повинні обов'язково пройти школу на Січі, живучи далеко від людських поселень і беручи участь у походах, тобто завдяки війні і грабунку (ремінісценції стародавнього культу «вовка-воїна»).*

Поштовхом для об'єднання розпорошених ватаг і громад у колектив згаданого типу могла стати яскрава особистість загально-визнаного лідера, наділеного і реальною (майновою), і харизматичною (на Русі – княжою) потенцією» [15, с. 117].

Вищевикладені положення рицарської корпоративної ідеології козацтва стосувалися його внутрішнього (статутного) життя. Торкаючись питань цієї ідеології ширше, а саме діяльності козацтва як професійного війства, зазначимо, **по-перше**, що то була, як уже йшлося, епоха, в якій полювання на людей і грабіжництво були нормою. Повсюдно, не тільки на Великому Кордоні, а й на просторах Європи, напасти на сусіда, на подорожного чи торговий караван і пограбувати їх вважалося звичайним ремеслом, за яким стояло головне – нажива [3, с. 159, 161, 219]. Оскільки в ті часи солдат (козак) повинен був одягатися, озброюватися і харчуватися за власні кошти, яких він, як правило, не мав, то єдиним джерелом його самозабезпечення та існування був «вояцький (козацький) хліб», тобто здобич на території супротивника під час війни, а в мирний час і на своїй території також.

Великий Кордон створював сприятливі умови для безперервних воєнних конфліктів між татарами та українцями (козаками), в основі яких була не ворожнеча, а промисел, нажива шляхом людоловства і грабіжництва [13, с. 11].

По-друге, то була епоха ренесансного культу сильної людини (її прообразом був Александр Македонський), який запанував в українському суспільстві у XVI–XVII ст. Під впливом цього культу в Україні «з'являється ціла плеяда блискучих діячів-авантюристів ренесансного типу, кожен з яких претендував на роль титана, надлюдини. Дехто з цих честолюбців і справді мав залізну волю і хист державного діяча. Найпомітніша постать серед них – пісенний Байда-Вишневецький» [10, с. 105–112]. Улюбленим героєм українців був козак-рицар – людина неспокоїної вдачі, яка вела похідний спосіб життя. У реальному житті його не тільки любили, а й багато чого йому вибачали, зокрема й ту шкоду, якої він інколи завдавав людям у своїй же Україні [10, с. 115, 185].

Розглядаючи на вищенаведеному тлі основні постулати рицарської корпоративної ідеології воїнів-професіоналів, Н. Яковенко дійшла висновку «про існування – принаймні, в комунікативному просторі Речі Посполитої, а, можливо, почасти й Криму – окремої, функціонально спеціалізованої субкультури, котра «обслуговувала» всіх людей ризику і в котрій мотив фахової самоідентифікації домінував над етнічною чи конфесійною тотожністю» [16, с. 208]. До складових частин цієї субкультури дослідниця зараховує, по-перше, «вояцьке щастя», матеріальний вимір якого полягав у захопленні матеріальних цінностей, а моральний дорівнював здобуттю «слави» доброго воїна, що ототожнювалося з максимально широким плондруванням «землі ворога» – взяттям у полон чи винищенням населення, спаленням будівель тощо. Універсальне сприйняття особистого «вояцького щастя» охоплювало всіх професійних вояків незалежно від віри чи етнічної належності, об'єднуючи своєрідним фаховим побратимством тих людей, для кого «щаслива війна» була джерелом існування. По-друге, «побратимство фаху», на ґрунті якого до «своїх» зараховували не тільки козаків-воїнів, а й воїнів-професіоналів ворожої армії. Натомість до «чужих» належало цивільне населення. Його грабували не тільки під час воєнних дій, а й під час просування війська. В очах вояків людина без військового досвіду була істотою нікчемною. На цьому ґрунті існував поділ на «добрих козаків», тобто професійних воїнів, і на «мотлох» – міщан і селян, що пристали (показались) до козацького війська. **По-третє**, відсутність докору сумління у козацького «рицарського люду» за пограбування (вибір «козацьких стацій») мирних обивателів-співгромадян, вважаючи ці вчинки моральною компенсацією за небезпеки, ризик, рани, труднощі по-

ходів, за сплачуваний ними «податок крові» на користь певних абстрактних цінностей: «отчизни», «християн», «посполитого добра». По-четверте, мали місце випадки ігнорування заради «здобичі» навіть релігійних цінностей, зокрема пограбування церков та монастирів [16, с. 195–207].

До вищевикладеної рицарської корпоративної ідеології воїнів-професіоналів слід додати, що Великий Кордон був своєрідним полігоном, на якому щоденно реалізовувалися дві вищенаведені течії епохи. При цьому зазначимо, що якщо під час воєнних кампаній на певній території набували чинності неписані закони поведінки вояків тільки під час воєнних дій, то на Великому Кордоні ці правила діяли безперервно. Це й було тим ґрунтом, на якому виникло функціональне явище, яке Н. Яковенко назвала «субкультурою», котра обслуговувала всіх людей ризику на комунікативному просторі Речі Посполитої і Криму [16, с. 208], а точніше на Великому Кордоні. Саме на Великому Кордоні внаслідок поєднання таких рис жорстокої епохи, як людолюбство і грабіжництво, з ренесансним культом сильної людини і викристалізувалася вищерозглянута рицарська корпоративна ідеологія козацтва як воїнів-професіоналів, яка реалізовувалася через інструмент «козацького хліба».

Торкаючись питання соціальних претензій українського козацтва щодо свого утвердження на правах привілейованого стану в Речі Посполитій, зазначимо, що сам факт прагнення козацтва набути такого статусу свідчить, що: по-перше, його свідомість базувалася на гіпотезі сарматського походження слов'ян, запропонованій мислителем-гуманістом Станіславом Оріховським-Роксоланом (1513–1566 рр.), відповідно до якої постулювалися рівні «сарматські» права поляків та українців і навіть перевага останніх як спадкоємців найславнішого сарматського племені «роксоланів»; по-друге, українське козацтво було прихильне до створення на базі «сарматизму» універсальної «річпосполитської» або «шляхетської імперії», яка б гарантувала свободи та співіснування різних культур і народів. Люблінська унія 1569 р. стала апофеозом «річпосполитського проекту» [2, с. 190, 196, 198].

«Про міру захоплення українців «річпосполитським проектом», – пише Д. Вирський, – свідчить як те, що протягом XVI – початку XVII ст. і мови не було про гуртування навколо власного питомо «українського» проекту (хоча б у формі «Великого князівства Руського» під сюзеренітетом польського короля), так і розробка вже згаданої «роксоланської» ідеї, котра пропонувала «роксоланам»-українцям прагнути гегемонії у межах «Сарматії»-Речі Посполитої» [2, с. 197].

Але козацтво у 20-х рр. XVII ст. запропонувало власний пито-мо український проект державного формування в межах «Сарматії»-

Речі Посполитої» під назвою «*Війська Запорозького*»-«*Запорозької Січі*» та під сюзеренітетом польського короля. Цей проект був народжений Великим Кордоном і тому мав військове обличчя з елементами східних традицій, він базувався на рицарській корпоративній ідеології козаків-воїнів, які були його громадянами й претендували на право привілейованого (шляхетського) збройного стану в Речі Посполитій. У своїх претензіях козацтво пропонувало включити до «*річ-посполитського проекту*» під сюзеренітетом польського короля своє державне формування Військо Запорозьке (Запорозьку Січ), яке утворилося наприкінці XVI ст. на Дикому Полі, на Низу Дніпра, а на початку XVII ст. підпорядкувало собі не тільки основні комунікації на Запорожжі, а й волость (південна Київщина та Брацлавщина) [5, с. 275, 276]. За умов реалізації цих претензій і пропозицій польська влада мала можливість посилити свої позиції на Великому кордоні щодо оборони південних рубежів Речі Посполитої.

Та омріяні Оріховським-Роксоланом взаємні поступки за річ-посполитським проектом не стали реальністю. Небажання польської шляхти підтримати український проект засвідчило, що Польща не стала носієм річпосполитського проекту, проголошеного правовими актами Люблінської унії 1569 р. «*Можна навіть стверджувати, — пише Д. Вирський, — що козаки вимагали поновлення в правах її першосутньої основи. Саме тому, мабуть, коли надія на реформу Речі Посполитої полишила Великого гетьмана (Б. Хмельницького. — І.С.), він всі свої сили і дипломатичний хист кинув на знищення і розчленування Польщі, аби не залишилось і «сотні шляхти», щоб Козацька Україна змогла зайняти роль регіонального лідера і втілити в життя занедбану ідею «універсальної держави»* [2, с. 199].

Щоб легітимувати антипольську боротьбу та встановлення козацької влади в Україні, вихованці Києво-Могилянської академії за зразками польської «*сарматської легенди*» створюють «*хозарський міф*», за яким запорозьке козацтво виводиться з войовничих давніх хозарів і символічно пов'язується з епохою Київської Русі [6, с. 37]. Як відомо, «*хозарський міф*» походження козацтва набув політичного звучання в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. [11, с. 25–37], а також був викладений цього ж року в літописі Григорія Грабянки [8, с. 15–23].

Повертаючись до гіпотезних засад утворення Запорозької Січі, зазначимо, що господарська гіпотеза передбачає її формування від периферії до центру (від промислової ватаги до Коша Січі), що не притаманно становленню державного утворення феодального періоду. Зупинимося на останньому детальніше, скориставшись дослідженнями з цього питання О. Толочка [14, с. 17–46].

Сучасне уявлення про державу пов'язане з картою, територією. У минулому, зокрема в часи утворення Запорозької Січі, було від-

сутнє уявлення про площинну територіальність держави як неодмінну ознаку її існування, а також була відсутня така її метафора, як карта. У зв'язку із цим існувала інша форма держави. Зокрема, на думку вченого, Римська держава була Містом, яке вийшло за емпіричні межі своїх стін, не зв'язуючи себе жодним територіальним розповсюдженням. *«Феодальна держава, – пише О. Толочко, – не є окресленою територією, а є сукупністю персональних служб, тобто вона обіймає собою певну кількість людей, чий жест і погляд спрямований до вершини ієрархії – монарха... Земля, територія в такій державі лише слідує за особистою долею людей, повторює перепити встановлення й змін васальних прив'язаностей. Розриваючи васальний зв'язок із сеньйором, феодал відривав тим самим і свою землю»* [14, с. 19].

Торкаючись утворення козацької держави XVII ст., О. Толочко пише: *«Метафора, навколо якої сформовано цю державу, лежить на поверхні – це Військо. Тобто Військо Запорозьке, яке претендує, подібно до міста Рима, на те, щоб вийти за свої емпіричні межі і організувати навколишній простір за своєю подобою, підкорити й перейменувати цей простір в ім'я своє. Легко переконатися, що «Військо Запорозьке» є самоназвою новоствореної в процесі війни держави, що з Московським царством 1654 р. воз'єднується не «народ руський» (що означало б населення), не Мала Русь (що означало б територію і чого слід би було чекати), а «Військо Запорозьке», не більш не менш. Не знайшовши іншого організаційного принципу, суспільство ввірилося війську і вирішило стати військом, відтак, генеральна старшина перетворилася на уряд, територія обернулася полками і сотнями, а піддані – на кавалеристів та піхоту. Невдалі спроби, здійснені з обох боків – Польщі та Росії, – прищепити новому утворенню ідею «Руського князівства», тільки підтверджують вкоріненість метафори, образу війська в українському середовищі»* [14, с. 19, 20].

Отже, формування Запорозької Січі як державного утворення феодального періоду відбулося на базі структур війська від центру до периферії. Іншими словами, Запорозька Січ виникла наприкінці XVI ст. як Держава-Місто, яке вийшло за «емпіричні межі своїх стін» і опанувало за своїми інтересами основними комунікаціями на Низу Дніпра (промислами, шляхами сполучення та переправами), а пізніше, у 20-х рр. XVII ст., – на волості (прикордонними замками та їх околицями).

Відповідно до вищевикладеного проведемо уточнення щодо назв державного утворення «Військо Запорозьке» та «Запорозька Січ». Остання є столицею державного утворення Війська Запорозького. Ця «столиця» є Містом, яке утворює цю державу як у самому Місті, так і за «емпіричними межами своїх стін». Запорозька Січ – це Місто-Держава, назва якої Військо Запорозьке. Отже, метафори «Військо Запорозьке» та «Запорозька Січ» є синонімами щодо назви од-

ного й того ж державного утворення запорозьких козаків. Але це достовірно тільки для Запорозької (Базавлуцької) Січі першої половини XVII ст., знищеної в 1638 р. польською армією. Відроджена Б. Хмельницьким у 1652 р. Запорозька (Чортомлицька) Січ уже не була тотальною його державою – Війську Запорозькому, а була лише її складовою частиною, автономією (військовим прикордонним анклавом) під його сюзеренітетом. У наступні десятиліття Запорозька Січ перебувала в такому ж статусі (військового прикордонного анклава) у васальній залежності від російського царя (Чортомлицька – протягом 1663–1709 рр., а Підпільненська – упродовж 1734–1775 рр.) під кураторством Лівобережного гетьманату, а в періоди його скасування – під кураторством адміністрації та військового командування Російської держави.

Проведений аналіз передумов щодо утворення військових організаційних структур українського козацтва у другій половині XVI ст. дозволяє зробити висновок, що **Запорозька Січ (Військо Запорозьке) виникла не внаслідок промислово-господарської колонізації Низу Дніпра, а внаслідок етногенезу козацтва**, зокрема, переростання «конвіксії-війська» протягом 1587–1590 рр. в «субетнос», який негайно обріс соціальною оболонкою першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [12, с. 368, 369]. Юридичний дозвіл на існування цієї автономії на Низу Дніпра був наданий за підтримки короля Сигізмунда III постановою сейму від 19 квітня 1590 р. «Порядок щодо низовців і України» [7, с. 178, 179; 5, с. 173–175]. Водночас зазначимо, що організаційна структура цієї Січі є вершиною досконалості через те, що вона формувалася не тільки засадах етногенезу, а й на принципах суспільного самовдосконалення, тобто на принципах синергетики, і завдяки цьому вона стала зразком усіх наступних структур козацтва. Це єдина Січ, яка була першим державним утворенням українського етносу після загибелі Київської Русі. За досконалістю своєї будови, державотворчою, культурно-освітньою і військовою діяльністю вона може порівнюватися з державою Б. Хмельницького – Військом Запорозьким.

Формування Січі було здійснено на базі війська шляхом перетворення одного із укріплених островів Великого Лугу на військово-адміністративний центр українського козацтва та обрання відповідного керівництва на загальній козацькій раді. Структура, що виникла, перетворилася на Державу-Місто, яке вийшло «за емпіричні межі своїх стін» і, підпорядкувавши собі кошові козацькі осередки на островах, промисли, шляхи сполучення і перевози (переправи) та назвавши все це своїм ім'ям, сформувала у такий спосіб державне утворення Військо Запорозьке (Запорозьку Січ). Яскравим підтвердженням того, що Запорозька Січ була Державою-Містом, є успадкована традиція розташування всіх (38) управлінських центрів куренів на січо-

вому майдані (ідеться про Січ середини XVIII ст.). А про здатність підпорядковувати собі об'єкти за емпіричними межами своїх стін свідчить опанування волості з боку Січі шляхом покаяння прикордонного населення у 10–20-х рр. XVII ст., що дозволило їй у такий спосіб вирішити свої економічні проблеми і взяти на себе обов'язки з оборони українського прикордоння.

З'ясуємо, чи справді **козацька рицарська корпоративна ідеологія була тим правовим ґрунтом, на якому утворилася Запорозька Січ**. Із щоденника Е. Лясоти, який відвідав Запорозьку (Базавлуцьку) Січ у 1594 р. і спостерігав за процедурою обговорення козаками запропонованих ним пропозицій і ухвалою рішень, ми маємо вичерпну інформацію з питання, яке нас цікавить. Е. Лясота повідомляє, що Рада Запорозької Січі складалася з двох частин: кола старшини і кола черні, тобто рядових козаків. Як пише Е. Лясота, після того, як коло рядових козаків ухвалило рішення, воно було запропоноване старшинському колу з погрозами: *«... що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла противитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень»* [9, с. 104]. Отже, йдеться про ухвалу рішення не «за згодою більшості», а «за загальною згодою», коли незгідних можуть ліквідувати фізично. Закономірно, що під час ухвали вищенаведеного рішення почуття «ми» мусило подавляти будь-яке «я». У той же час рішення старшинського кола могло бути проігноровано черню без будь-яких для неї наслідків.

На схожість державної влади Запорозької Січі і Кримського ханства щодо останнього питання звернув увагу боярин В. Шереметьєв, перебуваючи в татарському полоні протягом 1660–1680 рр. Спостерігаючи засідання кримськотатарського дивану, він записав: *«А дума бусурманська була схожа на раду козацьку: що хан і наближені до нього люди вирішать, а рядові юртові люди не захочуть, то ця справа ніякими засобами зроблена не буде»* [3, с. 180].

Обрання виконавчої влади, зокрема гетьмана, таким «парламентом» було спрямоване на те, щоб обрана особа була здатна виконувати колективну волю. При цьому, як зазначає Боплан: *«Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невинням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, йому це не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же не гаючись, одразу ж убивають, як якогось зрадника»* [1, с. 69]. У випадку ж, коли обранець, перебуваючи на посаді, не виправдовує сподівання спільноти, то це теж може коштувати йому життя. Про це, зокрема, Боплан пише: *«Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою (Ruds). Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у сво-*

їх діях, зокрема, щоб не трапилося жодної невдачі, коли веде їх у похід, й щоб проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень (з ворогом), оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповів вище. Керувати ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нечасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ (1629–1646 рр. – І.С.), доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано» [1, с. 69, 70]. Важко заперечити Боплану, оскільки він добре знав козацьке життя особисто, а ми не маємо відповідної інформації. Очевидно, козацькі гетьмани, прізвища яких нам відомі, відповідали тим жорстоким вимогам козацької спільноти і залишилися живими. У той же час нам відомо декілька випадків, коли за ухвалою козацької ради були страчені як зрадники інтересів козацтва реєстрові старші (гетьмани) Григорій Чорний (1630 р.), Іван Петражицький-Кулага (1632 р.) та Сава Кононович (1637 р.) [9, с. 185, 186].

Отже, Запорозька Січ була Державою-Містом, в якому діяла військова диктатура козацької спільноти-черні, тобто рядових козаків-воїнів. Це свідчить про те, що на Базавлуцькій Запорозькій Січі демократія була однією із форм диктатури. Чи правомірно таку форму правління Січі називати демократичною, а її саму «демократичною республікою»? Адже в демократичній державі не подавляється конкретне «я», а також допускається існування іншої думки, тобто ухвала будь-якого рішення «за згодою більшості». Але останнє можливе у стабільному суспільстві, а не в умовах Січі, де постійній загрозі ззовні можна було протиставити тільки вищу спільність «ми». Закономірно, що це почуття подавляло конкретне «я», бо тільки це забезпечувало колективну захищеність. За таких умов авторитет гетьманів залежав від їх здатності виконувати колективну волю козацької спільноти, що гарантувало єдність і наполегливість у досягненні мети за екстремальних умов [15, с. 116, 117].

Вищевикладене свідчить, що рицарська корпоративна ідеологія українського козацтва складала правовий зміст державного устрою Базавлуцької Запорозької Січі. Це дає підстави стверджувати, що вона утворилася на ґрунті саме цієї ідеології.

Бібліографічні посилання

1. Боплан де Г. Л. Опис України / Г. Л. де Боплан. – К., 1990.
2. Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. С. Вирський. – К. ; Кременчук, 2001.
3. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992.
4. Галенко О. В. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу / О. В. Галенко // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. 5.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.

6. **Іванько І. А.** Концепції державного устрою України у вітчизняній історико-політичній літературі XVII – XVIII ст. / І. А. Іванько, К. М. Колесников // *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах.* – Д., 1998. – Вересень.
7. **Леп'явко С. А.** Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернівці, 1999.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
9. **Лясота Е. зі Стебліва:** Щоденник / зі Стебліва Е. Лясота // *Жовтень.* – 1984. – № 10.
10. **Макаров А. М.** Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К., 1994.
11. **Слюсаренко А. Г.** Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1993.
12. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Кн. 2 : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
13. Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя ; К., 1997.
14. **Толочко О. П.** Образ держави і культ володаря в давній Русі / О. П. Толочко // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. 3.
15. **Яковенко Н. М.** Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посіб. / Н. М. Яковенко. – К., 1997.
16. **Яковенко Н. М.** Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К., 2002.
17. **Яковенко Н. М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К., 1993.
18. **Dubiecki M.** Kudak twierdza kresowa i jej okolice / M. Dubiecki. – Warszawa, 1900.

Надійшла до редколегії 04.06.2014

УДК 913(477)

В. С. Старостін

*Дніпропетровський обласний центр охорони
історико-культурних цінностей*

МІСТО НОВОМОСКОВСЬК НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISY «КИЕВСКАЯ СТАРИНА» ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Систематизовано відомості про м. Новомосковськ, вміщені у часописі «Киевская старина» 1882–1906 рр. Встановлено представництво міста у часопису, тематику вміщеної інформації, характер загальних уявлень про місто згідно з матеріалами часопису.

Ключові слова: історіографія, паланка, слобода, місто, Самарчук, Новоселиця, Новомосковськ.

© В. С. Старостін, 2014

В. С. Старостин

*Днепропетровский областной центр
охраны историко-культурных ценностей*

**ГОРОД НОВОМОСКОВСК НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА
«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX –
НАЧАЛА XX вв.**

Систематизированы сведения про г. Новомосковск, размещённые в журнале «Киевская старина» 1882–1906 гг. Установлено представительство города в журнале, тематика опубликованной информации, характер общих представлений о городе в соответствии с материалами журнала.

Ключевые слова: историография, паланка, слобода, город, Самарчук, Новоселица, Новомосковск.

V. S. Starostin

Dnepropetrovsk regional centre for protection of historical and cultural values

**THE CITY OF NOVOMOSKOVSK IN THE MAGAZINE
«KIEVSKAYA STARINA» THE LAST THIRD OF THE XIX –
EARLY XX centuries**

The purpose of the research is to systematize information about the city of Novomoskovsk represented in the journal «Kievskaya Starina»; to assess the general coverage of the city history in the journal and themes it focuses on, the nature of general ideas about the city, which can be formed based on the materials of the journal. Information about the city is fragmented. Since 1882 to 1906 the city has been mentioned just in 30 publications of various kinds. Only 4 of them can be considered a research of Novomoskovsk history. But the city has been mentioned in publications concerning History of Zaporizhia and Black Sea Cossack Host (10), publication of information sources (8), biographic (4), bibliographic (3), an dethno graphic (2) publications. The most elaborated theme related to the history of the city is Cossack's Age personality research. The existing mentions about the objects and institutions of the city only specify the individual facts of its history. The significance of the city of Novomoskovsk in the history of the region is described in broad terms. Fragmentary nature of information about the city of Novomoskovsk represented in the journal «Kievskaya Starina» does not give a comprehensive picture of its history. But it is rich on important facts.

Key words: historiography, palanca, settlement, city, Samarchuk, Novoselytsia, Novomoskovsk.

Часопис «Киевская старина» відіграв велику роль у розвитку української історичної науки, у формуванні історичної свідомості широкої громадськості, посиленні інтересу до вивчення історії, у роз-

шуку та публікації історичних документів. Значення часопису і його впливовість, не втрачені з часом, ґрунтуються не лише на доборі авттури та якості розміщуваних у ньому матеріалів, але й на охопленні всього українського світу в його ментальній, хронологічній та географічній тягловості. Актуалізація регіональних досліджень та мікроісторичних студій з їхньою історією повсякденності зумовлює нові звернення і нові прочитання матеріалів, статей та рецензій «Киевской старины».

Плідність цих звернень можемо проілюструвати на прикладі міста Новомосковськ, Дніпропетровської області. Місто належить до найстаріших населених пунктів Вольностей Війська Запорозького. Перші відомості про існування сталого укріплення «Самарська паланка» датуються початком XVIII ст. Формування поселення на його сучасному місці можна віднести до другої половини 1730-х – початку 1740-х рр. За часів Нової Січі поселення не отримало усталеної назви, фігуруючи в документах як Самарська паланка, слобода Самарчук, слобода Новоселиця, місто Самарь. У 1775–1777 рр., під назвою Новоселиця, місто отримує ранг повітового міста Самарського повіту. З 1777 р. по 1794 р., під час існування м. Катеринослав-I (з 1784 р. – Новомосковськ-I) – містечко Новоселиця. У 1794 р. воно отримало ранг повітового міста із перейменуванням на Новомосковськ. Слід зазначити, що зі старих центрів Запорозжя Новоселиця – Новомосковськ є єдиним поселенням, за яким було остаточно закріплено ранг повітового міста. При цьому історія міста, на сьогодні, розроблена лише на рівні краєзнавчих нарисів [7; 8; 20].

Метою нашої розвідки є систематизація відомостей про місто, вміщених у часопису «Киевская старина», визначення представництва міста, тематики згадок та характеру загальних уявлень про нього, які можна сформулювати через матеріали часопису.

Питання ж пов'язані з містом Новомосковськом не є домінуючими навіть всередині широкої теми історії Запорозжя. Скоріш, навпаки, згадки про місто носять фрагментарний характер. З 1882 р. по 1906 р. місто згадується всього у 28 публікаціях різного характеру, при цьому найбільша кількість цих публікацій припадає на 1882 р. (6), а в десяти річних комплектах (переважно за 1890-ті рр.) будь-які згадки про місто відсутні взагалі. У цілому лише чотири публікації, присвячені Троїцькому собору (3) та розвитку освіти (1), можна визначити як розвідки з історії міста. Найчастіше місто згадується у загальних статтях з історії Запорозжя, Чорноморського козачого війська (8) та публікаціях джерел (8). Набагато менше місця місто займає в біографічних (4), бібліографічних (3) та етнографічних (2) публікаціях.

Найпотужнішою темою, пов'язаною з історією міста безумовно є персоналії запорозької старшини Самарської паланки: І. Глоби, А. Головатого, А. Порохні та священника К. Тарловського.

П. Єфименком подається коротка біографія Івана Яковича Глоби з акцентом на його перебування на засланні й встановленням родинних зв'язків зі старшиною Самарської паланки та дворянськими родинами Новомосковського повіту [9]. Включення І. Я. Глоби до складу місцевої старшинської та дворянської еліти здійснено за генеалогічними відомостями, поданими М. Д. Мізком. Згідно з ними рідна сестра І. Я. Глоби Явдоха вийшла заміж за чиновника полтавського магістрату Василя Михайловича Бойка. Їхня дочка Лизавета (1760–1820) вийшла заміж за Федора Мироновича Легкоступа (1741–1793), запорожця, а згодом капітана російської служби, племінника та вихованця запорозького старшини Якова Легкоступа (1700–1798), будівничого Новомосковського собору. Ф. М. Легкоступ загинув від поранення, завданого гайдамаками у своєму маєтку в 17 верстах від Новомосковська. Дочка Ф. М. Легкоступа Олександра (1790–1822) вийшла заміж за Д. Т. Мізку [9, с. 370]. Вирішення долі вищої запорозької старшини, в тому числі Глоби, по ліквідації Січі і заміна їм смертної кари на заслання до монастирів висвітлюється публікацією листа князя Г. О. Потьомкіна до Катерини II [27].

Найбільш репрезентативно представлено на сторінках часопису біографію такої непересічної особистості, як Антін Андрійович Головатий. Але при цьому характерно, що головний масив відомостей і згадок про нього відноситься вже до періоду після ліквідації Січі. У примітках до роботи А. Туренка зазначається, що після ліквідації Січі А. А. Головатий у чині секунд-майору, по дворянських виборах, служив капітаном-справником у Новомосковську [26, с. 499].

Ширші відомості вміщено у документі, надрукованому О. Андрієвським. У власноруч написаній 1777 р. «сказці» А. А. Головатий каже, що не міг особисто отримати у Київській губернській канцелярії прогони по поїздках до Петербурга за 1773, 1774 та 1775 р., оскільки був зайнятий по різних комісіях Війська. А з 13 лютого 1775 р. він був затриманий у Москві за розпорядженням князя Г. О. Потьомкіна і відправлений з ордером до генерал-поручика П. А. Текелія лише 16 червня, вже по отриманні відомостей про зруйнування Січі. Із штабу П. А. Текелія в колишній Січі його було відправлено додому «в город Самарь». А з 19 грудня губернський земський комісар майор Суханов призначив його начальником у м. Самарі. З посади він був звільнений через хворобу 26 березня 1776 р., а 3 травня 1776 р. Азовським губернатором В. О. Чертковим призначений командиром команди «для искоренения шатающихся разбойников», окрім того брав участь у різних комісіях за розпорядженням майора Суханова. 1 травня

1777 р., під час приїзду до м. Самарь В. О. Черткова отримав дозвіл і паспорт на проїзд до Києва для отримання прогонів [2, с. 343]. Окрім біографічних відомостей, вміщених у ньому, цей документ є надзвичайно цікавим для реконструкції системи управління містом та повітом у перші роки по ліквідації Січі.

Наведено й відомості про перебування А. А. Головатого у Слободзеї, де у 1880-х рр. ще зберігалися його вклади в церквах Св. Михайла та Успіння Богородиці і акт на продаж його будинку у 1793 р. [15]. Але найбільш численні згадки про А. А. Головатого стосуються його ролі у створенні Чорноморського (Кубанського) козачого війська [10; 18; 16; 22; 26; 29]. Згадується і його призначення військовим суддею Війська вірних запорожців і депутатська діяльність 1792 р. у Петербурзі та ті методи, якими він домогся пожалування Чорноморським козакам земель по Кубані.

У перші роки переселення на Кубань А. А. Головатий керував поселеннями козаків по Дністру. Досить докладно описано виконання ним своїх обов'язків по організації переселення [26, с. 501–502, 506, 507, 510, 511], включно до незаконних дій, таких, як видача у Новомосковському повіті паспортів кріпакам на вигадані прізвища задля переселення їх до Чорномор'я [29, с. 234; 239]. Висвітлюється і його діяльність на Кубані: будівництво церкви у Тамані, участь у формуванні внутрішнього регламенту Війська, виконання ним функцій правителя Війська у 1794 р. Також згадується і його призначення командиром двох піших полків, призначених для походу проти Персії у 1796 р. та його смерть у цьому поході 28 січня 1797 р. [26, с. 513, 520, 530–533, 536].

Не менш докладно представлено й біографію священника Кирила Тарловського. Л. Мацієвичем видруковано рукопис К. Оранського з біографією К. Тарловського, написаною, переважно, на народних переказах. Згідно з цією біографією К. Тарловський походив з чернігівського дворянського роду. За часів Катерини II вступив до гвардії, невдовзі став офіцером та за провину по службі розжалува- ний до рядового. Вийшов у відставку, але на батьківщину не повернувся. Скитався по різних місцях. Три роки був смотрителем млинів Києво-Печерської лаври, а потім домогся місіонерської місії на Запорожжя. Детально описується його зустріч під Новоселицею із двома запорожцями, які запропонували йому стати священником, переговори Коша з цього приводу з церковним урядом, його висвячення у Києво-Печерській лаврі та подальша діяльність по введенню серед запорожців осілого способу життя.

У перші десятиріччя російської колонізації К. Тарловський, за дорученням Азовського губернатора В. Черткова, активно займається осадженням державних та приватних слобід і влаштуванням

церков. Більше того, йому приписується і заснування Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря. В усякому разі монастир він вибрав як свою резиденцію і в ньому був і похований у віці 75 років. Як зазначає А. Мацієвич, автор рукопису помітно переплутав події часів Нової Січі та перших десятиріч російської колонізації і надто прикрашив особистість К. Тарловського, але не заперечував головних фактів його біографії, викладених у рукописі [19].

Публікація цього рукопису породила певний відгук і до часопису було надіслано передрук статті Дорошенка з «Черниговских губернских ведомостей» (1887, № 63), яка ґрунтувалася на усних спогадах одного зі старожилів. Згідно з цією версією біографії, К. Тарловський, хоча й походив з дворянської родини, але батько його був священником церкви Св. Миколая у Козельці. Освіту він отримав у Київській духовній академії, по закінченні якої прийняв сан і служив при Козелецькому дівочому монастирі, а по смерті батька зайняв його місце у церкві Св. Миколая. У 1744 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна проїжджала через Козелець, К. Тарловський, вірогідно, обвінчав її з О. К. Розумовським. В усякому разі він долучався до почту імператриці, а по поверненні до Петербурга був призначений духовником великої княгині Катерини Олексіївни. Після пожежі, яка знищила дерев'яну церкву Св. Миколая у Козельці, К. Тарловський став меценатом будівництва нового мурованого храму, надіславши велику пожертву грішми.

По смерті імператриці він, маючи численних ворогів, утік із Петербурга і добився аж за р. Оріль, де й був перейнятий запорожцями, які у своєму рапорті січовому начальству і охрестили його «диким попом». Призначений начальником січових церков, К. Тарловський невдовзі знову подався у мандри степами. Біографія приписує йому на повернення на шлях істинний відомого у той час розбійника Семена Гаркуші. По зруйнуванні Січі він з'явився до Азовського губернатора В. Черткова, який був його приятелем ще за петербурзьких часів, а у подальшому запросив із Козельця своїх рідних. На його батьківщині ще зберігається згадка про нього – портрет у церкві Різдва Богородиці (аналогічний портрету у Самарському монастирі) [1].

Згадки про старшину Андрія Порохню не формують цілісної біографії. Так, під 1764 р. він згадувався як депутат зі встановлення північного кордону Запорозжя [31, с. 462], а під 1768 р. як депутат комісії зі встановлення кордону із Слобожанщиною [28, с. 613]. У 1774 р. А. Порохня намагався захопити зимівник вдови Ганни Силихи у Хащовому (передмістя Новомосковська). Після скарги вдови до Коша йому було заборонено зазіхати на статки, які лишилися по її чоловікові [24, с. 610].

Матеріалом до біографії старшини та її інкорпорації у дворянський стан може слугувати реєстр про роздачу земель у Катеринос-

лавському повіті 1776 р., повідомлений Д. Багалієм (список І. Манжури), в якому, як у нових, так і в старих званнях згадані: капітан Рябий, підполковник Ковпак, самарський житель Непийбрага, колишній запорозький полковник Гараджа, поручик Легкоступ, полковий старшина Хижняківський, полковий старшина Рудь, осадчий Мураєв, поручик Головатий, полковий старшина Кобезчик, старшина Кореневський, полковий старшина Балицький, полковий старшина Щокін, капітан Чернявський [5, с. 784–788]. Цей реєстр є одним із базових документів щодо формування дворянського стану повіту, але за межами колишньої старшини, зв'язки дворянства із містом встановити за матеріалами часопису неможливо. Виняток складає лише надання рангової дачі на р. Протовч у 4 912 десятин земському комісару Суханову [5, с. 787].

У цілому переважна кількість згадок про городян може розцінюватись лише в якості фактологічного матеріалу до біографій. Так, видрукувані Г. Залюбовським переліки осіб, які керували Новомосковським повітовим училищем з 1807 р. по середину 1850-х рр., містять відомості про роботу дворянства безпосередньо в місті. Переліки подаються по двох списках. Першою зазначено введену з 1815 р. посаду почесного доглядача, яку обіймали П. І. Сушков (1815–1821), О. Н. Андреев (1822–1831), П. Д. Алексеев (1832–1836), В. В. Курилін (1836–1851), Г. Д. Мізко (з 1851). Другу посаду штатного доглядача, яка існувала із відкриття училища, представляли: С. А. Белецький (1807–1813), А. Г. Гаркушевський (1815–1821), І. Є. Котляров (1821–1823), І. З. Нагорський (1824–1833), Я. І. Оптовцов (1833–1834), О. П. Чеков (1835–1853), І. І. Мокієвський (з 1853) [12, с. 598].

Він же згадував і прізвища дворян, які виступали меценатами училища при його відкритті: повітового проводира дворянства М. І. Тимковського, городничого Пустильникова, П. Миргородського, Клевцова [12, с. 596]. І пожертви пізнішого часу: рішення повітового дворянства про разове внесення 10 коп. з ревизьської душі (22 березня 1808 р.), пожертви різних осіб на 5 120 руб., перебудову будинку коштом штатного доглядача Гаркушевського (1813), пожертви від різних осіб 246 руб. у день народження Олександра І (12 грудня 1813), пожертву повітового дворянства на будівництво училища 1 302 руб. (1820), пожертву почесного доглядача П. Д. Алексеева на перебудову училища у 6 800 руб. і призначення ним щорічної пожертви у 500 руб., пожертву почесного доглядача В. В. Куриліна (1 200 руб. за весь строк на посаді), почесного доглядача Г. Д. Мізка (1 200 руб. за 4 роки) [12, с. 598, 600].

Випадковий характер носять відомості про священників. Так священник містечка Новоселиці Роман Порохня згадується у зв'язку з участю у наданні кріпакам козацьких паспортів за підписом А. Голо-

ватою для переселення у Чорноморію [29, с. 234]. Дуже скупі відомості подає Л. Мацієвич про протоієрея Троїцького собору в Новомосковську Кирила Оранського, автора написаної у 1840 – на початку 1850-х рр. біографії К. Тарловського. К. Оранський викладав Закон Божий у повітовому училищі. Помер і похований у м. Новомосковську 1855 р. [19, с. 821]. Ним же згадувався і священник Троїцького собору у 1885 р. Іоаннікій Вахнін, який у 1873 р., разом із преосвященним Феодосієм (Макаревським), відвідав родичів Кирила Тарловського і подав опис його кімнати та портрету в Самарському монастирі [19, с. 821, 826].

Єдиним місцевим різночинцем, згаданим на сторінках журналу, є лікар П. М. Сочинський, який, за повідомленням Д. І. Яворницького, у 1904 р. подарував свою колекцію старожитностей новоствореному в Катеринославі музею. До складу колекції входили дві турецькі шаблі, ятаган, запорозький кинджал, кам'яний молот, бронзові вістря стріл, декілька чавунних ядер, запорозький дерев'яний «михайлик» для горілки, три давніх печатки та декілька монет, велика теракотова жіноча фігура, запорозький червоний пояс та багато інших предметів [14].

З місцевого купецтва згадано лише дві особи: бургомистр Іван Перехрестов, який у 1807 р. подарував для розміщення повітового училища будинок вартістю у 1 200 руб. і виділив 100 руб. щорічної допомоги [12, с. 596], та полтавський купець Зульман Ровенський, який у 1820 р. був позбавлений права брати участь у міських виборах у Полтаві, бо не мав у ній нерухомості. Незважаючи на наведені ним докази того, що він має будинки у м. Новомосковськ та м. Константиноград, був змушений залишити збори [21, с. 251].

З рядових жителів міста виявлено лише коротеньку біографію Микити Григорова Кравченка. Це уродженець м. Богодухів, Охтирської провінції, колишній козак. Малолітнім його виведено до запорозького села Новосілки, де й жив до 1772 р. Згодом він разом із батьком перебрався до Барвінкової Стінки [25, с. 754]. Разом із тим слід зазначити, що у надрукованих документах часів Нової Січі як «самарські жителі» однаково вказуються як жителі слободи Самарчук (Новоселиця), так і жителі всієї Самарської паланки. Так, під 1756 р. вказується, що козак Стефан Чорний «начал жить в Самаре в р. Кильчені зимовником честно, а как оженился, то в Чернечом селе». Він же під 1764 р. вказаний, як «житель самарський», хоча проживає все в тому ж Чернечому. Разом із тим в деяких випадках використовується більш конкретне означення – «самарчицький житель» [24, с. 613, 609, 612].

Загальну роль населення у запорозькій колонізації презентує О. Шиманов у своїй статті щодо земельних суперечок між Запорожжям та Слобідською губернією. Обширно цитуючи А. Скальковсько-

го, який означає Самарську товщу як епіцентр колонізації в північному напрямку, на Оріль та Сіверський Донець [28, с. 611]. Так само побіжно вказується і роль місцевого населення у формуванні Чорноморського козачого війська. У скарзі наказного отамана Т.Т. Котляревського до Павла І, серед інших міст та сіл, в яких залишилось багато одружених козаків-запорожців, згадуються і Новосельці (цей же документ згадує Второй Кодак, Половицю і Барвенкову Стінку) [29, с. 237].

Надзвичайно скупю згадано і візити до міста. Про свій проїзд через м. Новомосковськ у січні 1833 р. і придбання у ньому розвальнів за 8 руб. писав у листі до матері І. І. Срезневський [13, с. 215]. Згадуються й відвідини м. Новомосковськ А. Скальковським у 1835 р. (за передмовою до «Хронологического обозрения истории Новороссийского края») з коротким викладом його роботи в місті [3, с. 153].

З міських об'єктів та інституцій найбільш значимо висвітлено лише історію Троїцького собору, повітового училища та інших закладів освіти.

«Уцелевшим памятником благочестия запорожцев» названо Троїцький собор у м. Новомосковськ. Відомості про закладення храму у 1773 р., легендарна історія про запросини до побудови Я. Погрібняка з Водолаг, «освяння» зодчого св. Миколою, створення моделі та освячення храму в цілому відповідають тексту Д. Яворницького у «Запорожъе в остатках старины».

Цікавими доповненнями можна назвати відомості про те, що для будівництва храму було придбано і зруйновано декілька садиб, зазначено участь на нараді у ктитора Якова Андрійовича Легкого (Легкоступа) начальника самарського монастиря Ієссея. До цілком легендарних можна віднести беззаперечне твердження про закладення храму слов'янським архієпископом Євгеном Булгарісом у присутності кошового та курінних отаманів. Досить докладно зроблено опис храму, але згадка про його «золотоглаві» бані, засвідчує, що автор його навіч не бачив. Серед меценатів храму згадуються Антон Головатий та Іван Чепіга (безособово), козак Іван Батуринський, Терещенко (ікона Собору Св. Апостолів у 1774 р.), козак Лаврентій Плаха (Євангеліє у 1775 р.), козак Федір Колотнеча (срібна чаша у 1766 р.), князь Г. О. Потьомкін (імовірно один із дзвонів).

Надзвичайно цікавим є редакційне доповнення, що ґрунтується на статтях у «Екатеринославских губернских ведомостях» (1888, № 13 та 1888, № 15) про початок перебудови храму. В доповненні вказується дозвіл Священного синоду на перебудову від 27 травня 1887 р., подаються відомості про створення при соборі спеціального комітету по перебудові за планом архітектора Харманського з попереднім кошторисом у 31 545 руб. 18 коп. (20 000 руб. із сум собо-

ру, а інше – пожертви) та здача роботи реставратору з Петербурга Н. М. Перфільєву. Відмічено дату початку робіт – 2 жовтня 1887 р. і складнощі, які виникли через те, що кількість згнилої деревини далеко перевищила попередні оцінки. Планована заміна частини колод фактично перетворилася на нове будівництво. Заради економії було ухвалено рішення про використання дубових колод лише в основі собору (600 колод), а в інших місцях – про заміну дуба на сосну.

На весну 1888 р. нерозібраним лишався лише мурований фундамент, який був підведений під собор вже у XIX ст. Його мали розібрати навесні із закладенням нового цегляного підмурку. Під час демонтажу іконостасу жодних ушкоджень не з'явилося. Реставрація ікон відбувалася без підмальовок, змиванням кіптяви та пилу. Як найдавніші ікони храму згадуються «Святитель Миколай» та «Христос Спаситель», причому перша можливо належить до XV ст. Власне іконостас реставруватись не буде через брак коштів [23].

Стаття у «Екатеринославских губернских ведомостях» та викликаний нею допис з м. Новомосковськ згадуються і в спеціальному огляді газет [6, с. 8]. У 1906 р. Троїцький собор у м. Новомосковськ згадується як прообраз нового храму у с. Плішівцеві Полтавської губернії. Докладно описано, як уродженець села і меценат храму єпископ Парфеній за порадою художника В. М. Васильцова вирішив спорудити національний храм і, побачивши в Москві у Д. І. Яворницького фотографію Троїцького собору, вирішив взяти його за зразок. Визнається надзвичайно вдалим вибір зразка для нового храму, оскільки собор «справедливо признаётся высшим и совершеннейшим образцом национального украинского творчества в церковно-строительном деле» [14, с. 598, 599]. Відносно спорудження собору знову, в скороченому вигляді, наводиться легенда про «осіяння» Якіма Погрібняка з посиленням на статтю у «Киевской старине» 1888 р.

У 1888 р. Г. Залюбовський вмістив короткий огляд виданої у 1856 р. в Одесі книги Я. Грахова «Краткий историко-статистический обзор екатеринославской гимназии...», у якому навів відомості й про відкриття 8 листопада 1807 р. Новомосковського повітового училища (за статутом 1804 р.) із 49 учнями (з них 5 дівчат) і відкриття при ньому підготовчого класу [11, с. 41]. У 1889 р. Г. Залюбовський зробив обширний екскурс уже, власне, з історії навчальних закладів м. Новомосковськ, заснований переважно на вже згадуваній роботі Я. Грахова. Повторюючи дату заснування повітового училища, він зазначав, що день свого 80-річчя училище ніяк не відзначало, «утратив о нём память». Цікаві відомості наведено щодо відкриття училища і жертв на нього. Докладно висвітлена первісна структура училища (два класи з дворічним курсом), навчальні предмети і їх розподіл між двома штатними вчителями, система навчання, загальні шта-

ти училища, наочні посібники, реформування протягом першої половини XIX ст.

Окрім первісних пожертв, не менш детально визначено й подальші благодійні надходження на користь училища. Протягом 1808–1835 рр. училище скінчили 314 учнів (з них з атестатом – 125), а протягом 1843–1852 рр. – 671 учня. Причому зауважується, що кількість учнів із дворян і духовенства була нижча, ніж інших станів (так на 1855 р. співвідношення було 24 та 31 відповідно, а з 671 учня, що закінчив училище, лише 330 були з дворян та духівництва).

Досить докладно висвітлив Г. Залюбовський і історію системи освіти в повіті, яка формувалася під началом повітового училища, що готувало кадри педагогів та здійснювало нагляд за початковими училищами. Вказано ним і перший склад повітової училищної ради, яку було утворено у 1867 р. при переході сільських училищ у підпорядкування повітового земства. Це М. Д. Мізко, О. О. Ган, Ф. Ф. Соловйов. У зв'язку з відомостями по освіті в повіті згадано дати заснування: Новомосковського однокласного парафіяльного училища (1832); жіночої чотирикласної прогімназії, відкритою за клопотанням міської громади (1878); та земського ремісничого училища, відкритого за рішенням і на кошти Губернського земства (1885) [12].

Такий помітний міський об'єкт, як Самарський Пустельно-Миколаївський монастир на сторінках часопису згадується дуже побіжно. Д. І. Яворницький у «Топографічному очерку», часто згадуючи річку Самару та Самарські ліси, лише одного разу написав про існування Самарського монастиря, прив'язуючи його до острова між Самарою та Самарчуком і повітового міста Новомосковська (кол. Новоселиці) [30, с. 397]. У рукописі о. К. Оранського заснування монастиря приписується о. Кирилу Тарловському, щоправда з приміткою публікатора, що це має означати лише спорудження нового мурованого храму [19, с. 825].

Д. Багалій відносно монастиря лише зазначив, що на 1794 р. він був найстарішим, заснованим ще за запорожців, і найбільш заможним (1 512 монастирських селян з їх загальної кількості у єпархії у 4 215 душ) [4, с. 484], а в іншому його матеріалі вказувалося про надання у 1776 р. монастирю 1 740 десятин на р. Самарі та при балці Лозоватій та 120 десятин при його млині у Хашовому [5, с. 784]. Серед історичних раритетів монастиря згадується портрет К. Тарловського, а за листом о. І. Вахніна наведено надписаний на ньому римований напис «Портрет сей Кирыла, Щедрота коего сей храм соорудыла». Згадується й поховання К. Тарловського [19, с. 825, 826].

Самарська паланка, як орган виконавчої влади, фактично згадувалася А. Скальковським. З цього погляду заслуговує на увагу повідомлення 1746 р., де вказано, що за вироком Коша за крадіжки у па-

ланці до смерті забито киями козака Сухого, а козака Павла Щербіну повішено [24, с. 617]. Саме у паланці, в присутності самарського полковника Петра Шабельника «з старшиною» у 1756 р. було, за приписом Коша, виплачено козаком Степаном Чорним (проживав у с. Чернечому) відшкодування у 40 руб., колишньому кальміуському писарю Олексію Петруші. 1772 р. на самарського полковника Карпа Гуртового із старшиною покладається виконання рішення Коша у справі боргу між самарськими жителями: козаком Грицьком Білим та Харьком Порожнім і Іваном Сичком та покарання козака Федора Маляра за насилля над самарчицькою жителькою Ганною Перехристкою [24, с. 608, 609, 613].

В інструкції 1762 р. для збору податків із посполитих Кодацької та Самарської паланок згадуються зловживання із підрахунками населення, за якими «не малое несходство в написанном числе имеет-ся». Це зумовило направлення до паланок «ревізійної» комісії у складі курінних отаманів М. Тимофєєва, Я. Качалова та Г. Щирого. Ревізори мали отримати списки посполитих у «посполитих отаманів» самарського та кодацького і звірити їх на місцях. За цією інструкцією Самарська паланка визначалася як місце вершення судової влади. Так, жителів Богородицька для скарг на «тамошнего отамана Байрака» мали «призвати» саме до паланки [24, с. 535–537]. У цьому ж контексті як окрема структурна одиниця паланочного центру і місце покарань під 1772 р. згадується і самарський базар [24, с. 613].

Діяльність органів управління імперського часу практично не висвітлювалося. У 1889 р. Г. Залюбовським досить уїдливо згадувалася діяльність Новомосковського повітового земства, яке з 1867 р. по 1883 р. не надрукувало жодного тому звітів чи постанов і вказувалося, що знадобилась спеціальна постанова 17-го земського зібрання, щоб земська управа підготувала другий у своїй історії друкований звіт за один рік. Згадується, як подальша регулярність друкованих звітів управи, так і введення з 1884 р. постійного кошторису повітової освіти у 4 тис. руб. на рік [12, с. 602, 603]. Новомосковська міська ратуша позначається лише у зв'язку із внесками на утримання приходського класу повітового училища [12, с. 600].

Побіжно висвітлювалися й торговельні зносини міста. Так, на початку грудня 1772 р. із самарського жителя Івана Сичка стягнення належного з нього боргу у 23 руб. 33 коп. було відкладено до повернення його з Криму, хоча в якій потребі він поїхав туди й не розшифровується [24, с. 609]. У 1775 р. у «Новоселке» перебував белевський купець Третьяков, який з неї рушив на м. Тор [28, с. 634].

Що стосується загальних уявлень про перебіг історії міста, то вони дуже розпорошені і більш ніж хаотичні. У записаній П. С. Єфименком народній легенді про виникнення та зникнення Запорожжя

Самарь вказується як останній прихисток Вольностей: «Як передалися вони через Орель, так вони як дійшли до Самари, так и теперь церква є з дванадцятьма банями. (...) Так отам, як окошились вони, добре, добре жили!. Як вони добре жили там у Самарі! Тільки як стало суточно й там их стали обижати, так вони рушили тоді під турка на острів. Покинули своє життя й церкву – все, и пішли, бо дуже стали их обижати. (...) Оце недавно, може, п'ятнадцять... ні, не буде! Прислали вони двадцять тисяч на поправку, щоб така була, як ми покинули, щоб не руйновалась» [9, с. 593].

Короткий екскурс в історію міста вміщено у 1888 р. у статті, присвяченій Троїцькому собору: «Во времена Запорожья Новомосковск не был ещё городом. Это поселение носило официальное название «Новоселица», а народ называл его Самарью. Когда Запорожье было уничтожено, то местечко Новоселица обратилось в слободу Новосёловку; потом опять называлось Новоселицей, будучи военным поселением. В 1794 году сюда был переведен уездный город Новомосковск». Побіжно згадано і те, що за часів Нової Січі у Новоселиці розміщувалося правління Самарської паланки [23, с. 41–42]. У цілому уявлення про історію міста відображає цитата з А. Скальковського щодо його відвідин Новомосковська у 1835 р., в якій він називав його і Старо-самарським ретраншементом, і Катеринославом-І. Разом із тим він відмічав, що саме тут серед селянства знайшов «предания и обычаи с 1775 года», хоча й поряд із запозиченнями від іноземних колоністів [3, с. 153].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що, незважаючи на фрагментарне відображення на сторінках часопису історії м. Новомосковськ не лише за кількістю публікацій чи згадок, але й за сюжетними лініями і розкриттям сюжетів, вони мають досить помітну цінність. Функція журналу полягає не стільки у формуванні зв'язної історії міста, скільки у включенні його в контекст української історії, перш за все, як запорозького поселення. Причому в зверненнях до історії міста аж надто явно помітно, що уявлення про місто, як про одну із «столиць» Запорожжя сформовано за межами часопису і лише привнесено на його сторінки. Разом із тим це означення не піддається жодному сумніву і додатково закріплюється часописом.

Бібліографічні посилання

1. А. Л. Ещё сведения о диком попе / Л. А. // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – С. 577–580.
2. Андриевский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве / А. Андриевский // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – С. 341–344.
3. Аполлон Александрович Скальковский (По поводу девяностолетия его жизни) // Киев. старина. – 1898. – Т. 60. – С. 150–159.

4. **Багалей Д. И.** Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1889. – Т. 25. – С. 438–484.
5. **Багалей Д.** Наследники запорожских земель / Д. Багалей // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – С. 783–790.
6. Библиографический листок // Киев. старина. – 1888. – Т. 21. – Отд. 10. – С. 1–16.
7. **Джусов А. Б.** История Новомосковска / А. Б. Джусов. – Д., 2003.
8. **Джусов А. Б.** Історичні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська / А. Б. Джусов. – Д., 2005.
9. **Ефименко П.** Последний писарь Войска Запорожского Глоба / П. Ефименко // Киев. старина. – 1882. – Т. 3. – С. 368–371.
10. Задунайские народные предания // Киев. старина. – 1882. – Т. 3. – С. 579–582.
11. **Залюбовский Г.** Краткий историко-статистический обзор екатеринославской гимназии и подчинённых ей учебных заведений / Г. Залюбовский // Киев. старина. – 1888. – Т. 20. – Отд. 2. – С. 39–45.
12. **Залюбовский Г.** Новомосковские учебные заведения / Г. Залюбовский // Киев. старина. – 1889. – Т. 25. – С. 595–604.
13. Из переписки И.И. Срезневского. 1829 – 1839 гг // Киев. старина. – 1901. – Т. 74. – С. 210–248.
14. К XIII археологическому съезду // Киев. старина. – 1904. – Т. 86. – Отд. 2. – С. 102–103.
15. **Кирица Н.** Память об Антоне Головатом в с. Слободзее тираспольского уезда / Н. Кирица // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – С. 346–347.
16. **Китицын П.** К истории Кубанского войска / П. Китицын // Киев. старина. – 1892. – Т. 38. – С. 425–429.
17. **Левицкий О.** Новый храм в старом украинском стиле / О. Левицкий // Киев. старина. – 1906. – Т. 94. – С. 598–610.
18. Материалы для истории б. Запорожья // Киев. старина. – 1882. – Т. 3. – С. 322–339.
19. **Мацевич Л.** «Нечто о диком попе» / Л. Мацевич // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – С. 821–826.
20. **Мищик Ю. А.** Місто на Самарі : навч. посібник / Ю. А. Мищик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохий. – Д., 1994.
21. **Павловский И. Ф.** Полтава в XIX столетии / И. Ф. Павловский // Киев. старина. – 1905. – Т. 91. – Отд. 1. – С. 228–342.
22. Памятная книжка кубанской области, изданная 1881 года. – Составил действительный член кубанского областного статистического комитета Е. Д. Фелицын. Екатеринодар, 1881. – Издание статистического комитета // Киев. старина. – 1882. – Т. 1. – С. 206–209.
23. **П. Г.** Запорожский храм в Новомосковске / Г. П. // Киев. старина. – 1888. – Т. 20. – Отд. 5. – С. 41–48.
24. **Скальковский А.** Как судили и рядили в Сечи запорожской / А. Скальковский // Киев. старина. – 1886. – Т. 16. – С. 604–621.
25. **Твердохлебов А.** Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений / А. Твердохлебов // Киев. старина. – 1886. – Т. 16. – С. 749–756.
26. **Туренко А. М.** Исторические записки о Войске Черноморском / А. М. Туренко // Киев. старина. – 1887. – Том. 17. – С. 494–536.
27. Ходатайство Потёмкина о замене запорожской старшине смертной казни заточением в монастырь // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – С. 191–193.

28. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья (Эпизод из пограничных споров с б. Слободскою Украиною) / А. Шиманов // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – С. 610–636.

29. Щербина Ф. Беглые и крепостные в Черномории / Ф. Щербина // Киев. старина. – 1883. – Т. 6. – С. 233–249.

30. Эварницкий Д. И. Топографический очерк Запорожья / Д. И. Эварницкий // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – С. 33–54.

31. Сумцов Н. Ф. Малорусская географическая номенклатура / Н. Ф. Сумцов // Киев. старина. – 1886. – Т. 15. – С. 456–489.

Надійшла до редколегії 27.06.2014

УДК 94 (477) «1914/1917»

А. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗЕМСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто діяльність органів місцевого самоврядування щодо задоволення потреб армії та цивільного населення в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, земство, біженці, управа.

А. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЗЕМСТВА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рассмотрено деятельность органов местного самоуправления относительно обеспечения нужд армии и гражданского населения в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, земство, беженцы, управа.

A. A. Man'ko

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

ZEMSTVO OF KATERINOSLAVSHCHINA AND THEIR ACTIVITIES IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

One of the problems of modern state organization is the formation of the system of local self-government institutions that are capable to decide tasks of local life.

The today's existing investigation on the above mentioned theme gives us the idea about the activity of zemstvo in common, in Russian Empire or Ukraine.

They often left the less studied question of the activity of the local self-government institutions in some province as in Katerinoslavskaya itself.

The analysis of the activities of semstva is carried with the help of common specific historical investigating methods.

Such approach gives an opportunity to show a complex activity of zemstva as to the social providing of population and the economic activity of local self-government institutions during the World War I.

Key words: World War I, zemstvo, refugees, justice.

Сучасні реалії українського суспільства демонструють неабияку необхідність у реформуванні органів місцевого самоврядування, які були б здатні адекватно реагувати на виклики сучасності. Тому актуальності набуває досвід попередніх поколінь у сфері самоврядування, а саме діяльність земств. Однак, використовуючи досвід попередників, не варто забувати того факту, що повністю розкрити потенціал органів місцевого самоврядування завадив потужний бюрократичний апарат. Бо, як зазначав російський генерал М. М. Головін: «У кожному соціальному організмі складається своєрідний соціальний підбір... У «хворому» організмі соціальний підбір виражається в тому, що підбираються найбільш «зручні» люди» [4, с. 24]. Прикладом подібного підбору може слугувати положення Закону «Загальна Устава Губернська», відповідно до якого до участі у виборчих зібраннях щодо вибору повітових гласних допускалася людина, яка володіла 150 дес. землі [13, с. 240]. Такий майновий ценз був характерний для всіх повітів Катеринославської губернії.

Історіографічні дослідження, які пов'язані з вищезазначеною тематикою і вплинули на її розробку, є досить різноманітними за своєю тематикою та змістом. Одним із перших здійснив спробу дослідити діяльність земств історик Б. Б. Веселовський «История земств за 40 лет». У ній зібраний значний фактичний і статистичний матеріал, що не втратив значення і в наш час. У чотиритомній монографії Б. Б. Веселовського проведено аналіз фінансової, господарської і культурної діяльності земств [1]. Історіографічний аналіз діяльності земств продовжили радянські історики, зокрема Н. М. Пірумова, яка зосередила свою увагу на вивченні діяльності земств у загальноімперському масштабі [12]. Уявлення про внесок земств можемо отримати з праці сучасного російського історика Г. О. Герасименка «Земское самоуправление в России». У своїй праці автор проаналізував роботу земств у всіх сферах суспільного життя, називав причини виникнення земств та труднощі, що виникли в ході їх діяльності [3].

Період незалежності української держави відкрив нову сторінку у вивченні діяльності земств. Серед сучасних українських авторів, які досліджують роботу органів місцевого самоврядування, можна назвати Т. О. Шаравару, яка вивчає історіографічний аспект діяльності земств [15]; Л. М. Жванко – аналізує становище біженців у роки Першої світової війни [5]. Важливим джерелом для аналізу діяльності земств є Журнали Катеринославського губернського зібрання, які видавалися упродовж усієї діяльності земського самоврядування. У них міститься інформація щодо основних питань, які вирішувало земство в той чи інший історичний період, а також подається поіменний список гласних, що дає можливість зробити висновок про соціальне лице земства.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявлених джерел дослідити діяльність Катеринославського земства в роки Першої світової війни. Теоретико-методологічну основу публікації складають принципи історизму та об'єктивності. Їх реалізація ґрунтується на використанні аналітичного, історико-політичного, порівняльно-історичного методах дослідження.

Відомий російський історик того часу Б. Б. Веселовський у своїй чотиритомній праці «История земств за сорок лет» зазначав: «Екатеринославское земство это – типичное земство аграриев» [1, с. 272]. Проте з початком Першої світової війни спостерігається розширення повноважень і функцій земства. Царський уряд передав до рук земств частину повноважень місцевої адміністрації, а саме: військово-промислові заготівлі, допомогу біженцям, лікування поранених тощо.

Уже від самого початку війни діячі земства усвідомлювали, яких колосальних зусиль необхідно докласти, щоб зберегти господарство губернії від повного занепаду та підтримати армію усім необхідним. Так, у доповіді Катеринославської Губернської Земської Управи, яку з 1913 р. очолював К. Д. фон Гезберг зазначалося: «На тих, хто залишився вдома, лежить священний обов'язок прикласти всіх зусиль для того, щоб полегшити тим, хто пішов на війну, воєнні будні, поклопотатися про залишені ними сім'ї, покинуті господарства» [6, с. 23].

Тому чільне місце серед задач, що постали перед земством з початком Першої світової війни, зайняло надання допомоги родинам селян, які були мобілізовані. Тим більше, що в Катеринославській губернії мобілізували 51,9 % працездатного чоловічого населення [11, с. 485]. Виходячи з вищезазначеного, не викликає сумніву і той факт, що сім'ї мобілізованих не могли самостійно зібрати врожай. Тому Земське зібрання вже 1 серпня на надзвичайному засіданні прийняло постанову про виділення матеріальної допомоги для проведення сільськогосподарських робіт у розмірі 200 тис. руб. [6, с. 28]. Однак, ця ініціатива не була одностайно підтримана гласними Кате-

ринославського Земського Зібрання. Гласний І. В. Тищенко вважав, що створення загонів для збирання врожаю є неефективним. Схожої точки зору дотримувався і гласний Г. В. Де-Сен-Лорен. На його думку, подібні заходи сприяли б появі смуту серед населення [6, с. 12]. Проте рішення все рівно було прийнято.

Ще складніші завдання стояли перед земством із початком весни 1915 р. Низка повторних мобілізацій призвела до значної нестачі робочої сили. У зв'язку з цим на 49-й сесії Губернського Земського Зібрання, яка тривала протягом 19 – 28 січня 1915 р., було ухвалено таке рішення: просити уряд імперії дозволити Управі організувати довідкове бюро для найму робітників [7, с. 78]. Довідкове бюро планувало наймати робітників із районів, що постраждали від воєнних дій, та тих районів, де спостерігався неврожай. Таким чином, вищевказана організація одночасно вирішувала два завдання:

- 1) забезпечити робочою силою приватні господарства, які не мали змоги самостійно обробляти землю;
- 2) надати робочі місця біженцям із регіонів воєнного конфлікту, тим більше, що проблема біженства стояла досить гостро для Катеринославської губернії.

Притік біженців до губернії розпочався із серпня 1915 р. З кожним днем, місяцем війни потік емігрантів із фронтових територій у тиллові райони збільшувався. Динаміку прибуття їх у Катеринославську губернію подано у табл. 1 [5, с. 235].

Таблиця 1

Губернія	Листопад 1915	Грудень 1915	Лютий 1916	Червень 1916
Катеринославська	220 000	227 942	244 687	242 406

Окрім того, Катеринославщина прийняла на своїй території найбільшу кількість біженців у порівнянні з іншими губерніями Російської імперії. Статистичні відомості щодо губерній, які змогли прийняти на своїй території найбільшу кількість біженців, наведено у табл. 2 [9, с. 82–85].

Таблиця 2

Губернія	% від загальної кількості біженців по імперії	Кількість біженців в губернії	У % до корінного населення губернії
Катеринославська	9,23	244 687	7,07
Самарська	5,83	153 865	4,05
Тамбовська	4,75	127 251	3,60
Ліфляндська	4,59	121 274	6,95
Харківська	4,48	117 606	3,16

Незважаючи на вищезазначені цифри, головний уповноважений Російського товариства Червоного Хреста князь М. П. Урусов вважав, що ресурси губернії не повністю задіяні для задоволення потреб біженців [9, с. 80].

Проте губернія виявилася погано підготовленою до того напливу біженців, тим паче, що піклування про цю категорію населення на місцях покладалося безпосередньо на земські та міські управи, а також на громадські організації такі як: Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст.

У губернії було організовано розселення біженців по повітах, налагоджено лікування в міських і земських лікарнях, діти мали змогу продовжити навчання тощо. Однак забезпечення життєво необхідних потреб переселенців із зони бойових дій створило цілу низку проблем, які до кінця так і не були розв'язані. Так, організовані управою пункти прийому біженців мали низьку пропускну спроможність, що заважало чіткій фіксації даних, а також призводило до загромадження залізничних шляхів сполучення.

Усі біженці направлялися до повітів, однак їх розміщення там було неоднаковим. Статистичні дані щодо кількості біженців у окремих повітах подано в табл. 3 [8, с. 370–371].

Таблиця 3

Назва повіту	Кількість біженців
Маріупольський	41 205
Павлоградський	29 834
Олександрівський	28 103
Бахмутський	3 373
Слов'яносербський	1 868

Такий розподіл біженців самі ж представники земства пояснювали прагненням захистити промислове серце імперії від можливих виступів, епідемій тощо.

Різницялася не тільки кількість людей, що направлялася до повітів, а й витрати на утримання біженців. Так, продовольча допомога для вищевказаної категорії населення в Олександрівському і Бахмутському повітах становила 6 руб. щомісячно для однієї особи, тоді, як у Верхньодніпровському повіті така допомога складала 7 руб. 50 коп. [14, арк. 5, 7]. Така сума допомоги біженцям в умовах війни була недостатньою, адже вже з листопада – грудня 1914 р. спостерігалася здорожчання основних продуктів харчування та товарів першої необхідності до 77 % [2, с. 6]. Динаміку зростання цін на пшеницю протягом 1914 р. наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Місяць	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
Вартість	-	105	109	116	135

Подорожчання продуктів харчування призвело і до збільшення витрат повітів на продовольчу допомогу. За підрахунками Ревізійної Комісії, Катеринославська губернія тільки на харчування біженців за період із серпня 1915 р. по липень 1916 р. витратила 5 891 648 руб. [10, с. 212].

Отже, у роки Першої світової війни діяльність земств набула нових рис, що безумовно визначалося умовами воєнного стану та прагненням уряду імперії максимально використовувати потенціал земств для задоволення потреб армії.

Війна внесла суттєві корективи і в зміст допомоги нужденним, що здійснювалася через органи місцевого самоврядування. Поряд із звичними, обов'язковими для земств напрямками і формами піклування про соціально незахищені прошарки населення з'явилися нові, які вимагали значних зусиль. Це, зокрема, допомога родинам воїнів, котрі були мобілізовані на fronti Першої світової війни, а також сиротам, які втратили батьків. Окрему нішу зайняла допомога біженцям.

Незважаючи на непросте соціально-економічне становище губернії, органи місцевого самоврядування прагнули надати біженцям допомогу і забезпечити їх існування на новому місці. Допомога була не тільки фінансова, а й соціальна: пошук роботи для працездатного населення, надання можливості продовжити навчання для дітей.

Значення діяльності органів місцевого самоврядування для країни не можливо переоцінити, особливо щодо вирішення питань господарчого і соціального значення, якими безпосередньо займалися земські управи, котрі прагнули надати посильну допомогу населенню губернії у справі забезпечення його усім необхідним в часи нестачі товарів першої необхідності та неймовірної дорожнечі.

Бібліографічні посилання

1. **Веселовський Б. Б.** История земства : у 4 т. – Т. 4. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911.
2. **Воблый К. Г.** К вопросу о причинах современной дороговизны / К. Г. Воблый. – К., 1915.
3. **Герасименко Г. А.** Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М., 1990.
4. **Головин Н. Н.** Военные усилия России в мировой войне / Н. Н. Головин. – Париж, 1939. – Т. 1.
5. **Жванко Л. М.** Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914-1915) / Л. М. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 14. – С. 233–246.
6. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Соборания 1 августа 1914 г. – Екатеринослав, 1914.

7. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 49-й очередной сессии 1914 г. – Екатеринослав, 1916.
8. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1915 г. – Екатеринослав, 1916.
9. Журнал Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 г. – Екатеринослав, 1916.
10. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 25 – 29 июня 1917 – Екатеринослав, 1917.
11. Історія українського селянства : нариси : у 2 т. / НАН України Інститут історії України / за ред. В. А. Смолія. – К., 2006. – Т. 1.
12. **Пирумова Н. М.** Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века / Н. М. Пирумова. – М., 1981.
13. Свод законов Российской империи / [отв. ред. И. Д. Мордухай-Болтовский]. – СПб., 1912.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 719, оп. 1, спр. 416.
15. **Шаравара Т. О.** Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917): Історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Т. Шаравара. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 02.07.2014

УДК 94(477.63) – 055.2 «1914/1918»

В. П. Бурмага, К. С. Світич

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНКИ В ПРОМИСЛОВІЙ СФЕРІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зроблено спробу на прикладі промислових підприємств Катеринославщини показати активізацію жінок у промисловій сфері, спричинену особливими умовами існування країни в період Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, соціальна адаптація жінки, жіноча праця, оплата жіночої праці, жінка в робітничому середовищі.

В. П. Бурмага, Е. С. Свитыч

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЖЕНЩИНЫ В ПРОМЫШЛЕННОЙ СФЕРЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ ПЕРИОДА ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Сделана попытка на примере промышленных предприятий Екатеринославщины показать активизацию женщин в промышленной

сфере, обусловленной особыми условиями существования страны в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, социальная адаптация женщины, женская работа, оплата труда женщины, женщина в рабочей среде.

V. P. Burmaga, K. S. Svituch

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

WOMEN IN THE INDUSTRIAL SECTOR OF KATERUNOSLAVSHUNA DURING WORLD WAR I

On the example of industrial enterprises of Katerunoslavshuna an attempt is made to show activation of women in the industrial sector, that was caused by special conditions of country existence during World War I. After the accession of Russian Empire in the war and large-scale mobilization, industrial sector of Katerunoslavshuna required some manpower. Over time those vacancies at the enterprises have been filled by women and teens. For a long time there has been outright discrimination against women in industry, that was manifested primarily in the low level of their remuneration and the lack of appropriate conditions. Only during the revolutionary changes in 1917 position of women at the enterprises was governed by law.

Key words: World War I, social adaptation of woman, female labor, remuneration of female labor, woman in the working environment.

У 2014 р. виповнюється 100-річчя від початку Першої світової війни, наслідки якої кардинально вплинули на подальший розвиток людської цивілізації. Ця війна стала доволі потужним каталізатором, який привів у дію механізми трансформації соціально-правового статусу жінок у багатьох країнах світу. Необхідність проведення подібних змін, гострота внутрішніх соціальних протиріч у російському соціумі назривала давно, але особливо проявилася саме в період воєнного лихоліття. Це було зумовлено нестабільною ситуацією в країні, а відповідно різким погіршенням матеріального становища сімей. У таких умовах жінка була вимушена йти на виробництво, займаючи відповідну нішу в професійній структурі, подекуди повністю замінюючи чоловічу складову в промисловості.

Метою даної наукової розвідки є дослідження на прикладі Катеринославщини діяльності жінок у промисловій сфері, вивчення умов, у яких доводилося працювати представницям слабкої статі, визначення особливостей і відмінностей оплати жіночої праці, висвітлення вікових рамок жінок, що залучалися до виконання різних робіт на виробництві.

Для об'єктивнішого розгляду цього питання важливо передусім визначити сфери промисловості, де були задіяні жінки у вказаний період, а далі навести співвідношення чоловічої й жіночої часток у ви-

робничій діяльності. Географічні межі цієї розвідки обмежено промислово розвинутою Катеринославською губернією, в якій у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії відбувалися доволі схожі процеси із залучення панянок у робітниче середовище.

Слід зазначити, що порушена тема не є новою в історичній науці. Так, наприклад, вивченням окремих аспектів даної проблематики займався відомий дніпродзержинський краєзнавець І. Подзьорко, який, будучи інженером за фахом, багато років свого творчого життя присвятив дослідженню маловідомих сторінок історії промисловості рідного краю [5; 6].

Поряд із тим мусимо визнати доволі низький рівень вивчення умов праці жінок на промислових підприємствах у роки Першої світової війни. Частково це пояснюється тим, що дослідники концентрують увагу переважно на вивченні соціального статусу чоловіків, які складали переважну більшість робітничого середовища. Становище чоловіків визначалося різноманітними законодавчими актами Російської імперії, які регламентували трудові права представників сильної статі, але з початком воєнних дій ситуація поступово почала змінюватися через залучення в робітниче середовище жінок. Визначимо, що їхні права тривалий час залишалися практично не визначеними, але за роки війни відбувся перегляд сталих, традиційних норм життя суспільства, на порядок денний постало питання про зрівняння прав жінок і чоловіків на працю. Жінки усе впевненіше ставили вимоги щодо гідної оплати своєї праці.

На початок 1914 р. до промислового комплексу Катеринослава належало 12 металургійних і металообробних підприємств, два машинобудівні заводи, завод сільськогосподарських машин, центральна та електрична станції, два трамвайних депо, майстерня з ремонту електричного транспорту, 18 цегляних заводів, 14 оснащених паровими машинами млинів, 7 підприємств із виробництва різноманітних круп, 4 броварні, 18 лісопильних заводів, меблева фабрика, фарбувальня, тютюнова і гільзова фабрики та 15 друкарень [3, с. 69]. Через те, що жодне із названих підприємств не належало до державної власності, багато питань, серед яких тривалість робочого дня, розмір заробітної платні, порядок прийому і звільнення з роботи окремих категорій працівників та інші вирішувалися власниками підприємств практично на свій розсуд і ніким не контролювалися. Так, наприклад, під час прийому на роботу майбутня посада жінки нерідко визначалася не лише рівнем її освіти та кваліфікації, а й соціально-ієрархічним становищем у суспільстві.

На Брянському заводі, зокрема, неповнолітні спадкові дворянки, навіть не маючи відповідної підготовки, обіймали, як правило, посади друкарок, комірниць, працювали в конторі. Їхні однолітки, вихід-

ці із середньої ланки соціальної ієрархії, уже були вимушені працювати помічницями в ливарному відділі, виконували обов'язки лаборантів і т. ін. Жінки, які мали достатньо високий рівень освіти, нерідко працювали на заводі рахівниками, залучалися до викладацької роботи в училищі при заводі та виконували обов'язки медичних сестер у заводській лікарні [1, арк. 23].

Як відомо, після вступу Росії у війну, розпочалася масова мобілізація, через що багато чоловіків, які працювали на промислових підприємствах, опинилися в армійських лавах. Лише в липні 1914 р. із числа робітників Брянського заводу, загальна чисельність яких сягала 10 тис. осіб, до лав російської армії було призвано 2,9 тис. осіб. Зазначимо, їхні сім'ї позбулися своїх годувальників, через що жінки були вимушені шукати засоби до існування, влаштовуватися на роботу й перебирати на себе обов'язки глави сімейства. Подібні побутові негаразди активізували соціальну мобільність жіноцтва. За деякими даними, уже на початок 1915 р. кількість жінок, задіяних на різних підприємствах Катеринослава, збільшилася приблизно на 1,5 тис. осіб [6, с. 37].

Подібна тенденція продовжувала зберігатися й надалі. На Криворізьких рудниках, приміром, у 1916 р. списки робітників, загальна чисельність яких сягала 8,4 тис. осіб, вмістили прізвища 2 780 жінок. Принагідно зазначимо, це складає 24,86 % усього трудового колективу, чим спростовується припущення щодо дискримінації представниць слабкої статі під час прийому на робочі місця. На цьому підприємстві використовувалася праця неповнолітніх (усього працювало 1,2 тис. осіб), серед яких 250 були дівчатками-підлітками віком до 17 років. Їх частка серед такої категорії працівників сягала 20,83 %, що відповідає загальній картині співвідношення за статеву ознакою [2, арк. 149]. У той же час, слід зазначити, що умови праці на подібних підприємствах залишалися дуже важкими, а це напряму позначалося на стані здоров'я дітей, позбавлених дитинства.

Через доволі значний приплив на підприємства представниць слабкої статі та дітей згодом відбулося корегування законодавчих норм. Порядком прийому на роботу жінок і підлітків передбачалося виконання певних правил. Так, майбутні здобувачі робочого місця були змушені виконати низку умов. Заміжні жінки обов'язково представляли письмовий дозвіл чоловіка, а незаміжні жінки або підлітки отримували такий від батьків або опікунів. Для того, щоб працювати на підприємстві, необхідно було пройти лікарську комісію, яка надавала відповідний дозвіл. Правила використання робітників та службовців на заводах і підприємствах регламентували умови залучення на виробництво жінок і підлітків віком 15–17 років. Передбачалося, що такі категорії працівників могли виконувати свої обов'язки лише

на тих роботах, де на їхнє «фізичне й морально-психічне здоров'я не відбудувалося сильного впливу» [7, арк. 7].

У березні 1917 р. вийшла нова Постанова Тимчасового уряду «Про обмеження нічної праці жінок і підлітків віком до 17 років», яка регламентувала використання праці жінок на всіх фабрично-заводських і гірничих підприємствах. Заборонялося, зокрема, залучати на виробництво з однією зміною жінок у період від 21.00 год. до 05.00 год. Якщо підприємство працювало у дві зміни, то цей заборонний часовий проміжок обмежувався періодом 22.00 – 04.00 год [7, арк. 154]. До завершення воєнних дій міністру праці надавалося право використовувати нічну працю жінок на тих підприємствах, які забезпечували потреби фронту. У Катеринославі до таких належали гільзова фабрика та евакуйований до міста завод ризького акціонерного товариства «Стела», який спеціалізувався на виготовленні верстаків для фінішної обробки гвинтівок [4, с. 340].

Тепер розглянемо особливості оплати праці зазначених категорій працівників. Розмір платні як правило залежав від рівня завантаження працівника, тривалості роботи на виробництві та видів виконуваної роботи. Так, рівень середньодобового заробітку на Дніпровському заводі с. Кам'янське в січні 1916 р. для чоловіка склав 2,38 руб.; жінка заробляла 1,08 руб., а заробіток підлітків сягав 1,18 руб. [2, арк. 199]. Наведені дані наочно демонструють доволі різку диференціацію рівня оплати праці, адже жінки отримували платню, розмір якої поступався заробіткам дітей.

Рівно через рік, у січні 1917 р. на тому ж підприємстві добова оплата праці для чоловіків сягала 4,08 руб., для жінок – 1,87 руб., а підліток міг отримати 1,84 руб. Це демонструє доволі значну відмінність рівнів заробітку між жінками й чоловіками. Намагаючись усунути подібну дискримінацію та забезпечити собі хоч якісь соціальні гарантії, у квітні – травні 1917 р. робітники заводу влаштували мітинг, серед 35 учасників якого було 18 жінок. Вони висували вимоги щодо збільшення розмірів заробітної плати та можливості створення відповідних жіночих комітетів [2, арк. 185].

Під впливом революційних перетворень, які охопили країну, подібні соціальні вимоги поступово втілювалися у життя. Уже в середині 1917 р. розмір добового заробітку робітників не мав диференціації за статевою та віковою ознакою і для усіх категорій (чоловіків, жінок, підлітків) становив уже 8,11 руб. Регламентувалася також кількість робочих днів на місяць, яка обмежувалася 25 днями.

Поряд із тим на підприємствах залишалося ще чимало виробничих і соціальних проблем. Через застаріле та зношене устаткування, відсутність вентиляції, порушення правил техніки безпеки спостерігалось зростання кількості професійних захворювань. У цей час для

робітників почав діяти певний соціальний пакет, що передбачав право безкоштовного користування закладами харчування. У разі потреби надавалася також і лікарська допомога. При деяких заводах почали діяти клуби, бібліотеки та училища для дітей робітників [5, с. 3].

Отже, під час Першої світової війни роль жінки суттєво зросла через особливі умови, в яких опинилося суспільство. Вагома роль у соціальних перетвореннях належить змінам, які відбулися у виробничій сфері. Через мобілізацію утворився дефіцит робочої сили, на заводах й інших підприємствах виникло чимало вакансій, які нерідко заповнювалися жінками та підлітками. Нові промислові рекрути залучалися до роботи на важкому й стратегічно важливому виробництві.

Тривалий час з боку держави не існувало практично жодного контролю за використанням на підприємствах праці жінок та підлітків. Це проявилось у відвертій дискримінації в оплаті праці. Нерідко цим категоріям працівників доводилося працювати нарівні з чоловіками, що напряму загрожувало їхньому здоров'ю. Масове застосування праці жінок та підлітків дозволило власникам заводів збільшити прибутки за рахунок низької оплати праці, про що свідчать статистичні дані, наведені вище. Згодом усі ці питання було вирішено на законодавчому рівні, обмежувалася діяльність жінок на підприємствах важкої промисловості.

Війна та соціальні проблеми, спричинені воєнним часом, стали своєрідним стимулом для пробудження самосвідомості жінок, які змогли у важкий час продемонструвати власну суспільну роль. Діяльність жінок у роки Першої світової війни залишалася активною, широкою, багатопланою і привела до серйозних змін у сфері гендерних відносин на підприємствах. Згодом жінки зрівнялися у своїх правах з робітниками-чоловіками.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 11. Канцелярія Екатеринославського губернатора, оп. 1, спр. 1334. Списки рабочих и служащих Брянского завода за 1916 год.
2. ДАДО. – Ф. 463. Днепровский завод Южно-Русского металлургического общества, с. Каменского, Екатеринославской губернии, оп. 1, спр. 19. Протоколы заседаний общих собраний Союза металлургической и железоделательной промышленности; бюллетень № 3 «Комитета Спасения революции», издававшийся в с. Камянском, переписки об установлении 6-часового рабочего дня для служащих Днепровского завода. Список служащих Криворожских рудников за 1916–1917 года (2 января – 24 октября 1917).
3. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. – Днепропетровская область / АН УССР. Ин-т истории. Гл. редкол. П. Т. Тронько (пред.) и др. – К., 1977.
4. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Болебруха. – Д., 2006.
5. **Подзерко И.** XX век: путешествие по Каменскому / И. Подзерко // Знамя Дзержинки. – 2000. – № 46.

6. Подзерко И. Мой город. Краеведческое издание / И. Подзерко. – Д., 2011.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 574. Старший фабричний інспектор Київської губернії, оп. 1, спр. 1739. Циркуляр Міністерства торгівлі і промисловості, Міністерства праці буржуазного Тимчасового уряду і контрреволюційних «У. Н. Р.» та гетьманату. 1914 – 1918 рр.

Надійшла до редколегії 25.06.2014

УДК 35:94(477.63) «1917-1939»

О. І. Пекун

Музей історії м. Дніпродзержинська

**АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИАЛЬНИЙ СТАТУС
м. КАМ'ЯНСЬКЕ-ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК У 1917–1939 рр.**

Досліджено процес еволюції адміністративного статусу м. Кам'янське (з 1 лютого 1936 р. Дніпродзержинськ) у контексті змін адміністративно-територіального устрою Дніпропетровщини протягом 1917–1939 рр.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, Кам'янське, Дніпродзержинськ, Кам'янський район, Кам'янська міська рада, Дніпродзержинська міська рада, Дніпродзержинський район.

О. І. Пекун

Музей истории г. Днепродзержинска

**АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ СТАТУС
г. КАМЕНСКОЕ-ДНЕПРОДЗЕРЖИНСК В 1917–1939 гг.**

Исследован процесс эволюции административного статуса г. Каменское (с 1 февраля 1936 г. Днепродзержинск) в контексте изменений административно-территориального деления Днепропетровщины на протяжении 1917–1939 гг.

Ключевые слова: административно-территориальное деление, Каменское, Днепродзержинск, Каменской район, Каменской городской совет, Днепродзержинский городской совет, Днепродзержинский район.

O. I. Pekun

The Museum of history, Dneprodzerzhinsk

**ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STATUS
OF KAMENSKOYE-DNEPRODZERZHINSK IN 1917–1939**

Analyzed the process of evolution of the administrative status of a city Kamenskoye (from February 1, 1936, Dneprodzerzhinsk) in the context of

changes in the administrative-territorial division of Dnipropetrovsk during the 1917-1939 years. During 1917-1939 Kam'yanske-Dniprodzerzhynsk grows into one of considerable industrial cities of Ukraine and USSR. This process takes place on a background cardinal changes in political and socio-economic life, which needed new forms of administrative-territorial device.

Key words: administrative-territorial division, Kamenskoye, Dneprodzerzhinsk, Kamensoye district, Kamenskaya the city Council, the Dniprodzerzhynsk city Council, Dniprodzerzhynsk district.

Питання адміністративного статусу міста Кам'янське (з 1936 р. Дніпродзержинськ) та входження його до складу адміністративно-територіальних одиниць протягом 1917–1939 рр. є досить маловивченими для історичного краєзнавства темами. Характерні для зазначеного періоду постійні зміни адміністративно-територіального устрою, втрата значної частини архівних документів у роки війни, різночитання в наявному документальному масиві, вносять велику плутанину в дослідження істориків, які стосуються даної епохи.

Єдиною і досить неповною роботою з указаної проблематики є історична довідка «Адміністративно-територіальний устрій м. Кам'янського (Дніпродзержинська)» опублікована в історико-краєзнавчому довідникові Н. О. Циганок «Дніпродзержинську – 250» [16]. Побіжні згадки про утворення й розформування Кам'янського району в контексті адміністративно-територіального поділу Катеринославщини–Дніпропетровщини наявні в історичній довідці до путівника Державного архіву Дніпропетровської області [13] та монографії Л. Маркової [14].

Зважаючи на все вищесказане, метою даної статті є встановлення послідовності змін адміністративного статусу Кам'янського–Дніпродзержинська в ході адміністративно-територіального перерозподілу протягом 1917–1939 рр.

Постановою Тимчасового уряду від 3 червня 1917 р. промислова частина села Кам'янське Катеринославської губернії отримала статус міста. Таким чином було розпочато поділ на міську та сільську частини Кам'янського, який зберігався протягом багатьох років. У період «двовладдя», влітку 1917 р. у міській частині діяли Кам'янський виконавчий комітет громадських організацій, що представляв владу Тимчасового уряду, та Кам'янський виконавчий комітет ради робітничих депутатів, котрий входив до вертикалі робітничих рад. У сільській частині існували Кам'янська земська рада та Кам'янське земське волосне правління (до Кам'янської волості входило також і село Тригузне) на чолі з сільським старостою, якого обирав сільський схід [16, с. 21]. У 1917 р. земське волосне правління Кам'янського оголосило

про свою підлеглість Центральній Раді та проголошеній нею Українській Народній Республіці.

У роки громадянської війни 1917–1920 рр. Кам'янське, як і вся територія колишньої Російської імперії, стало ареною боротьби різноманітних військових формувань, і ні про яку тривалу діяльність органів влади (за винятком хіба гетьманату Скоропадського у 1918 р.) не могло бути й мови.

Із утвердженням у 1920 р. радянської влади розпочинається процес формування вертикалі нових державних органів. У 1920 р. у складі Катеринославського повіту були створені: 1-й Катеринославський, 2-й Кам'янський, 3-й Нікопольський, 4-й Томаківський та 5-й Широчанський райони. До складу 2-го Кам'янського району включили місто Кам'янське та Кам'янська, Карнаухівсько-Хуторівська, Сурсько-Михайлівська, Криничуватська і Романківська волості [3, арк. 2]. Ненадовго також до району включили Діївську волость, яку на прохання мешканців згодом перепідпорядкували 1-му Катеринославському району [2, арк. 34].

Процес становлення радянської влади на селі проходив в умовах протистояння з традиційним селянським самоврядуванням громадою та сходом, що яскраво засвідчує доповідь завідувача політвідділу Кам'янського райвиконкому, датована червнем 1920 р.: «З волостей, що входять до Кам'янського району, дві з них Карнаухівська і Карнаухівсько-Хуторська досі не мають Рад, а по-старому влада ще у виборної старшини й спроби інструкторів організувати ради ні до чого не призвели... Волосні та сільські виконкоми не увійшли ще у свої ролі, як влада волості, всі навіть дріб'язкові питання вирішуються загальним зібранням селян, з чого часто можна спостерігати хвилювання, при обговоренні того чи іншого дріб'язкового питання...» [2, арк. 28].

7 березня 1923 р. постановою ВУЦВК в Україні проведено адміністративно-територіальну реформу. У результаті замість повітів та волостей вводились округи та сільські ради. Так, було створено Катеринославський округ, до складу якого увійшли 12 районів і серед них Кам'янський з площею 34 824 десятини та населенням 38 519 осіб [14, с. 13]. До складу Кам'янського району Катеринославського округу входили місто Кам'янське та сім сільських рад (Аульська, Кам'янська, Миколаївська, Тритузнянська, Новоселівська, Карнаухівська, Романківська), на території яких були розташовані 34 населені пункти: крім одного міста, семи сіл та одного хутора до цього розряду були віднесені одна пароплавна станція, дві залізничні станції, 15 залізничних будок, три залізничні казарми, три напівказарми та два залізничні роз'їзди, населені обслуговуючим персоналом [1, арк. 184].

3 червня 1925 р. вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР про перехід на триступеневу систему управління («центр – округ – район»). В Україні було скасовано губернії, і Кам'янське стало районним центром Катеринославського округу, який з 1926 р. було перейменовано на Дніпропетровський.

У 1927 р. до меж міста увійшла сільська частина Кам'янського [4, арк. 236–237 зв.], проте ще упродовж 1930-х рр. можна було зустріти формулювання «сільська частина міста Кам'янського» [6, арк. 100]. Продовжувала також функціонувати Кам'янська сільська рада.

18 квітня 1929 р. постановою секретаріату ВУЦ ВК було ліквідовано Криничуватський район Дніпропетровського округу і передано до складу Кам'янського району Карнаухівсько-Хуторівську, Василівську, Сурсько-Михайлівську, Червоно-Маяцьку, Ганно-Зачатівську, Семенівську, Березанівську, Мало-Михайлівську, Теплівську та Мало-Олександрівську сільські ради [5, арк. 130].

Станом на 8 лютого 1930 р. до Кам'янського району входили Кам'янська міська та 21 сільська рада: Новоолександрівська, Томаківська (назви за джерелом), Семенівська, Сурсько-Михайлівська, Степанівська, Криничанська, Червоно-Маяцька, Новоселівська, Карнаухівсько-Хуторівська, Мало-Михайлівська, Березнівцівська, Ганно-Зачатівська, Романківська, Благовіщенська, Миколаївська, Василівська, Карнаухівська, Червоно-Іванівська, Тритузнянська, Аульська і Кам'янська [9, арк. 40]. У зв'язку з проведенням колективізації розпочався новий етап адміністративно-територіального перерозподілу.

Другого вересня 1930 р. вийшла постанова ВУЦВК та РНК УСРР «про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління» (центр – район). 8 вересня 1930 р. постановою Президії Дніпропетровського окружного виконкому ліквідовано Кам'янський район. Кам'янська міська рада, Карнаухівська, Аульська, Романківська, Тритузнянська сільські ради були підпорядковані Дніпропетровській міській раді. Теплівську і Мало-Олександрівську сільські ради постановою запропоновано передати до складу Божедарівського району Криворізького округу. Інші 12 сілрад, разом із виокремленою з Дніпропетровського району Попово-Балівською сілрадою, були об'єднані в Криничанський район із центром у селі Кринички [14, с. 23].

16 вересня 1930 р. Дніпропетровський округ було ліквідовано і в дію вступила двоступенева система управління. Через шість місяців, у рамках постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 3 лютого 1931 р., відновився Кам'янський район, до якого увійшли 14 сілрад: 4 (Тритузнянська, Карнаухівська, Романківська та Аульська) – відійшли від Дніпропетровської міської ради і 10 (Криничанська, Ганно-

Зачатівська, Карнаухівсько-Хуторівська, Василівська, Миколаївська, Благовіщенська, Степанівська, Семенівська, Новоселівська, Червоно-Іванівська) – від Солонянського району [14, с. 26].

Новоутворений район проіснував лише місяць: 11 квітня 1931 р. рішення про створення Кам'янського району скасували. Сільські ради, які до нього входили, переводилися в підпорядкування Кам'янської міської ради, котра, у свою чергу, підпорядковувалася центру республіки [13, с. 282].

Запровадивши «двоступеневу систему» управління, уряд УСРР зіткнувся з великими господарськими труднощами (у підпорядкуванні Харкова опинилося 384 адміністративно-територіальні одиниці). Тому, 9 лютого 1932 р. IV позачергова сесія ВУЦВК ухвалила рішення про створення у складі Української СРР Київської, Харківської, Вінницької, Одеської і Дніпропетровської областей. Відповідно до постанови ВУЦВК Кам'янське разом із Дніпропетровськом, Запоріжжям та Кривим Рогом відносилось до міст обласного підпорядкування [14, с. 27]. Цей статус Дніпродзержинськ зберігає до сьогоднішнього дня.

Слід також відмітити, що в офіційних документах 1930-х рр. можна зустріти різні визначення: «територія Кам'янської (з 1936 р. – Дніпродзержинської) міської ради», «Кам'янський (Дніпродзержинський) район». Зокрема, формулювання «Кам'янський район» і «Дніпродзержинський район» неодноразово фігурують у слідчих документах Дніпропетровського обласного управління НКВС [15, с. 283–570].

Упродовж 1930-х рр. межі території, підпорядкованої Кам'янській (Дніпродзержинській) міській раді, неодноразово змінювалися. Так, постановою Президії облвиконкому від 7 січня 1934 р. до території міськради відійшли Биківська і Катеринопільська сільські ради, що належали до П'ятихатського району та Широчанська, Ново-Миколаївська сільські ради, а також Верхівцевська селищна рада, котрі відносилися до Верхньодніпровського району [7, с. 52].

Станом на 1935 р. у складі Кам'янської міської ради знаходилися 16 сільських (Благовіщенська, Василівська, Ганно-Зачатівська, Карнаухівсько-Хуторівська, Криничанська, Новоселівська, Миколаївська, Дарівська, Мало-Олександрівська, Ново-Миколаївська, Семенівська, Степанівська, Червоно-Іванівська, Широківська, Аульська, Козинська) та 4 селищні (Верхівцевська, Карнаухівська, Романківська і Тритузнянська) ради [14, с. 40].

Із остаточною перемогою колгоспної системи наприкінці 1930-х рр. відпадає потреба в підпорядкуванні сіл міським органам влади. У зв'язку з цим у 1939 р. знову створюється Криничанський район [12, с. 345], до складу якого увійшла більша частина території Дніпродзержинської міської ради. У підпорядкуванні міськради зали-

шилися тільки Романкове і Тритузне, які хоч і були в 1938 р. включені до складу Дніпродзержинська [16,22], проте остаточно вилучені з реєстру населених пунктів лише у 1956 р. [10, с. 200]. Тому в документах НКДБ 1944–1945 рр. можна зустріти формулювання «Дніпродзержинський район» [11, с. 67]; «с. Тритузне Дніпродзержинського району», «с. Романкове Дніпродзержинського району» [15, с. 546].

Протягом 1917–1939 рр. Кам'янське–Дніпродзержинськ перетворюється на одне зі значних промислових міст України та СРСР. Цей процес відбувається на тлі кардинальних змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті, які потребували нових форм адміністративно-територіального устрою.

Із змінами напрямів державної політики змінювався адміністративний устрій Дніпропетровщини: формувалися й ліквідовувалися округи та райони, виникали нові адміністративні центри, одним з яких було і Кам'янське – Дніпродзержинськ, що пройшло шлях від провінційного містечка Катеринославського повіту до міста обласного підпорядкування.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 158, оп. 1, спр. 11.
2. ДАДО. – Ф. 159, оп. 1, спр. 31.
3. ДАДО. – Ф. 159, оп. 1, спр. 37.
4. ДАДО. – Ф. 305, оп. 1, спр. 12.
5. ДАДО. – Ф. 305, оп. 2, спр. 18.
6. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 52.
7. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 142.
8. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 186.
9. ДАДО. – Ф. 1298, оп. 1, спр. 13.
10. ДАДО. – Ф. 3383, оп. 2, спр. 1674.
11. Дніпропетровська область у роки війни: Звитяга, жертвність, подвиг / [каталог виставки ДАДО] / упор. О. В. Касьянов]. – Д., 2005.
12. История городов и сел УССР : у 26 т. – Днепропетровская область / под ред. П. Т. Тронько. – К., 1977.
13. Краткая историческая справка об изменениях административно-территориального деления Днепропетровщины // Государственный архив Днепропетровской области / [путеводитель]. – К., 1987.
14. **Маркова Л.** Історія географії: адміністративно-територіальний устрій Дніпропетровщини на початку ХХ століття / Л. Маркова. – Д., 2011.
15. Мартиролог Кам'янського-Дніпродзержинська та Кам'янського (Дніпродзержинського) району за роки тоталітарної влади / [упоряд. О. Ю. Слоневський] – Д., 2011.
16. **Циганок Н. О.** Дніпродзержинську – 250 / Н. О. Циганок. – Д., 2011.

Надійшла до редколегії 14.12.2012

УДК 94(477) «1917 – 1920»

О. О. Мащенко

Музей історії м. Дніпродзержинська

КАМ'ЯНСЬКЕ: ЖИТТЯ НА ЗЛАМІ ЕПОХ. 1917–1920 рр.

Висвітлено як перебіг подій 1917–1920 рр. вплинув на життя пересічних мешканців Кам'янського.

Ключові слова: Кам'янське, революція, влада, громадянська війна, завод, мешканці, повсякденне життя.

О. О. Мащенко

Музей історії м. Дніпродзержинська

КАМЕНСКОЕ: ЖИЗНЬ НА СЛОМЕ ЭПОХ. 1917–1920 гг.

Освещено влияния хода событий 1917–1920 гг. на жизнь обычных жителей Каменского.

Ключевые слова: Каменское, революция, власть, гражданская война, завод, жители, повседневная жизнь.

О. О. Mashchenko

The Museum of history, Dneprodzerzhinsk

KAMENSKOE: LIFE AT THE TURN OF THE ERAS. 1917–1920

On the basis of archival and narrative sources are investigated the influence of revolutionary field and the political races in the struggle for power in 1917–1920 on daily life kamyanchan. It is emphasized that these processes are accompanied by the aggressive nature of agitation and propaganda and military actions which resulted in the final establishment of Soviet power in 1920.

Social-political and military events led to the destruction of economic and financial relations in the Kamyanske and to stop the activities of city-forming enterprise – Dnieprovsky metallurgical plant, shortages of industrial and food commodities, rising prices, unemployment, and put the inhabitants to the brink of survival.

Simultaneous activities of the local government, a radical change of social-political course in the capture of the city in one way or another military force, the presence of a large number of weapons in population resulted in overt or covert violence: requisition, lootings, riots, murders and ultimately led to the general decline morality, and the destruction of traditional values.

Key words: Kaminske, revolution, power, civil war, plant, inhabitants, deily life.

Період революційної доби у Кам'янському (з 1 лютого 1936 р. Дніпродзержинську), незважаючи на досить значну історіографію, залишається маловивченою темою. Якщо у радянські часи основна увага приділялась діяльності більшовиків у їх боротьбі за владу [14; 18], то вже в умовах незалежної України предметом досліджень істориків та краєзнавців стали інші політичні сили, рухи та організації, пошук нових героїв і історичних персонажів тощо [2; 19; 25; 26; 28; 29; 30]. Між тим поза увагою дослідників залишилося повсякденне життя пересічних мешканців міста, тому мета даної розвідки, а водночас і актуальність, полягає у вивченні цього історичного аспекту.

Перебіг політичних подій весни 1917 р. свідчить, що революційний ентузіазм охопив лише певний прошарок кам'янчан. Останні у запеклій міжпартійній боротьбі та боротьбі за владу, втягували у політичну орбіту всіх і кожного. Повсякденне життя пересічних людей проходило під впливом партійних гасел і програм, промовців та агітаторів. Активні учасники революції 1917 р. у Кам'янському І. В. Васильєв та І. Н. Василенко згадували: «Ми займалися агітацією та роз'ясненням повсюди, де були люди [5, с. 30], щоденно в кожному цеху проводилися бесіди... Ми заходили до кожного двору та подвір'я... Неодноразово було так, що заходили до квартири, ... а там вже сидить меншовик есерівський агітатор чи домовласницький ... Починаються суперечки. Інколи сперечалися годину і дві...» [6, с. 30, 33].

За різноманітності політичних обіцянок, (а у Кам'янському активно діяли більшовики, есери, кадети [17, с. 1], анархісти і чорносотенці [11], українські есери і соцдемократи, польські соціал-демократи і єврейські націонал-демократи [27, с. 9, 10]), труднощів в орієнтуванні місцевих мешканців додавала й різноманітність органів місцевого самоврядування [25], що виникли в ході революційних подій. Так, наявність у заводському селищі (у сільській частині так і залишилися земська управа, лише замість старости тепер обирали виконком [19, с. 57]). Тимчасового виконавчого комітету громадських і робітничих організацій та Ради робітничих депутатів, які багато в чому дублювали свою роботу (хоча б взяти міліцію, що існувала при обох структурах і мала забезпечувати охорону правопорядку [29 с. 213; 3]), не могло не викликати непорозумінь.

Ще складніше стало в наступні часи. «Влада в місті змінювалася часто, згадував художник В. Ф. Овчинніков, а у 1917–1918 рр. учень заводського училища, і зміна влади різко відчувалася в школі. Наш вчитель співу... приходив на урок і говорив: «Діти! Почнемо співати «Боже, Царя бережи». «Боже, царя бережи» ми співали до революції. А потім одного разу шкільний вчитель сказав: «Будемо співати «Варшав'янку». Йшов час. Ми співали «Варшав'янку», «Сміливо то-

вариші, в ногу)... У місті з'явилися гайдамаки. На урок вчитель запізнився, а ми співали «Варшав'янку». Ввійшовши до класу, вчитель ... підняв руку і ми замовкли: «Будемо співати»... «Ще не вмерла Україна» [21, с. 21–22].

І справді, у 1917–1919 рр. Тимчасовий Уряд, Ради робітничих депутатів, Центральна Рада, Гетьманат, австро-німецькі війська, повстанська армія Григор'єва і армія Денікіна, що являли собою режими з різними політичними прагненнями і різним баченням майбутнього, боролися між собою за Україну. І у межах цього гострого суперництва опинилося Кам'янське.

Відповідно зміна влади відбувалася як в атмосфері величезного суспільного піднесення, так і в атмосфері несприйняття та ворожості. При цьому ненависть до будь-яких ознак старого чи супротивного режиму ставала обов'язковим атрибутом перетворень. Так, ще на початку березня 1917 р., після розгрому місцевими активістами канцелярії пристава Кам'янського, в газеті «Отклики жизни» з'явилося звернення колишніх поліцейських Кам'янського «Браття громадяни! Судіть нас в душі без упередження!» [22].

Розкол міської громади, розпочатий у 1917 р. (у наступну добу суцільних воєн «до Червоної Армії пішли учні старших класів (мається на увазі заводське училище), до білої армії – старші гімназисти, і запекло боролися на фронтах громадянської війни: перші за владу Рад, другі «за віру царя і Вітчизну» [21, с. 22]), набирає все більше викривлених форм. Навіть у 1920 р. у вже радянському Кам'янському ідеї соціалізму в молодіжному середовищі стверджувались не тільки агресивною агітацією, а й відвертим насиллям [8, с. 16].

Це був той час, коли визначальною постаттю міської громади стала «людина з рушницею». Вже у 1917 р. зброя рішуче входить у життя Кам'янського. І. В. Васильєв згадував: «...Почали видавати на руки гвинтівку, револьвер, з яких кожен з нас не розлучався ні вдень, ні вночі. Ми ходили з гвинтівкою на завод, працювали на верстаті на машині, навіть на побаченні не залишали гвинтівку» [6, с. 34–35].

З квітня 1918 р. до січня 1920 р. війна стає невід'ємною частиною життя міста. Влада змінювалася часто, швидко, інколи, як у травні, червні та липні 1919 р., протягом декількох днів переходила з рук у руки [12; 2, с. 187–190]. А все це тягло за собою хвилю насилля. «За часів австро-німецького владарювання «щоденно велися обшуки і масові арешти [15, с. 96]. 16 липня 1919 р. більшовиками були арештовані службовці Дніпровського металургійного заводу Маге та Шинкевич, які за знайдені у них еполети та триколірну стрічку на світанку 17 липня були розстріляні [10]. 14 серпня на березі Дніпра денікінці вбили завідувача відділу народної освіти Кам'янської Ради М. М. Ковалевича [2, с. 196].

Арешти супроводжувалися грабунками – «при обшуках йшли грабунки. У листопаді, після революції в Німеччині дисципліна в військових частинах різко погіршилася, грабунки тривали» [15, с. 96]. «Квартиру нашу пограбували (літо 1919)», – згадувала донька більшовика А. Л. Білецького [1, с. 2]. «Забирали все, що тільки можна забрати з собою: білизну, одяг, гроші, столові набори [10, с. 3], а це вже про дії 3-го радянського кавалерійського дивізіона у Кам'янському 13–15 липня 1919 р.

Потерпали кам'янчани і від погромів, особливо під час григор'євщини. «Погром у Кам'янському тривав 6 днів – 12, 13 та 14 травня, а потім 18, 19 та 20. Головну роль у погромі відіграли селяни Романкового та Аул, які з гаслом «бий жидів-комуністів» відправилися грабувати та вбивати. У перші три дні погрому в Кам'янському було – 14, а в другі – 26 жертв виключно чоловіків [12].

Нищівного удару наносили і реквізиції, які проводили всі і вся. Так на початку 1918 р. Кам'янський виконком навіть вимушений був прийняти резолюцію «вважаю зовсім недопустимим будь-яку реквізицію, що проводиться окрім Рад» [4].

Особливо від реквізиції потерпав завод. Напередодні боїв з білогвардійською армією Денікіна Кам'янська рада «організовувала відправку у глиб країни матеріалів та цінностей. Так, із заводу було вивезено частину вугілля, мастило, броньовані листи і кольорові матеріали» [7, с. 8].

Уже у вересні 1917 р. уповноважений Голови Особливої наради з Оборони Держави на Дніпровському заводі доповідав: «Дніпровський завод являє типову для нашого часу картину повного панування та втручання у справу різноманітних комітетів ... ні про яке правильне ведення виробництва, не може бути й мови [19, с. 57]. У наступному 1918 р. завод призупинив свою роботу – «24 квітня зупинена остання доменна піч № 2. Робітникам оголосили про розрахунок ...» [20, с. 62].

У 1919 р. «в Кам'янському мало хто мав роботу. Багато хто з кваліфікованих робітників вдома та в цехах заводу виготовляли замки, гачки, скоби, запальнички, каганці і носили до села на обмін [7, с. 18], у жовтні 1919 р. «завод зупинився остаточно» [10, с. 81].

У 1920 р. ситуація не покращилася. «Робітничий клас ... намагався підтримувати своє існування. Виготовляли запальнички, зубці для борони, граблі, бандажі для колес, все що годилося для сільського господарства» [8, с. 31]. І далі В. Майоров, один з засновників комсомольської організації в місті, додає: «Труднощі були надзвичайно великі – і голодно, і холодно, і вдягти не було чого» [8, с. 32].

І дійсно, 1917–1920 рр. для кам'янчан були часом виживання в умовах постійних проблем із забезпечення міста продовольством та їх зростаючою дорожнечою.

16 лютого 1917 р. пристав села Кам'янського (Кам'янське має статус міста з 3.06.1917 р.) доповідав повітовому керівництву: «По проведеній перевірки усіх пекарень і колишніх складів борошна, наявної кількості в пекарнях при щоденній встановленій випічці вистачить на 6–7 днів. Потім настане голод» [9].

За свідченням кадрового службовця заводу М. А. Морозова, дорожнеча постійно зростала. Листопад 1917 – «небувала дорожнеча» [20, с. 56]. Квітень 1918 – «жити стало ще важче. Ми цілодобово стояли в чергах за хлібом, але хліба вже майже не було» [21, с. 21]. Квітень 1919 – «зменшення хлібної пайки на ½ фунта в день на робітника, з ринку вже зникає» [20, с. 75]. Травень 1919 – «пайка хліба ¼ фунта на два дні» [20, с. 76]. Літо 1919 – «підє мама на базар, купить декілька картоплин і робить з них баланду, і то досита не вистачає» [1, с. 2]. Жовтень 1919 – «становище катастрофічне, дорожнеча зростає» [20, с. 81]. Грудень 1919 – «робітники полочки не отримують» [20, с. 83], а при цьому десяток яєць коштує 50 руб., а пляшка молока 17 руб. (порівняно з листопадом 1917 р. зростання ціни у першому випадку 16,7 %, у другому 26,2 %).

16 серпня 1920 р. на черзі денній засідання завкому Дніпровського заводу розглядалося питання «продовольчої кризи»: «З липня нічого не відпускалося ... купують на базарі, де ціни перевищують тверді від 25 до 500 раз. Робітник у залежності від складу родини, витрачає лише на хліб від 800 до 1500 рублів у день, при цьому тарифна сітка робітника найвищої кваліфікації складає 105 рублів на день» [30, с. 72–73].

Крім того, не варто забувати про безробіття: «Необхідно зазначити, що нужда серед безробітних велика і на роботу чорноробами йдуть і металісти, і конторські службовці» [4], про епідемію черевного та сипного тифу, що лютували у 1919 р. та 1920 р. [13], про недостачу та дорожнечу палива – «Холодно. В гімназії все застигло, замерзло. В класі всі сидять у шубах, піднявши комір. У всіх сині обличчя, червоні носи. Подих перетворюється білу пару» [16].

Свою частку у загальну розгубленість вносили і грошові знаки. Важко перераховувати усі їх види, що кожна влада вводила чи відміняла. А вже в грудні 1919 р. «наказано приймати всі гроші, що випускалися різними урядами» [20, с. 83]. У 1920 р. у радянському Кам'янському «під час наступу Врангеля за відмову приймати радянські гроші погрожували смертною карою» [20], бо в основному тут в обігу були «миколаївські, думські, керенські, донські знаки» [24]. Не додавали впевненості у житті ні різноманітні мандати, ні звернення, накази та постанови. Так у 1917, 1918, 1919, 1920 рр. змінювався календар та місцевий час.

Але все ж таки найскладнішим і найболіснішим був злам сталої течії життя, звичних світоглядних уявлень. Це був час, коли руйнувалися родини, поділені ідеологією [8, с. 11], коли почали боятися доносу сусіда [1, с. 3], коли небувалого розмаху набули спекуляція, грабунки, розбійництво, коли виробничий процес переривався в угоду політичним потребам, коли цінності почали набирати не знання, не професіоналізм, а партійна приналежність та відношення до влади, коли замість похорону влаштовували гучну маніфестацію [21, с. 22–23] та ховали вбитих не на кладовищі, а у центрі міста, створивши з цього об'єкт для поклоніння, це коли умови нового життя впроваджувались відвертим чи прихованим насиллям.

Таким чином, політичне протистояння та збройні конфлікти, що відбувалися у Кам'янському упродовж 1917–1920 рр. і знаменували собою грандіозний злам у всіх напрямках життя, не могли не відбитися і на житті пересічних мешканців міста. Визначальними наслідками цього надзвичайно складного і суперечливого періоду стали руйнація економіки та інфраструктури, медичного обслуговування та освіти, фізичне знищення найбільш дієздатного прошарку місцевих мешканців, що нарівні з міграцією призвело до зменшення кількості населення. І як наслідок – падіння рівня суспільної свідомості та втрата моральних норм і цінностей, а в кінцевому результаті вимушеність пересічних мешканців Кам'янського пристосуватися до нових умов життя.

Бібліографічні посилання

1. Білецька М. А. Спогади / А. М. Білецька // Документи. – Музей історії м. Дніпродзержинська. – (далі – МІД).
2. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2011.
3. Бюллетень Совета Рабочих Депутатов в селе Каменском. – 1917. – № 4. – 17 июня // Документи. – МІД.
4. Бюллетень Совета Рабочих Депутатов в Каменском. – 1918. – № 20. – 20 февраля // Документи. – МІД.
5. Василенко И. Н. Воспоминания: [рукопис] / И. Н. Василенко // Документи. – МІД.
6. Васильев И. Из борьбы рабочих Днепропетровского завода в период Великой Октябрьской социалистической революции: [машинопис] / И. Васильев // Документи. – МІД.
7. Васильев И. В. Воспоминания участника работы большевистской организации в Каменском в 1919 г. во время оккупации города денкинскими войсками: [машинопис] / И. В. Васильев // Документи. – МІД.
8. Воспоминания старых комсомольцев г. Днепропетровска: [машинопис] // Документи. – МІД.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 2с, спр. 3381, арк. 160.
10. ДАДО. – Ф. 2160, спр.1, арк. 5.

11. **Занько Р.** Днепродзержинск накануне / Р. Занько // Ведомости. – 2003. – 23 апреля.
12. Известия Екатеринославского губернского исполнительного комитета Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. – 1919. – № 97. – 3 июня // Документи. – МІД.
13. Известия Екатеринославского губернского революционного комитета. – 1920. – № 6. – 24 января // Документи. – МІД.
14. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. – Днепропетровская область / [редкол. : И. В. Васильев, пред. редкол. П. Л. Варгатюк и др.]. – К., 1977.
15. **Клименко Л. З.** История нашего города Днепродзержинска: [спогоди, рукопис] / Л. З. Клименко // Документи. – МІД.
16. Колокол: журнал Кам'янської чоловічої гімназії: [рукопис]. – 1920. – № 3. – 11 березня // Документи. – МІД.
17. **Майоров В.** Через 40 лет: [спогоди, рукопис] / В. Майоров // Документи. – МІД.
18. **Малюк В. Е.** Борьба за установление Советской власти в Каменском / В. Е. Малюк. – Д., 1958.
19. **Мащенко О. О.** Кам'янське. Рік 1917-й. / О. О. Мащенко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Вип. 6 / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2008. – С. 56 – 61.
20. **Морозов М. А.** Дневник / М. А. Морозов // Документи МІД.
21. **Овчинников В. Ф.** Детство: [спогоди, рукопис] / В. Ф. Овчинников // Документи. – МІД.
22. Отклики жизни. – 1917. – 12 марта // Документи. – МІД.
23. Отклики жизни. – 1917. – 18 апреля // Документи. – МІД.
24. **Паначенко П. Ф.** Розписка / П. Ф. Паначенко // Документи. – МІД.
25. **Сабов М. М.** Кам'янське: 1917 рік. Причини та наслідки / М. М. Сабов // Відомості. – 2007. – 7 листопада.
26. **Самойленко О. М.** Кам'янське в сімнадцятому / О. М. Самойленко // Дзержинець. – 1997.
27. Списки кандидатів волосного земства, поданих до виборчої комісії с. Кам'янського. 1917 р.: науковий звіт про роботу в Державному і партійних архівах Дніпропетровської обл.: [рукопис] // Документи. – МІД.
28. **Чабан М.** Мандрівки старим Кам'янським: докум. вид. / М. Чабан. – Д., 2004.
29. **Шапочкіна І. В.** До питання про діяльність Кам'янського виконкому громадських і робітничих організацій. 1917 р. / І. В. Шапочкіна // Спадщина : зб. наук. ст. – Вип. 3 / [упоряд. Н. Л. Юзбашева; ред. : Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева; ДАДО]. – Д., 2012. – С. 207–215.
30. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск 1917 – 1953: Воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 21.07.2014

364.48 (477.63) «1921-1928»

І. В. Шапочкіна

Музей історії м. Дніпродзержинська

**ФОРМУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА СЕЛИЩНОЇ КУЛЬТУРИ
м. КАМ'ЯНСЬКЕ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
ПОЛІТИКИ 1921–1928 рр.**

На основі документальних джерел ЦДАВОВ України, ДАДО та преси 20-х рр. XX ст. прослідковано формування інфраструктури м. Кам'янське в умовах нової економічної політики на базі заводського селища і села з характерною селищною культурою.

Ключові слова: нова економічна політика, лікнеп, житлова криза, селищна культура, інфраструктура, модернізація.

И. В. Шапочкіна

Музей истории г. Днепродзержинска

**ФОРМИРОВАНИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ПОСЕЛКОВОЙ
КУЛЬТУРЫ м. КАМЕНСКОЕ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ 1921–1928 гг.**

На основе документальных источников ЦГАВОВ Украины, ГАДО и прессы 20-х гг. XX ст. прослежено формирование инфраструктуры г. Каменское в условиях новой экономической политики на базе заводского поселка и села с характерной поселковой культурой.

Ключевые слова: новая экономическая политика, ликбез, жилищный кризис, поселковая культура, инфраструктура, модернизации.

I. V. Shapochkina

The Museum of history, Dneprodzerzhinsk

**THE FORMATION OF THE INFRASTRUCTURE
AND TOWNSHIP CULTURE OF KAMENSKOE IN CONDITIONS
OF NEW ECONOMIC POLICY OF 1921–1928 years**

The peculiarities of the formation of village infrastructure and culture in Kamenskoe during the 1921–1928 biennium on the basis of analysis of archival documents and TSDAVOV Ukraine, DADO period of the New Economic Policy and supplies local newspaper «Dzerzhinets».

Determined and specific chronological framework of three main stages of the city's infrastructure in the modernization of the context the end XIX – XX centuries. The main attention is focused on laying the foundations for housing and communal services, education, health care for the second phase, which accounts for 1921–1928 yeas.

During the launch of the New Economic Policy Dnieper Metallurgical Plant in Kamenskoe gave impetus to the city's infrastructure. This area is entirely dependent on the state of the industry, has developed a residual, low rate.

With the rapid population growth of the city utilities were in crisis. Seals apartments, started construction of municipal, cooperative, individual, public housing will not solve the problem. The level of medical care with priority EPIDEMIC direction did not meet the needs of the population. Development of Education complicated mass illiteracy; experiments are already working school, lack of qualified personnel and strengthening ideological education. City, area expanded at the expense of the countryside, experienced psevdourbanizatsiyni processes, remaining essentially factory town. Among the external changes marked the renaming of streets, installation of revolutionary monuments.

In terms of features destrukturyzatsiyni society of spiritual culture were bezvirnist, planting ideal of sacrifice and vozhdizmu. As for secular culture – formation of settlement (napivmiskoho) type of the elements of a number of subcultures and its massive.

Research in the period processes were further developed throughout the twentieth century, and explain the features and level of infrastructure and cultural institutions of the modern city as an industrial center of Ukraine with significant settlement features. They are seen playing an important component stages and characteristics of urbanization in the south-eastern region of Ukraine.

Key words: new economic policy, likbez, housing crisis, settlement culture, infrastructure, modernizations.

Місто Дніпродзержинськ, що зросло на місці козацького зимівника, пізніше – села Кам'янське, та навколишніх сіл першої половини XVIII ст., переведеного в ранг міста рішенням Тимчасового Уряду 3 червня 1917 р., перейменованого 1 лютого 1936 р. Постановою ВЦВК, пройшло у своєму формуванні три основні етапи. Перший – закладення промислової, містоутворюючої бази наприкінці XIX – на початку XX ст., у період модернізації, коли міста набирали все більше економічних та культурних рис [18, с. 12–13], у зв'язку із будівництвом Дніпровського заводу та створення інфраструктури в межах Заводського селища (селища міського типу) на землях сільської громади. Другий і третій етапи припадають на 1920–1980-ті рр., коли в умовах радянської адміністративно-командної системи було сформовано промисловий комплекс, інфраструктуру та культурну сферу міста. Автор у даній розвідці звертається до аналізу подій початку другого етапу, а саме, періоду непу 1921–1928 рр., який став, певною мірою, перепочинком для новоствореної влади з метою згуртування сил та нагромадження коштів на шляху трансформації традиційного суспільства в індустріальне, коли людина перетворювалася лише у засіб досягнення мети [17, с. 10].

Тема формування міст та робітничих селищ у Надпоріжжі в XIX – XX ст. залишається ще маловивченою через обмеженість доступних джерел щодо початку модернізації у краї в останній чверті XIX ст., військово-політичну кризу першої чверті XX ст. та більшу увагу до політичних і економічних процесів у регіоні періоду 1920–1930-х рр. У сучасній українській історіографії краю до проблеми соціально-культурного розвитку міст на межі XIX – XX ст. звертався Т. В. Портнова. Урбанізаційні процеси в Україні в цілому періоду становлення індустріального суспільства досліджував О. Б. Шляхов [20, с. 12–15]. До аналізу процесу формування напівміської культури з проміжним типом свідомості, що протистояв як міському, так і сільському, маючи не лише негативні прояви, а й позитивні, являючи собою резерв історичного ривку, звертався Г. Каганов [15, с. 33, 53].

Кам'янське-Дніпродзержинськ у плані розробки регіональної історії України, історіографії питання вивчалися Н. М. Булановою [1, с. 16], особливості формування робітничого поселення в с. Кам'янське наприкінці XIX ст. – в 1930-ті рр. – М. М. Сабовим. Роль і значення міста в процесі урбанізації Дніпровського Надпоріжжя XX ст. розглядали В. В. Іваненко і М. Е. Кавун [14, с. 60]. Автор приєднується до думки М. М. Сабова про те, що робітничі селище сформувалося наприкінці 1880-х – початку 1890-х рр. за рахунок залучення іноземного капіталу та прийшлого людського ресурсу, переважно російської національності, і не було продуктом внутрішнього розвитку [18, с. 40]. Слід зазначити й суттєву роль польського елементу у формуванні соціально-культурної сфери Кам'янського як майбутнього міста.

Інфраструктура міста 1920-х рр. повністю залежала від промисловості, вирізнялася малими капіталовкладеннями, хоча саме у досліджуваний період закладалися її основи. В умовах постійного зростання населення, зумовленого промисловим будівництвом, найбільшчим стало житлове питання. Кам'янське складалося з міської та сільської частин, які номінально злилися в 1929 р., фактично ж продовжували існувати роздільно й на початку 1930-х рр. За стабільної кількості мешканців сільської частини, 6107 осіб у період 1920–1926 рр., міське населення за цей час зросло у три рази – з 10 805 до 39 620 осіб [19, арк. 7].

Темпи зростання населення удвічі перевищували темпи житлового будівництва. Вихід із житлової кризи, що була однією з причин високого рівня плинності кадрів на основному, металургійному, заводі, знаходили в ущільненні квартир, будівництві бараків на Пісках, по Садовій, Новобазарній, Колеусівській вулицях, Маговому провулку, «комуналок» по вул. Комунарній. У період 1925–1929 рр. були забудовані одно- та двоповерховими котеджами, дво- та чотирипо-

верховими багатоквартирними будинками, зокрема, робітничий житлокооператив, просп. Пеліна, вулиці Головноселищна (Главнопоселковая), Вокзальна, Арсенічева і Стасова (Спортивна), призначені для працівників металургійного, вагонного, майбутнього цементного заводів. У лексичі кам'янчан з'явилися поняття «нове селище», «новий городок».

Забудовувалася й Верхня колонія, зокрема вулиця Червоногвардійська. Зведено гуртожиток ФЗУ на 700 місць, але без системи каналізації. У 1929 р. виникла ідея будівництва «Дома комуни» для робітничої молоді на розі вулиць Пеліна і 2-ї Дачної, нині Москворецької, з їдальнею для неодружених. Велася індивідуальна забудова, зокрема, у 1927 р. зросло 348 будинків [5, арк. 15]. Нові будинки були без погребів, сараїв (городину й дрова ніде було зберігати), санвузлів. Будинки «Нових планів», зведені на межі XIX–XX ст. (від просп. Пеліна до вул. Лісопильної), потребували капітальних ремонтів: у бараках вода стояла під підлогою, а голландські печі не працювали. У середньому на одного робітника припадало 5–6 м², на інженерно-технічного робітника – 6–8 м², але нерідко родини з чотирьох осіб жили на 12 м² [4, арк. 174–179]. Лише у 1927 р. городянами було подано близько 6 тис. заяв на отримання квартири. Саме стан комунальної сфери є одним із важливих показників якості урбанізаційних процесів у місті [17, с. 10].

Незадовільний стан охорони здоров'я в місті, відмічений в 1920–1924 рр., долався слабкими темпами. На жовтень 1929 р. до старих Заводської і земської лікарень та аптеки додалися сім медзакладів, серед яких робітнича поліклініка, консультація, туберкульозний і вендиспансери, санепідемстанція, необхідні в складних епідеміологічних умовах [6, арк. 172–174]. Пологового будинку не було, а діюче пологове відділення не опалювалося. Лікарі скаржилися на нерівномірність норм прийому хворих (30–70 осіб), неналагодженість роботи регістратур, низький заробіток (стажер отримував 170 крб), відсутність карети швидкої допомоги, нарешті – на грубість робітників. Своєрідним протестом стали невиходи вночі додому до пацієнтів. Мала місце приватна практика, яку відділ охорони здоров'я намагався заборонити. До того ж виникали конфлікти між лікарями-поляками та євреями, на національному ґрунті, за кращі умови праці.

Заводи Кам'янського, як і країни, конче потребували кваліфікованих кадрів. Тому в 1920 р. відкрився політехнікум, перетворений у 1921 р. у робітничий. У 1926 р. було випущено 10 спеціалістів із 30 прийнятих у 1923 р. [6, с. 15]. У 1928 р. добудували навчальний корпус по просп. Пеліна. Для посилення партконтролю було введено посаду політрука, наслідком діяльності якого стала, зокрема, спроба зняти з посади управляючого технікумом, інженера заводу

А. А. Белікова, замінивши членом партії, слухачем IV курсу Герасимовичем [3, арк. 294]. Бюро технікуму домагалося 6-годинного робочого дня, однозмінної роботи, додаткової відпустки для студентів, чому заводська адміністрація перешкоджала через нестачу робочих рук на підприємстві. У 1930 р. на базі робітничого технікуму було відкрито вечірній металургійний інститут.

Проблеми спеціальної та вищої освіти зумовлювалися експериментами в радянській школі на тлі неписьменності більшості населення та нестачі педагогів. На зміну церковно-парафіяльним, земським школам, гімназіям у 1920 р. прийшла Трудова школа, зорієнтована на трудове виховання з груповим методом навчання (оцінка групі ставилася за відповіддю одного учня). У 1920–1921 рр. усі школи Кам'янського об'єдналися в єдину Трудову з центральною № 1 (колишня чоловіча гімназія); філіями стали школи № 2 (Заводське училище) і № 3 (жіноча гімназія), колишні дитячі притулки.

Першим директором школи № 1 був призначений Й. З. Штокало, випускник чоловічої гімназії, пізніше – доктор фізико-математичних наук, академік. Кам'янська районна спілка вчителів під час святкування свого 5-річчя в робітничому клубі імені К. Лібкнехта серед найкращих відзначила у 1924 р. Феденка, Тенету, Вержицького, що зазначала газета «Звезда».

У 1928–1929 рр. діяло 50 шкіл, з яких 45 – чотирирічних, 5 – семирічних, на 8 514 учнів. У справі виховання педагогічні принципи, сформовані суспільством індустріальної доби на Заході та православною традицією Сходу, почали підмінятися ідеологічними. Вихованням молоді в дусі ленінсько-сталінських ідей займалися комсомол і піонерія. Перший піонерський загін у місті був створений влітку 1925 р. при школі № 2 з ініціативи робітника ДДЗ, комсомольця Ж. Камінського. З'явилися ж перші піонери у 1923 р. На весь Кам'янський район вони мали один барабан і горн. Піонери ходили в походи, садили дерева, зокрема, від міста до ст. Баглій, прибирали територію підприємств, займалися спортом, художньою самодіяльністю, лікнепом. Як повідомляла газета «Дзержинець», у вересні 1929 р. у Кам'янському налічувалося близько 1 500 піонерів.

Проблему неписьменності дорослого населення, вихідців із робітничих та сільських низів, у Кам'янському в 1927 р. вирішували 372, в 1929 р. – 112 лікнепів, що охопили 25 тис. осіб. До цієї роботи було залучено 150 комсомольців. Створено було й єврейський лікнеп на 15 осіб [10, с. 3]. У 1929 р. залишалося 2 243 неписьменних з 9 563 по району (близько 25 %), з них – 1 891 робітник, 1 177 селян, серед них 455 наймитів [6, с. 1]. При цьому вчителям не платили, книжок не вистачало, учні писали друкованими літерами на газетах при світлі газових ламп. У 1920-х рр. у Кам'янському діяли також шко-

ла політграмоти, яку в 1920 р. пропонували назвати іменем більшовика Арсенічева, і три школи соціального виховання для сиріт та безпритульних.

Упроваджувана у 1920-х рр. політика «коренізації», в Україні – українізації, – з метою контролю над процесом формування національної свідомості, починалася з освіти. У Кам'янському було відкрито українську школу імені І. Франка, польську семирічку, дві єврейські групи в системі Трудової школи. У цілому в 1923 р. в Катеринославській губернії діяло 629 українських шкіл із 2 285. Вчителів української не вистачало, викладали «як зручно». 1 вересня 1928 р. у Кам'янському було відкрито курси української мови для культпрацівників і профактиву [7, с. 4].

Українізація поширювалася шляхом впровадження різних форм роботи в цьому напрямі. На 3 листопада 1928 р. 80 % працівників Головної контори Дніпровського державного заводу були охоплені курсами вивчення ділової української мови. При технікумі діяло дві групи для дипломників. У березні 1929 р. у Кам'янському пройшов тиждень української культури, що включав популяризацію книжок українських авторів, літературні вечори. У травні 1929 р. було прийнято рішення на 60 % українізувати газету «Дзержинець».

Із 1921 р. колишня Народна аудиторія (Народний дім) стала називатися театром імені Т. Г. Шевченка, де працював гурток шанувальників російської й української драми, члени якого в 1924 р. відвідали могилу Шевченка. 5 січня 1927 р. при театрі, з ініціативи працівників металургійного заводу С. М. Лобка і П. Ф. Щепакіна, був створений гурток бандуристів із 12 шанувальників народної пісні (згодом – капела). У 1929 р. співом мандрівних кобзарів насолоджувалися мешканці с. Миколаївка, серед яких було немало працівників підприємств Кам'янського.

Активізувала роботу в плані українізації громадська організація «Просвіта», що на 1922 р. налічувала в Україні близька 400 тис. членів. Її осередки діяли в Романковому, Аулах, Карнаухівці, Кам'янському. Серед активістів – кам'янчани І. Лагановський, О. Пашенко [13, с. 134]. Саме просвітянська інтелігенція невдовзі отримала тавро «буржуазно-націоналістичної».

У період НЕПу, місто не лише розширило кордони, а й змінило своє обличчя в дусі нової радянської епохи. З'явилися спрощеного планування житлові будинки, вулиці отримали революційні назви: Пролетарська, Першотравнева, Пеліна. Базарна площа стала називатися Червоною, де на братській могилі жертв революції, розстріляних денікінцями в 1919 р. в Катеринославі більшовиків М. І. Арсенічева, І. М. Харитонова, Ф. П. Сировця, В. І. Татаренка, 6 листопада 1922 р. було встановлено пам'ятник «Прометей». Його авторами були

інженер Дніпровського заводу О. Я. Сокол, випускник Петербурзької Академії мистецтв, та ливарник С. В. Гречнев. У 1924 р. навколо пам'ятника спорудили огорожу. «Прометей» став символом міста. З'явилася площа імені Леніна біля театру, де до 10-річчя Жовтневої революції було споруджено пам'ятник вождю пролетаріату роботи скульптора І. П. Кавалеридзе.

Перша ж спроба встановлення пам'ятника Леніну, ще за його життя, відноситься до 1 травня 1923 р., коли було закладено лише фундамент. У 1924 р., у зв'язку із смертю Леніна, з Кам'янського від металістів Дніпровського державного заводу до Москви був доставлений Траурний стяг з написом: «Ты умер – заветы твои мы выкуем в горне мировой революции».

Перша спроба увічнення пам'яті Ф. Е. Дзержинського в місті пов'язана з 1926 р., коли, у зв'язку із його смертю, Кам'янський райвиконком і громадські організації прийняли постанову про перейменування м. Кам'янського в «Дзержинське». Підтверджена серпневим рішенням Дніпропетровського окрвиконкому, ініціатива в життя втіленою не була [2, с. 13].

Таким чином, у свідомості людей формувався революційний ідеал жертвності, що трансформувався у «вождизм» – різновид ідолопоклонства. Пантеон вождів покликаний був підмінити в духовній сфері Бога. У 1926 р. відкрилися два музеї: революції та антирелігійний. Останній, що знаходився у школі № 2, колишньому заводському училищі, у 1929 р. був перетворений на музей історії культури та релігії і нараховував 400 експонатів. Саме 1929 р. відзначився наступом на храми і релігійні громади. На сторінках газети «Дзержинець», створеної в 1928 р. як орган працівників металургійного та вагонного заводів, що згодом стала міською, розгорнулася войовнича антирелігійна агітація з вимогами закриття церков (православної, костельу, кірхи, синагоги, молитовних будинків) й опублікуванням кількості зібраних голосів.

Треба нагадати, що на початку 1920-х рр. більшовики неодноразово ставилися до церкви: з одного боку, конфісковували цінності, репресували непокірних; з іншого, – віддавали храми громадам віруючих, ставлячи їх діяльність під контроль. Так, у 1926 р. Кам'янський райвиконком передав у безстрокове користування Миколаївську церкву православної громаді с. Тритузне. Проте вже в 1934 р. церкву закрили з конфіскацією майна. Більшовики використовували й розкол православної церкви, підтримуючи так звану живу церкву на противагу старовірам та автокефалам, не заважали іудеям і розквіту сіонізму. У 1928–1929 рр. Кам'янська спілка безвірників, що по Дніпропетровському округу об'єднувала 13 тис. членів, під гаслом: «Перельем колокола на машини!» вимагала перетворення заводської православної церкви на клуб, синагоги – в школу [9, с. 2].

Світська культура періоду НЕПу переживала справжній бум, ідучи шляхом революційних експериментів у «народ», ставала масовою. На межі XIX–XX ст. у Кам'янському, за умов співіснування міського і сільського традиційних укладів, були закладені основи селищної («напівміської») культури, процес формування якої тривав у 1920-х рр. Увібравши без урівноваження елементи субкультур, за рівнем вона стала нижчою за традиційну, але згодом стала позиціонуватися як загальнодержавна (радянська), загальнонаціональна (народна), принижуючи сільську традицію й національну культуру [15, с. 38].

У 1920-х рр. культурним центром Кам'янського, як і на початку XX ст., залишилися Народна аудиторія, названа Народним домом. Там працювали драматичні гуртки: шанувальників російського й українського мистецтва, польська «Синя блуза», імені Сакко і Ванцетті, театр робітничої молоді (ТРАМ), гурток есперантистів. У м. Кам'янське в 1928 р. навіть відбулась окружна конференція есперантистів. Драмгуртки ставили п'єси О. Островського, О. Арбузова, Л. Тренюва, інсценували поеми В. Маяковського. У театрі, названому іменем Т. Шевченка, виступали московські гастролери, місцеві майстри, зокрема Кам'янський ансамбль баяністів П. А. Трилевського. Першого вересня 1929 р. ТРАМ представив виставу «Плавляться дни» режисера Мамонтова про молодих ударників праці з кінокадрами, знятими на металургійному заводі, феєрверком і оркестровим супроводом.

Новим у культурі міста стало відкриття низки робітничих клубів, гуртків за інтересами, на відміну від елітних яхтного і інженерного клубів межі XIX – XX ст. У Центральному робітничому клубі (ЦРК) імені К. Лібкнехта, що розташувався в колишньому інженерному клубі, діяли читальня, драматичний і хоровий гуртки, демонструвалися кінофільми, проходили літературні вечори та диспути.

Стали традиційними, в умовах політичної боротьби в державі, літературні суди та політичні бої, якими завершувалися вистави революційних авторів. Так, 30 червня 1928 р. кам'янські глядачі п'єси «Васька Красний» стали й учасниками літсуду. Клубівці сплачували членські внески: 10 коп. із заробітку до 35 крб, 1 крб – з близько 200 крб, з безробітних, залучених до ЦРК, грошей не брали [8, с. 2].

Крім ЦРК, діяли клуби: Церобкоопу, з хорового гуртка якого було виключено учасників за співи у церковному хорі «Безбожник» (організований в 1928 р. у мартенівському цеху ДДЗ), Житлобуд, імені Шевченка. Кам'янчанки активно працювали в товаристві «Друг дітей», в гуртках шиття (60 членів) та санітарному (32 члени). Товариство сприяння армії, авіації та хімічпромисловості проводило лекції, військові вечори й походи, мітинги, стрілецькі змагання, демонстрацію фільмів військової тематики. Таким чином мілітаризувалася свідомість радянських людей.

Кам'янські комсомольці ініціювали створення гуртка раціоналізації. У 1929 р. виник літгурток «Бесемер», який випускав одноіменний літературний збірник на базі редакції газети «Дзержинець». З цього гуртка виділилася літгрупа «Бесемер», об'єднавшись з гуртком вивчення української літератури при книгозбірні. При «Дзержинці» працювала група художників, серед яких був і В. Овчинников, у 1960-х рр. заслужений діяч мистецтв УРСР. За сприяння Організації сучасних митців України, молоді кам'янські художники проводили виставки.

Восьмого вересня 1929 р. у робочому містечку було урочисто закладено, а в 1931 р. відкрито Палац культури металістів імені Косіора. Спочатку пропонували збудувати його на Червоній (Базарній) площі. У місті діяло три, перейменованих з чотирьох кінотеатрів, відкритих на початку ХХ ст.: «Змичка», «Профінтерн», «Пролетарій». В останньому, наприклад, для учасників культпоходів були встановлені 50 % знижки, перед сеансом грав оркестр. Передовики виробництва відпочивали на курортах Криму і Кавказу. У 1928 р. у будинки відпочинку з Дніпровського заводу було направлено 1700, на курорти – 152 металурги.

У місті розвивалися такі види спорту, як футбол, гандбол, легка атлетика, велосипедний спорт, веслування. Спортсмени виступали з показовими іграми по селах, брали участь навіть у всесоюзних змаганнях. Старі традиційні свята витіснялися новими, такими, як День Міжнародної солідарності трудящих 1 травня, День Жовтневої революції 7 листопада, дні народження та пам'яті вождів, День Паризької комуни. 31 серпня 1929 р. під час святкування Міжнародного юнацького дня (МЮД) у Кам'янському відбулися: факельний карнавал на Дніпрі, мітинг, парад комсомольців і піонерів, дитячий ранок у театрі, змагання з веслування і плавання, вистава і вечірні гуляння в парку [11, с. 3]. У цілому позитивним було відкриття для всіх кам'янчан доступу до культурних цінностей, але за відмови від «міщанських, буржуазних», заохочення до творчого розвитку. Однак культура все більше набувала масового та ідеологічного характеру в умовах створеного «масового суспільства тоталітарно-мобілізованого типу» [17, с. 10]. Деіндивідуалізація людини і культури була необхідною для маніпуляції свідомістю маси, яка не спроможна бути носієм моралі.

У період нової економічної політики 1921–1928 рр. у Кам'янському було відбудовано металургійний завод – основу промисловості міста та головне джерело розвитку його інфраструктури. В умовах псевдоурбанізації, тобто зовнішніх змін, почався другий етап формування міста із розширенням заводського селища та злиттям із сільською частиною. Обличчя міста набуло характерних рис нової, радянської доби та свої особливі символи. Залишаючись

по суті заводським селищем із відповідною масовою культурою, що формувалася в умовах деструктуризації суспільства з елементів низки субкультур [17, с. 10].

Кам'янське зробило крок у зростанні населення, розширенні території за рахунок навколишніх сіл, закладенні основ технічної освіти, що сприяло його перетворенню на потужний індустріальний центр країни. Хоча Кам'янське мало досвід зваженого, одночасного розвитку економіки та інфраструктури на межі XIX–XX ст., наприкладі Дніпровського заводу та заводського селища, створеного для кваліфікованих працівників, більшістю польського походження, у 1920-ті рр. інфраструктура міста, яка повинна була забезпечувати громадське виробництво, розвивалася низькими темпами, суттєво відставала від промислового розвитку, який, фактично, здійснювався за її рахунок. Кам'янське – Дніпродзержинськ як місто розвивався стихійно, до 1947 р. не маючи генерального плану. Згідно з останнім, заводські селища були поєднані в єдиний організм територіально та комунально-транспортною мережею. Але й сьогодні інфраструктура міста визначається селищними рисами, зумовленими як історичними особливостями, так і промисловим розвитком краю.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. М. Кам'янське – Дніпродзержинськ в історіографії: до проблеми вивчення / Н. М. Буланова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2012. – Вип. 10. – С. 7–9.
2. Ведомости. – 2002. – № 24. – 12 червня.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 2160, оп. 1, спр. 6.
4. ДАДО. – Ф. 2160, оп. 1, спр. 37.
5. ДАДО. – Ф. 2160, оп. 4, спр. 15.
6. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 49.
7. Дзержинець. – 1928. – № 1. – 18 верес.
8. Дзержинець. – 1928. – № 2. – 2 жовт.
9. Дзержинець. – 1928. – № 5. – 24 листоп.
10. Дзержинець. – 1929. – № 5. – 23 лют.
11. Дзержинець. – 1929. – № 26. – 30 серп.
12. Дзержинець. – 1929. – № 30. – 30 верес.
13. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник / упоряд. М. Чабан. – Д., 2002. – С. 134.
14. Іваненко В. В. Роль та значення міста Кам'янського – Дніпродзержинська в урбанізації Дніпровського Надпоріжжя XX ст. / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2012. – Вип. 10. – С. 59–65.
15. Каганов Г. Варвар в приходе. Очерки полугородской культуры / Г. Каганов // Век XX и мир. – 1995. – № 1. – С. 33–54.
16. Нариси історії ДДТУ / відп. ред. А. П. Огурцов. – Дніпродзержинськ, 2000.

17. **Сабов М. М.** 30-ті роки: етапи становлення / М. М. Сабов // Відомості. – 2007. – 13 червня.

18. **Сабов М. М.** Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янського в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. М. Сабов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – 2012. – Вип. 10. – С. 7–19.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-5, оп. 2, спр. 1140.

20. **Шляхов О. Б.** Урбанізаційні процеси в Україні в період становлення індустріального суспільства (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Б. Шляхов // Грані. – 2007. – № 5. – С. 12–15.

Надійшла до редколегії 21.07.2014

УДК 94:711](477.63)»1950/1965)

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЕЛО ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У 1950-х – СЕРЕДИНІ 1960-х рр.: ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИЙ СТАН

Розглянуто стан житлово-комунальної сфери села області та спроможність її задовольнити потреби сільського населення. Проаналізовано кількісні та якісні її параметри. Виявлено, що стан населених пунктів, вулиць та житлових будівель знаходився на низькому рівні.

Ключові слова: Дніпропетровська область, село, житлово-комунальний стан, епоха Хрущова.

А. Ф. Никилев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СЕЛО ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ В 1950-х – СЕРЕДИНЕ 1960-х гг.: ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ

Рассмотрено состояние жилищно-коммунальной сферы села области и способность ее удовлетворить потребности сельского населения. Проанализовано количественные и качественные параметры. Обнаружено, что состояние населенных пунктов, улиц и жилых зданий находилось на низком уровне.

Ключевые слова: Днепропетровская область, село, жилищно-коммунальное развитие, эпоха Хрущова.

A. F. Nikilev

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

THE VILLAGE OF DNEPROPETROVSK REGION IN THE 1950s TO MID 1960s: HOUSING AND COMMUNAL STATE

Examines the state of housing and utilities infrastructure in the countryside region and its ability to meet the needs of the rural population. Analyzes quantitative and qualitative parameters. Discovered that the condition of settlements, streets and residential buildings was at a low level. It is shown that the village was used primitive fuel, no water supply, had only primitive sanitary premises-NGO destination. Notes that were extremely difficult conditions for messages with the district and city for the poor condition of roads and the lack of development transportnogo messages in rural areas The state of trade in rural areas, its material-technical base, state security neobhodimi public goods, a measure of the ability to meet the needs of farmers. Focuses on the consideration of health services in rural areas and the quality of performance it with. CSOs destination. It is proved that her ability was limited to a very narrow range of services: photographic studios, hair salons, baths, Shoe repair, tailoring simple products obsolete style and appearance. It is shown that the institutions under the decision of problems of farmers municipal plan was very nedestro rural areas, their work aroused criticism as asurements and quality. The focus is also on the condition of availability of the village such achievements of civilization, as elektryfikatsia settlements and individual housing, telephones, radio. Sasnashen that these aspects of municipal pobutovogo development of the rural area were extremely nevzpominame.

Key words: Dnepropetrovsk region, village, municipal state, the Khrushchev era.

Попри те, що в останній час соціальна складова історії українського села стає предметом більшої уваги істориків-аграрників, низка проблем продовжує бути поза увагою дослідників. До їх числа належить і така, як комунально-побутова ситуація в українському селі. І хоча в цьому плані вже є напрацювання, вони, з одного боку, розглядають лише певні аспекти теми [12], а з іншого, – присвячені ситуації у перші повоєнні роки [19]. Тож наступні відтинки не знайшли поки що свого висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така практично не досліджена тема, як комунально-побутовий стан села у 1950-х – середині 1960-х рр. Якщо на загальноукраїнському рівні уже є напрацювання в цьому напрямі [14], то на регіональному – дослідження практично відсутні. До певної міри заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Вирішення соціальних, побутових, культурних проблем села, за традицією, яка склалася з перших років радянської влади, не вважалося важливим. Тому досить повільно вирішувалися проблеми

житлово-побутового розвитку сільських населених пунктів, їх торговельного обслуговування, матеріальної бази культурно-освітньої сфери. Тим більше в умовах післявоєнної відбудови. Ця ж традиція продовжилася і під час знаходження при владі нового керівництва на чолі з М. Хрущовим.

На селі на той час проблема житла стояла дуже гостро. Будівництво і ремонт помешкань селяни здійснювали власними руками і власним коштом. Причому завжди не вистачало ані коштів, ані робочих рук. Тому житлово-побутові умови у колгоспах та радгоспах залишалися надзвичайно складними. Навіть на середину 1950-х рр. частина їхніх працівників продовжувала мешкати у непридатних для цього приміщеннях. Так, у 1953 р. у низці районів області селяни в якості житла використовували ще напівземлянки [15 Фотоілюстрації].

Село ж на той час являло собою зосередження споруд, переважно зведених наприкінці XIX – на початку XX ст., або, в кращому разі у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. Ці будівлі являли собою традиційне селянське житло: глинобитне або з лампача. Хати були вкриті переважно соломою та очеретом. При цьому у більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою та втратила свої водотривні властивості, текла і мала непривабливий вигляд. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість їх у загальному складі помешкань хоч і повільно, але дещо зменшується.

Зручності для проживання в таких житлах були вкрай обмеженими. Для обігріву приміщення слугувала піч, груба. Паливним матеріалом – солома, кукурудзяне та соняшникове бадилля, лушпиння із соняшникового насіння, обчухрані кукурудзяні качани, сухий кізяк. Вугілля коштувало дорого, та й дістати його селянам було майже неможливо. Про газове опалення годі було й думати. Початок газифікації області відбувся лише в 1956 р. [11, с. 88].

До цього слід додати таку важливу особливість сільського побуту, як відсутність у селянських помешканнях холодного і гарячого водопостачання, а також знаходження місць санітарно-гігієнічного призначення поза межами жилих приміщень, що особливо ускладнювало користування ними у дощову, холодну пору року, особливо взимку, у нічний час. Через відсутність водогонів селяни змушені були носити воду з колодязя або з річки, збирати дощову воду в ємності і потім використовувати її на купання, миття голови, прання.

Взагалі, держава проблемою водопостачання села не переймалася. Через це навіть у 1965 р., за офіційними даними, лише 3 % сільського населення мали можливість користуватися водою з водопроводу [9, арк. 22]. Проте й це переважно стосувалося мешканців селищ та районних центрів, а не колгоспів.

У цьому ж ряду стояла і проблема освітлення населених пунктів та помешкань у них. Місто її не знало вже з часів закінчення війни. Село ж, у своїй основній більшості, до середини 1960-х рр. користувалося газовими лампами. На середину 1950-х рр. електрифікували приблизно 11,3 % загальної кількості колгоспів [18, арк. 139]. Але і в них не до всіх хат колгоспників було підведено електрику [7, арк. 3].

Більшість селянських помешкань не мали радіомовлення. Лише у 18,7 % осель були розміщені радіоточки [8, арк. 100]. Проте налічувалося немало районів, де рівень забезпеченості таким надбанням цивілізації був значно нижчим за середньообласний. Наприклад, у Сталінському районі він становив лише 5,5 % [2, арк. 8].

У ряду дефіцитних для села надбань цивілізації вагоме місце займало й таке, як телефонний та поштовий зв'язок. На 1965 р. більше 40 % сіл від їх загальної кількості, 34,3 % лікарень, 51,5 % аптек, 77,3 % шкіл зовсім не мали телефонного зв'язку [17, арк. 152].

У комплексі проблем соціально-побутового характеру важливе місце посідала і проблема шляхів сполучення. Лише у середині 1960-х рр. була вирішена проблема автобусного сполучення між обласним і районними центрами [13, с. 281]. Жителі ж основної маси сільських населених пунктів області, як і України загалом, мусили вставати задовго до світанку та на гужовому транспорті, навіть пішки, добиратися до районного центру або найближчої залізничної станції, щоб сісти на автобус чи приміський або пасажирський (який ішов у потрібному напрямку лише раз на добу) поїзд, щоб дістатися пункту призначення.

У самих населених пунктах ситуація була аналогічною. Через відсутність коштів вони не мали змоги займатися облаштуванням своїх територій. Села не мали чіткого плану забудови. Садиби часто розташовувалися одна від одної на значних відстанях. Проїжджі частини їх вулиць були ґрунтові, через що в суху погоду під час руху машини або проходженні череди великої рогатої худоби піднімалася густа курява, що довго не осідала. У непогоду створювалися великі й глибокі калюжі, які довго не висихали, ускладнюючи рух і людей, і транспорту, який ще більше руйнував дорогу.

Що така картина була типовою засвідчують, наприклад, матеріали сесії Катеринопільської сільради Криничанського району, котра відбулася у квітні 1965 р., типової за своїм територіальним розташуванням адміністративної одиниці області. Як і більшість сіл, адміністративний центр сільради с. Катеринопіль було «глибинкою», знаходився за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний центр з населеним пунктом при станції смт Щорськ, і за 30 км – від райцентру Кринички.

Ось яким був благоустрій у ньому і навколишніх селах, засвідчений матеріалами сільської ради: «Узяти село Катеринопіль. Як уві-

йдеш у село, то можна утопитись у грязі (збережено мову і правопис оригіналу – *О. Н.*). А взяти двори, що робиться у дворах: брудно, багато мусора по дворах. Крім того навоз виносять на шлях. У муляці він гніє і воняє не можна пройти. Таке саме в селах Водяне, Биково (населені пункти, що входили до даної сільради – *О. Н.*). Там хати обідрані, а серед села стоять хати – одні димарі стримлять» [9, арк. 19].

Забезпечувати потреби селян покликана була система закладів торгівлі, громадського харчування, комунально-побутового обслуговування, що функціонували у сільській місцевості області. Проте у роботі всіх без винятку складових цієї системи проявилися суперечності політики держави того часу.

У якісному плані сільська торговельна мережа області виглядала таким чином. Переважна більшість крамниць розміщувалася у невеличких, дерев'яних або глинобитних будівлях, не пристосованих для таких цілей. Торговельні заклади, як правило, не мали складських приміщень, холодильників, що було серйозною перешкодою для торгівлі продуктами харчування, особливо в теплу пору року. Це автоматично робило для селян дефіцитними такі групи товарів, як м'ясо-ковбасні вироби, свіжі та морожені рибопродукти, торти, тістечка тощо. Обмежені виробничі площі звужували й асортимент товарів, що надходили до магазинів.

Про конкретну ситуацію свідчать хоча б матеріали сесії Мало-Олександрівської селищної ради Криничанського району області, яка спеціально розглядала питання роботи крамниць на її території. Так, депутат ради Г. Рудиченко говорив з приводу асортименту товарів: «У нас швидше можна перелічити те, що є, ніж те, чого немає». Загалом же думки більшості депутатів були переважно одноставними: «Всі члени сільради відмітили, що магазини не забезпечені товарами, яких потребують маси. У первій комплексній бригаді немає гасу, всі по гас їдуть у другу бригаду. Немає віконного скла і наші колгоспники змушені їхати в інший район. У магазинах бригади № 2 грязно, кругом пиль, товари не розкладені як положено (збережено мову і правопис оригіналу – *О. Н.*)» [2, арк. 42–43].

Звичним явищем була відсутність по декілька днів, а то й тижнів у крамницях навіть таких товарів повсякденного попиту, як чай, тютюн, сіль, гас. Як про норму в роботі сільських магазинів говорив про перманентну відсутність у них товарів повсякденного попиту голова Криничанського райвиконкому. У своїй звітній доповіді про роботу району за 1960 р. він констатував, що «у торговій мережі району часто були відсутні сіль, гас, мило інші товари першої необхідності» [3, арк. 11]. Аналогічні проблеми були й з нехарчовими товарами. Так, у 1961 р. Адамівська сільська рада цього ж району на своїй сесії визна-

ла, що навіть в її центральному магазині «відсутні такі товари, як дитяче взуття, теплий одяг» [4, арк. 18].

У той самий час за таких значних недопостачань товарів і хронічному незабезпеченні потреб селян, полиці сільських крамниць не виглядали доволі порожніми. Це пояснювалося направленням промисловими підприємствами і плануючими організаціями сюди у значній кількості інших, тих, що не користувалися попитом у селян, товарів. Про масштаби насиченості сільської мережі області неходовим товаром говорять дані по магазинах Адамівської сільради за 1963 р. Так, у крамниці с. Сухий Хутір його знаходилося на суму 46 107 крб та ще у центральному магазині – на суму 32 720 крб, а в цілому по мережі всіх крамниць сільради залежало товару знаходилося на суму 280 тис. крб [4, арк. 6, 23].

До проблеми з недостатністю асортименту товарів та невідповідністю забезпечення попиту сільських жителів додавалася й нерегулярність роботи магазинів. Особливістю їх функціонування було те, що вони починали і припиняли працювати не за графіком, а за бажанням своїх продавців. Через це селяни не завжди могли задовольнити свої потреби. Ось що з цього приводу говорила на засіданні Дніпропетровського сільського обкому партії завфермою одного з колгоспів І. Костенко: «Ухожу в п'ять часов – магазин закрит. Прихожу в семь часов – магазин закрит» [16, арк. 44]. Коли ж відбувалися ревізії, то магазини взагалі не працювали по декілька тижнів і селяни опинялись у скруті. Наприклад, сесія Криничанського райвиконкому у 1962 р. зазначала, що «при ревізії магазини закриті по 10 – 15 днів, а Ганно-Зачатівський центральний магазин – більше місяця» [5, арк. 60].

Недостатньо була розвинута і служба побуту на селі. Тож мешканці багатьох десятків сільських населених пунктів області для того, щоб відремонтувати взуття, полагодити годинник чи радіоприймач, пошити на замовлення одяг чи картуз, мусили їхати до найближчої майстерні за десятки кілометрів, витрачаючи для цього додатково кошти і час.

Наприклад, на території Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, яка об'єднувала 10 сіл, не працювало жодного підприємства з надання хоча б якоїсь послуги. Населення мусило за 10–20 км добиратися до найближчого селища Щорськ. А там працювали лише фотоательє, перукарня та майстерня з ремонту і пошиття взуття [1, арк. 4]. Тож інші свої потреби воно змушене було задовольняти у двох найближчих містах – Дніпродзержинську та Кривому Розі, розташованих за 60 км кожне по обидва боки від залізничної станції Божедарівка, при якій це селище знаходилося.

Майстерні ж, які функціонували, розміщувалися в непристосованих для профільної діяльності, тісних приміщеннях. Працювали вони

за графіком, що не враховував специфіку праці трудівників аграрної сфери, тобто лише у робочі дні та до того ж – з 8 до 17 години. Цим ще більше обмежувалися можливості мешканців навколишніх сіл скористатися навіть тим мінімумом послуг, який пропонувався підприємствами служби побуту.

Кадровий склад їх кількісно і за фахом не відповідав вимогам. Тож і якість роботи була відповідною. Наприклад, у Криничанському районі у 1965 р. у користуванні населення було 2 тис. таких складних і недешевих як для села та й взагалі для того часу електровиробів, як телевізор. Але на весь район працювала лише одна майстерня, яка розміщувалася у районному центрі. До того ж у ній налічувалося лише два майстри. Вони не справлялися з тією кількістю апаратів, що здавали їм на ремонт. За викликами працівники не виїжджали через відсутність транспорту. Тож люди навіть у разі незначної поломки з усього району везли за 30 – 35 і більше кілометрів телевізор, потім місяцями чекали, доки він буде відремонтований і потім, за нагодою, забирали його [10, арк. 7].

Не менш проблематично було скористатися сільському населенню послугами лазень та перукарні. Навіть у 1961 р. одна перукарня припадала на 166 населених пунктів, а одна лазня – на 16, хоча ці показники й були значно кращими за середньореспубліканські. Так, у той час у середньому по Україні ці показники становили відповідно 218 та 275 сіл [17, арк. 48].

Проте реалії не завжди відповідали офіційній звітності. У тих селах, де такі осередки послуг розташовувалися, значна частина їх не функціонувала. Ось, зокрема, яка картина вимальовувалася в цьому плані в матеріалах Адамівської сільської ради Криничанського району за березень 1965 р. у населених пунктах усіх трьох колективних господарств, що входили до її складу: «У колгоспі «Росія» немає бані, а також у колгоспі «Вперед» немає, а в колгоспі «Победа» баня є, але не працює» [10, арк. 1].

Отже, житлово-комунальний стан села, складність як для господарств, так і для самих сільських жителів його поліпшення, неможливість колгоспів і радгоспів задовольнити належним чином житлові, побутові, комунальні потреби своїх людей, необлаштованість населених пунктів, низький рівень забезпеченості їх та помешкань їхніх жителів надбаннями цивілізації, вже звичними для міста, – все це разом було реаліями повсякденного буття села Дніпропетровщини 1950-х – середини 1960-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО).– Ф. 1703, оп. 1, спр. 623.

2. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 324.
3. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 415.
4. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 605.
5. ДАДО. – Ф. 9823, оп. 2, спр. 45.
6. ДАДО. – Ф. 4492, оп. 7, спр. 7.
7. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 396.
8. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 415.
9. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 588.
10. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 623.
11. Дніпропетровська область: історія та сучасність (До 75-річчя створення) / редкол.: Н. М. Деева та ін. – Д., 2007.
12. **Ісайкіна О.** Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Ісайкіна // Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 181–184.
13. Історична пам'ять Дніпропетровщини : моногр. / автор. колект.: С. І. Світленко. – керівн. [та ін.]. – Д., 2012.
14. **Рибак І. В.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – К.-П., 2000.
15. **Світленко С. І.** Приорілля: Історико-краєзнавчі нариси / С. І. Світленко, А. Н. Білокінь. – Д., 2004. – Фотоілюстрації.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 997.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2788.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 70, спр. 1598, арк. 51.
19. **Янковська О.** Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945–1953 рр.) / О. Янковська // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 176–178.

Надійшла до редколегії 28.04.2014

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94 (477) (092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ДІЯЛЬНОСТІ Б. Д. ГРИНЧЕНКА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Показано, що в період перебування на Катеринославщині Б. Д. Грінченко неодноразово звертався у своїй діяльності до постаті Т. Г. Шевченка. Це простежується в його педагогічній роботі з дітьми в якості народного учителя, в поезиї та публіцистиці. У центрі уваги праця «Листи з України Наддніпрянської», в якій висвітлено важливі проблеми історичної місії української інтелігенції, формування української національної ідентичності.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Б. Д. Грінченко, Кирило-Мефодіївське товариство, національні погляди, українська інтелігенція, українська національна ідентичність, українська національна справа, український народолобець.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛИЧНОСТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Б. Д. ГРИНЧЕНКО НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ

Показано, что в период пребывания на Екатеринославщине Б. Д. Гринченко неоднократно обращался в своей деятельности к личности Т. Г. Шевченко. Это прослеживается в его работе с детьми в качестве народного учителя, в поэзиях и публицистике. В центре внимания труд «Письма с Украины Надднепрянской», в которой освещены важные проблемы исторической миссии украинской интеллигенции, формирования украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, Б. Д. Гринченко, Кирилло-Мефодиевское общество, национальные взгляды, украинская интеллигенция, украинская национальная идентичность, украинское национальное дело, украинский народолобец.

S. I. Svitlenko

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

**FIGURE OF T. G. SHEVCHENKO IN ACTIVITY
OF B. D. GRINCHENKO ON KATERINOSLAVSCHINA**

It is accented, that in the period of stay on Katerinoslavschina B. D. Grinchenko repeatedly applied in the activity to the figure of T. G. Shevchenko. It is traced in his pedagogical work with children in quality a folk teacher, in poetics and publicism. In a spotlight labour «Letters from Ukraine Naddnipryanskoy», the important problems of historical mission of Ukrainian intelligentsia, forming of the Ukrainian national identity are considered in which. Reasoning of B. D. Grinchenko is considered in relation to the primary role of T. G. Shevchenko in forming of ideology of Ukrainian national motion of period Kyrylo-Mefodiivskogo societies, his interpretations in relation to essence and features of national looks of the large Ukrainian poet, determination of value of his personality in advancement of idea of Ukrainian independence and development of Ukrainian national business. It becomes firmly established that in the process of understanding of figure of T. G. Shevchenko there was crystallization of ideological looks of B. D. Grinchenko as the Ukrainian national democrat.

Key words: T. G. Shevchenko, B. D. Grinchenko, Cyril and Methodius society, national attitudes, the Ukrainian intellectuals, the Ukrainian national identity of the Ukrainian national cause, Ukrainian narodovoletz.

Слово і діло Бориса Дмитровича Грінченка – видатного українського народолюбця, громадського й політичного діяча, самовідданого борця за українську мову засобами освіти, літератури, видавничої справи – породжувало дослідницькі імпульси від початку ХХ ст., коли він заслужив чимало таких високих епітетів, як «учитель життя», «пророк», апостол» тощо. Проте в темну годину утвердження сталінізму ім'я Б. Д. Грінченка було безжалюно викреслено з культурно-наукового обігу, натомість нанесено на «чорну дошку» як «контрреволюціонера» й «українського буржуазного націоналіста». Лише в останні десятиліття нашими попередниками було вже багато зроблено задля об'єктивного вивчення його життя та діяльності, особливо з погляду на літературну працю та педагогічні практики. При цьому достатньо згадати змістовний доробок А. Г. Погрібного, А. Животенко-Піанків та ін. [7; 5].

Утім, два визначні ювілеї великих українців: 150-річчя від дня народження Б. Д. Грінченка наприкінці 2013 р. і 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка на початку 2014 р. актуалізують тему «Постать Т. Г. Шевченка в житті та творчій спадщині Б. Д. Грінченка».

Розробка цього сюжету, на наш погляд, сприятиме дослідженню деяких важливих проблем: по-перше, виявленню спадкоємності ідейної традиції та історичної пам'яті в українському національному русі, а, по-друге, усвідомленню особливостей формування і становлення української ідентичності в найширшому сенсі цього поняття.

Тема даної статті має історико-краєзнавчий характер і становить дослідницький інтерес з погляду того, як у катеринославській глибинці типовий представник української народолюбної інтелігенції Б. Д. Грінченко жив активним інтелектуальним життям, розробляв цілий ряд ідей і тем у галузі шевченкознавства. Відтак історико-краєзнавчий сюжет слугує поглибленому розумінню й важливих вищезазначених загальнонаціональних проблем. Про перебування українського народолюбця Б. Д. Грінченка на Катеринославщині нам вже доводилося оповідати [8]. Проте сюжет, запропонований у даній розвідці, раніше не став предметом дослідження. Заповнити цю прогалину ставить на меті підготовлена стаття.

Зацікавлення Б. Д. Грінченка постаттю Т. Г. Шевченка виявилось ще в юнацькі роки, під час здобуття ним середньої освіти у Харкові. У той період, надихаючись народними духовно-культурними першоджерелами, юнак постійно цікавився українською літературою. В його колі читання помітне місце посів «Кобзар» Тараса Шевченка поряд з «Енеїдою» Івана Котляревського, «Приказками» Євгена Гребінки, творами Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Нечуя-Левицького та ін. [6, с. 12; 5, с. 39–40, 189].

Перше знайомство Бориса Грінченка із Шевченковим «Кобзарем» відбулося тоді, коли тринадцятирічний юнак знайшов його у батьковій скрині. Глибоко народна поетика, яскравість поетичних образів Тараса Шевченка справила величезне враження на хлопця, стала для нього глибоко особистим Євангелієм. Кобзар став в усвідомленні юнака «нашим національним пророком». Відтоді Борис Грінченко розпочав писати українською мовою. Напевно, літературний талант мав спадковий характер, адже бабуся Бориса по батькові доводилася двоюрідною сестрою Григорію Квітці-Основ'яненку [6, с. 11; 5, с. 23].

У 1881 р. поетична ліра Б. Д. Грінченка подарувала любителям української поезії вірш «Некрасову й Шевченкові». У ньому йшлося про те, що два визначні поети Росії й України билися «за діло єдине», пробуджуючи «святі почування братерства й любові». Автор виказував упевненість, що їхні ідеї «світитимуть всюди», що «правди ідея», «ідея братерства святая» «ніколи не згасне» [3, с. 80].

Ідеали та творча спадщина Т. Г. Шевченка супроводжувала Б. Д. Грінченка і в його педагогічній діяльності. Так, наприкінці серп-

ня 1883 р., здобувши місце народного вчителя у двокласній школі с. Олексіївка Зміївського повіту Харківської губернії, Б. Д. Грінченко писав до своєї дружини Марії Грінченко (Загірної) про те, як у підлітковий період перейнявся новими ідеями. Їх опануванню у свідомості юнака сприяло Шевченкове слово, яке «зорало й заскородило неорану ниву...» [5, с. 44, 166].

Постать Т. Г. Шевченка відобразилася у творчості Б. Д. Грінченка в катеринославський (олексіївський) період з 1887 до 1893 рр., коли він працював народним учителем в Олексіївській школі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині Луганська область). Педагог-народолобець прагнув пробудити в учнів творче начало. Так, у грудні 1888 – лютому 1889 рр. Б. Д. Грінченко випускав разом зі своїми вихованцями рукописний ілюстрований журнал «Думка». У ньому школярі могли прочитати мудрі вислови, загадки, казки, народні пісні та оповідання. До Шевченкових роковин у журналі було вміщено вірші на пошану Кобзаря [1, арк. 1–83].

У своїй поетичній спадщині означеного періоду Б. Д. Грінченко актуалізував тему збереження історичної пам'яті про Кобзаря. Цього стосується вірш «Шевченкова могила» (1891). У поетичній формі поет-народолобець створив образ пам'яті – високої й великої могили над Дніпром, в якій спить «батько Тарас». У вірші поетично оспівано значний внесок Кобзаря в українську справу, адже великий Тарас віддав рідній Україні «і душу, і серце свої», «виспівав горе її», «кликав старих і малих» «до правди й любові святих, до світу ясного науки», бився «за волю до смерті». Борис Грінченко виказав свою упевненість, що Україна повік знатиме свого Кобзаря і його «могилу Велику» [4, с. 80–81].

У катеринославський період завершилось ідейне становлення Б. Д. Грінченка як українського народолобця. У цьому контексті промовистими є відомі «Листи з України Наддніпрянської» 1892–1893 рр., в яких Борис Дмитрович гостро полемізував з видатним українським політичним діячем М. П. Драгомановим. Написані в сільській глибинці, за часів активної педагогічної діяльності автора, «Листи» переконають у величезній розумовій енергії Б. Д. Грінченка і ставлять його в один ряд із найбільшими українськими інтелектуалами того періоду.

У «Листах з України Наддніпрянської» актуалізовані проблеми історичної місії української інтелігенції, української національної ідентичності. Особливе значення в процесі її формування і становлення український народолобець надавав «генію», «національному пророку» Т. Г. Шевченку. На думку Б. Д. Грінченка, Кобзар «перший виразно висловив ідею повної незалежності української як нації і вкупі з тим zostався завсїгди і всюди толерантним до інших націй»... [2, с. 61, 71].

У «Листах з України Наддніпрянської» Б. Д. Грінченко включив-ся в дискусію про співвідношення ідейних впливів Тараса Шевченка і кирило-мефодіївців. Він не погоджувався з тими, хто вважав, що «Костомаров та Куліш навчали Шевченка, показували йому шлях» [2, с. 61]. На користь своєї думки про сформованість ідейних поглядів Кобзаря до знайомства з братчиками він наводив той факт, що ще до свого знайомства з П. О. Кулішем, тобто до 1844 р., український поет написав такі поезії, як «Перебендя», «Гамалія», «Тарасова ніч», «Гайдамаки» та ін. Усім їм притаманні «широкий геніальний помах» та «нове національне слово». Це спостереження Б. Д. Грінченко підкріпив зізнанням самого П. О. Куліша у передмові до «Хуторної поезії», «що Київська громада дивилась тоді на Шевченка як на якийсь небесний світильник, і самому Кулішеві сяйво його, Шевченкового, духа було чимсь надприродним» [2, с. 61].

Аналогічну аргументацію для обґрунтування своєї думки про сформованість ідейного світогляду Т. Г. Шевченка ще до входження до складу Кирило-Мефодіївського товариства Б. Д. Грінченко використовував у ході аналізу співвідношення взаємовпливів між Тарасом Шевченком і Миколою Костомаровим. Так, він наводив свідчення самого М. І. Костомарова про те, що той вперше зустрівся з Т. Г. Шевченком навесні 1846 р. [2, с. 61–62].

Спростовував Б. Д. Грінченко і твердження відомого галицького народовця й літературознавця О. Огоновського про те, що Кобзар лише під впливом Кирило-Мефодіївського товариства став виявляти «правдивий патріотизм український» і написав «Сон» та «Кавказ». Це не відповідало дійсності, оскільки «Сон» вийшов з-під пера Тараса Шевченка ще 1844 р., а «Кавказ» та деякі інші важливі твори – 1845 р., тобто до ідейного зародження таємного товариства братчиків [2, с. 62].

Усі ці наведені факти стали підставою для тверджень Б. Д. Грінченка про те, що не можна вести мову про вплив Кирило-Мефодіївського товариства на національні погляди Кобзаря, які сформувалися раніше до його створення. Відтак саме Тарас Шевченко впливав на братчиків, зокрема на М. І. Костомарова, а не навпаки. Тому не випадково саме Кобзаря Борис Грінченко назвав «батьком нашому національному самопізнанню», «недосяжним і досі генієм», «колосальною постаттю», «нашим пророком» [2, с. 62–63].

Визначивши першорядність постаті Кобзаря у формуванні українського національного самопізнання, Б. Д. Грінченко стисло розглянув сутність національних поглядів Т. Г. Шевченка. На думку українського народолюбця, Кобзар завжди належав до «козакофілів», виявляв прихильність до Гетьманщини «як до автономної форми політичного життя вкраїнського», до народних козацьких рухів, хоча не ідеалізував цих явищ української історії.

Б. Д. Грінченко навів цілу низку Шевченкових творів періоду 1847–1850 рр., тобто написаних після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, в яких поет уславлював козащину. На думку Бориса Грінченка, Кобзар, піддаючи нищівній критиці окремих людей (гетьманів, козацьку старшину), позитивно ставився до «загального національного руху, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю». Відтак Т. Г. Шевченко, кажучи словами Б. Д. Грінченка, «ніколи не зрікався своєї старовини», «не відривається від нашого історичного ґрунту». Ба більше, український поет виявляв свою геніальність, «бо бачить добре свій національний стяг тоді, як його ніхто ще не бачить», «виразно становить у своїх творах самостійність нашу як нації» [2, с. 63–65].

Поряд з Шевченковим українолюбством Б. Д. Грінченко виділяв його слов'янолюбство, сутність якого полягало у визнанні права кожного слов'янського народу, в тому числі українського, «на цілковиту національну самостійність». Відтак слов'янське єднання і братання виступало у Кобзаря антиподом всякому деспотизму, всякому «єдиному неділимому», з якого б боку, польського чи московського, воно не виявлялося [2, с. 65–66].

На думку Б. Д. Грінченка, галушковому псевдопатріотизму Тарас Шевченко протиставляв національну самостійність нації, в якій всі люди будуть вільно жити як «цілонародна освічена українська сім'я». Геніальний поет, кажучи словами Б. Д. Грінченка, «перший виразно висловив ідею повної незалежності української» і показав українцям спосіб досягнення такого стану, яким мала б бути «реформа межилюдських відносин». І на цьому шляху скасування кріпосництва було лише певним етапом оновлення суспільства, в якому не буде ані пана, ані мужика [2, с. 67–71].

Важливо, що, розглядаючи національні погляди Кобзаря, Б. Д. Грінченко чітко розрізняв Шевченкову ворожість до будь-якого гноблення, рабства і толерантність до інших націй, польської й російської. При цьому першорядного значення для поета набувала самостійність української нації, що надавало світогляду Тараса Шевченка характеру «правдивої національної свідомості», позбавленої галушкового патріотизму і національного шовінізму [2, с. 71–72].

Порівнюючи національні погляди Тараса Шевченка зі статутом Кирило-Мефодіївського товариства, з першим українським часописом «Основа», Б. Д. Грінченко відмічав їх спільний світоглядний ґрунт, хоча й наголошував на одній принциповій відмінності. Сутність її полягала в тому, що Т. Г. Шевченко на відміну від М. І. Костомарова й П. О. Куліша був прихильником здобуття українською нацією всієї повноти належних прав, у тому числі й політичних.

Натомість його найголовніші полемісти вважали, що український народ нездатен до державного життя, а відтак завжди прагнув до єднання з Москвою, без якої нібито не міг обійтися в історії. У своїх міркуваннях щодо перебігу українського історичного процесу Б. Д. Грінченко пристає на бік Т. Г. Шевченка, підкреслюючи: «*Нещасливу боротьбу за свою державність ось що ми бачимо в українській історії, а зовсім не нездатність до державності*». Проте, заради справедливості, Б. Д. Грінченко відмічав, що щомісячник «Основа», «минаючи оту принципіальну різницю... з найбільшою повністю (скільки міг) обгоряв Шевченкові ідеали» [2, с. 72–74].

Б. Д. Грінченко піддав критиці висловлювання П. О. Куліша, який, внаслідок свого «непомірно роздратованого самолюбства», замірився «зіпхнути з п'єдесталу Шевченка» – «пророка нашого національного відродження, найбільшого нашого поета, світового генія...». Український народолобець цілком справедливо оцінив дії П. О. Куліша «як ганебний вчинок у літературі», маючи на увазі його висловлювання у другому томі «Истории воссоединения Руси» на адресу Кобзаря як «п'яниці», його музи як «полупьяной», а поетичної діяльності як «умоисступления». Незважаючи на те, що П. О. Куліш багато добра зробив Україні, Б. Д. Грінченко не зміг пробачити йому вищезазначених слів стосовно Шевченка та його поетичної музи [2, с. 85].

Суттєво важливо, що Б. Д. Грінченко чітко визначив значення і роль Т. Г. Шевченка у поступі української національної справи. По-перше, він охарактеризував його як національного поета, «що найкраще за всіх почув своєю душею, зрозумів і висловив і нашу душевну муку як нації, і наші права, і надії...», а, по-друге, як українського народолобця, для якого «українська справа нерозірвано зв'язана з мужицькою справою, з справою всіх убогих працівників» [2, с. 88, 99].

У «Листах з України Наддніпрянської» Б. Д. Грінченко вступив у полеміку з ряду аспектів української національної справи з М. П. Драгомановим. У цьому контексті він вдався до порівняння ідейних поглядів свого опонента з Тарасом Шевченком, вкотре виказуючи свої симпатії Кобзареві. Так, український народолобець писав: «... Шевченко далеко більш народолобний та народоприхильний, ніж десять Драгоманових, і вкупі з тим стоїть за той немилий Драгоманову сепаратизм український», під яким розумівся, кажучи словами Б. Д. Грінченка, «правдивий український націоналізм» [2, с. 101].

Піддаючи критиці «панруську» теорію М. П. Драгоманова, що була виявом тієї ж тенденції на українсько-російську єдність, яку раніше представляли М. І. Костомаров і П. О. Куліш, Б. Д. Грінчен-

ко виявив себе репрезентантом напряму українських націоналів-народолюбців. Разом зі своїми ідейними однодумцями він вважав українську націю самостійною й повноправною у просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній справах. Виходячи з цього, Б. Д. Грінченко визначав постать Т. Г. Шевченка першорядною для освічення кожного українця, хоча, звичайно, не виступав за обмеження освіти в рамках українського інтелектуального досвіду. Навпаки, він вважав, що для освіти українців буде корисною і спадщина митців інших народів: «І Гете, і Шиллера, і Гюго, і Пушкіна, і Міцкевича, і Байрона й інших». Такий широкий підхід виявлявся дещо відмінним від погляду М. П. Драгоманова, який особливо акцентував на необхідності читати українцям саме московських класиків [2, с. 91, 105, 132–133].

Б. Д. Грінченко заперечував М. П. Драгоманову, який вважав, що Тарас Шевченко нібито не думав про самостійну українську літературу. На зауваги М. П. Драгоманова, що Кобзар більшу частину своїх творів писав російською мовою, Б. Д. Грінченко стверджував – Тарас Шевченко «писав їх у неволі з спеціальною метою – заробити грошей у журналах». І не можна не погодитися з думкою Бориса Грінченка про те, що «Шевченко зробився Шевченком не за сі твори, а за ті, які писав по-українському...». Щодо Шевченкового «Дневника», то Б. Д. Грінченко припускав, що український поетичний геній написав його російською, тому що «на чужині відбився від рідної мови і важко було йому тодішньою, невиробленою вкраїнською мовою висловити всі свої думки» [2, с. 138–139].

Отже, в період перебування на Катеринославщині Б. Д. Грінченко неодноразово звертався у своїй діяльності до постаті Т. Г. Шевченка. Це простежується в його педагогічній роботі з дітьми в якості народного учителя, в поетичній творчості та публіцистиці. Заслугує на особливу увагу праця українського народолюбця «Листи з України Наддніпрянської», в якій актуалізовано важливі проблеми історичної місії української інтелігенції, формування української національної ідентичності. У цьому контексті Б. Д. Грінченко показав першорядну роль Т. Г. Шевченка у формуванні ідеології українського національного руху періоду Кирило-Мефодіївського товариства, висвітлив сутність та особливості національних поглядів Кобзаря, його значення у поступі ідеї української незалежності та розвитку української національної справи. Можна стверджувати, що в процесі осягнення постаті Т. Г. Шевченка відбувалася кристалізація ідейних поглядів Б. Д. Грінченка як українського національного народолюбця. Тим самим закладалися ідейні передумови формування і становлення Бориса Дмитровича як українського політичного діяча демократичного спрямування.

Бібліографічні посилання

1. [Грінченко Б. Д.]. Думка [Журнал, який писав Б. Грінченко разом з учнями 1888–1889 в Олексіївці] / [Б. Д. Грінченко] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. І, спр. 31457, арк. 1–83.
2. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 35–145.
3. Грінченко Борис. Некрасову й Шевченкові / Борис Грінченко // Грінченко Борис. Твори : у 2 т. / Борис Грінченко / редкол. : І. О. Дзевєрін (голова) [та ін.]. – Т. 1. Поетичні твори. Оповідання. Повісті – К., 1990. – С. 80.
4. Грінченко Борис. Шевченкова могила / Борис Грінченко // Грінченко Борис. Твори : у 2 т. / Борис Грінченко / редкол. : І. О. Дзевєрін (голова) [та ін.]. – Т. 1. : Поетичні твори. Оповідання. Повісті – К., 1990. – С. 80–81.
5. Животенко-Піанків Адвентина. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Животенко-Піанків. – К., 1999.
6. Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка / М. Плевако. – Харків, 1911.
7. Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: ітання ідейно-естетичної еволюції / А. Г. Погрібний. – К., 1990.
8. Світленко С. І. Український народолубець Борис Грінченко на Катеринославщині / С. І. Світленко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник / голов. ред. Г. К. Швидько [та ін.]. – Вип. 1. – Д., 2004. – С. 101–112.

Надійшла до редколегії 09.06.2014

УДК 94 (477)

О. А. Сміянова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ: АНАЛІЗ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

Проаналізовано українську історію в поетичному доробку Т. Г. Шевченка та Д. І. Яворницького. Уточнено деякі аспекти белетристики останнього. Простежено вплив Великого Кобзаря на творчість і життя Дмитра Івановича.

Ключові слова: поезія, Шевченко, літературна діяльність, Яворницький.

О. А. Смянова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**Т. Г. ШЕВЧЕНКО И Д. И. ЯВОРНИЦКИЙ:
АНАЛИЗ ПОЭТИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА**

Проанализирована украинская история в поэтическом творчестве Т. Г. Шевченко и Д. И. Яворницкого. Уточнены некоторые аспекты беллетристики последнего. Прослежено влияние Великого Кобзаря на творчество и жизнь Дмитрия Ивановича.

Ключевые слова: поэзия, Шевченко, литературная деятельность, Яворницкий.

О. А. Smeyanova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**T. G. SHEVCHENKO AND D. I. YAVORNYTSKY:
ANALYSIS OF POETRY**

The article is analysis Ukrainian history in the poetic works of Shevchenko and Yavornytsky. Reveals some aspects of him fiction. It traced the effect of the Great Kobzar on Dmitry Ivanovich work. Historical poetry scientist and poet in addition to the General has a much different: for Dmitry Ivanovich is important and full coverage of the past without assessments, different views on the driving forces of history.

Key words: poetry, Shevchenko, literary activities, Yavornytsky.

Серед шевченкознавців XIX ст. важливе місце належить нашому видатному земляку – Дмитру Івановичу Яворницькому. Питання про його внесок у цю сферу вже порушувалося вченими, які вивчали і його літературну діяльність [7; 11; 12; 15]. За словами В. Єкшова, що розглядав джерелознавчий аспект цієї проблематики, найбільш повно це висвітлила М. М. Шубравська, автор наукової монографії «Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність», тому даний аспект не чіпаємо [7, с. 135; 18].

Спробуємо лише уточнити деякі аспекти беллетристичної творчості та провести компаративний аналіз поетичного доробку Т. Г. Шевченка і Д. І. Яворницького. Останній був і поетом, про що мало хто знає. Адже збірка його віршів після 1910 р. не перевидавалася, пізніше надрукували лише декілька нових поезій. Як приклад, розглянемо вірші, найбільш близькі за тематикою та формою, зокрема історичного змісту. Як відомо, обидва захоплювалися минувиною, зокрема епохою козацтва, особливо це стосується Дмитра Івановича. Хоча, як не дивно, віршів подібного характеру його спадщина має обмежену кількість. Доробок Тараса Григоровича нараховує достатньо

багато історичних поезій. Проте обоє авторів значну перевагу надавали рефлексіям, роздумам про нелегкий оточуючий світ. У цьому є їх велика схожість.

Досліджуючи дану проблему, не можна не згадати про неперевершений вплив слова Тараса Григоровича Шевченка на людину, яке підкоряє кожного, хто його чує, викликає бажання діяти, творити. Не залишився байдужим і Яворницький. Протягом життя він часто звертався до важливої для кожного українця книги – «Кобзаря» – і вважав за необхідне пропагувати ім'я великого поета. У своїй єдиній невеликій збірці 1910 р. «Вечірні зорі» вмістив три поезії, присвячені Тарасу Григоровичу, а в інших часто згадує його ім'я [22, с. 35–36, с. 59–62]. В одній з них писав:

Святий образ поки в світі,
Буду в серці я ховати,
Покій страднику у Бога
Буду вічно я благати.

Між богами мировими
Ти, мій боже, найясніший.

Популяризація Т. Г. Шевченка у виконанні Д. І. Яворницького відобразилася на сторінках тодішньої місцевої преси, зокрема на шпальтах «Дніпрових хвиль», «Южной Зари», також у матеріалах, що стосувалися участі в товаристві «Просвіта» [8; 21; 24]. Виникає необхідність уточнення питання щодо белетристики Яворницького – однієї із складових багатогранної діяльності вченого.

Як вважають деякі дослідники, зокрема філологи, він віддав їй небагато часу – «короткі години свого відпочинку поміж напруженої праці на терені історії, археології, етнографії, лексикографії, музейної, педагогічної, громадської, культурно-освітньої діяльності» [3]. При цьому в іншій праці дослідниця Н. Є. Василенко, на основі вивчення фонду 10 Дніпропетровського національного історичного музею, імені Д. І. Яворницького, зауважує: «Потреба в поетичній творчості жила у Яворницького до останніх днів його життя, про це свідчать рукописи віршів, котрі лишилися не надрукованими» [4, с. 289]. З останнім твердженням однозначно можна погодитися. А щодо першого, то необхідні деякі уточнення, адже белетристика в загальному розумінні – це художня література, виявленням якої є вірші та проза.

Поетичні спроби Д. І. Яворницького пов'язані із впливом творів Т. Г. Шевченка, О. Пушкіна та М. Гоголя, коли він активно досліджував історію запорозького козацтва й фольклорно-етнографічні джерела [23, с. 10]. Вони вперше публікуються на початку 80-х рр. XIX ст., але писати почав Дмитро Яворницький, виходячи з його біографії, вже на університетській лаві, після 1877 р.

Поява прозових творів у Дмитра Івановича припадає лише на початок 1900-х рр., що стало наслідком його творчої кризи, розчарувань як дослідника минувшини і критики від поважних істориків [2; 5; 10]. З одного боку, – розпач, а з іншого, – поради близького друга – К. О. Білиловського, який, окрім професії хірурга, мав чудові літературні здібності, стимулювали вченого вдатися до письменницької діяльності. Яворницький в одному з листів йому писав: «Ти знаєш, що я через тебе ж таки в останні роки почав писати повісті залишивши історичні праці» [6, с. 43].

Отже, знавець запорозького козацтва в подальшому вирішив працювати на літературній ниві, майже відійшовши від наукових досліджень, але це тривало недовго. Аналізуючи Яворницького як особистість, можна припустити, що до таких змін спонукало ще й широкі коло інтересів та зацікавлень, пошуки себе і сфери, де можна повністю реалізувати свої можливості, принести рідному народові користь (про що завжди мріяв). Також вплинули особливості темпераменту, звичка часто змінювати діяльність, поспішність та романтичність [14]. Історик С. В. Абросимова вважає, що такому вибору послужили його творчі й дружні зв'язки з літературно-мистецькими колами московської інтелігенції, активна участь у літературних вечорах, дискусіях, тісна співпраця з періодикою [1, с. 24].

Літературна творчість завжди містить палітру думок і почуттів автора. Особливо це простежується, коли читаєш Д. Яворницького чи Т. Шевченка. Вивчаючи їхні твори, розумієш глибину духовного світу цих митців, внутрішні переживання, мрії та ідеали. Для порівняльного аналізу візьмемо поезії історичного (козацького) змісту. Все-таки ця тема була сенсом життя для Яворницького. У Тараса Григоровича беремо вірші: «Заступила чорна хмара...» і «Чигрине, Чигрине», а в Дмитра Івановича – «Перед полтавським боєм» і «На скасування Січі» [16; 17; 22, с. 25, 69].

На основі аналізу зазначених віршів та взагалі поетичних збірок можна констатувати: схожість двох діячів української культури проявляється в обов'язковому змалюванні історичних подій на тлі природи, у схильності до сентиментальностей, тузі за минувшиною, за козацькими вольностями на українських землях, до прославлення мужніх лицарів-запорозжців. Це значною мірою залежало від епохи, середовища, пройнятого духом романтизму, в якому вони формувалися як особистості. До того ж, такі риси характеру, як співчуття, жалісливість, сум за величною козацькою минувшиною формувалися у Яворницького і Шевченка ще в дитинстві, під час слухання оповідань батька (у випадку вченого) і діда із сліпими кобзарями (у поета) про славне минуле України.

Як стверджує О. Забужко, Т. Г. Шевченко міфологізував козацьке минуле України, в чому крилася висока мета – формування на-

ції [9]. Це у свою чергу підхопив Яворницький. Звісно, в Тараса Григоровича це виражено яскравіше. На нашу думку, робили вони це відповідно до свого світогляду, під впливом складної дійсності, на рівні підсвідомості, таким чином ідеалізуючи минувшину. Автори в силу своїх поглядів на минуле, сприймали історичні факти відповідно до цього, тобто бачили їх з іншого ракурсу, як підтвердження власних думок, або навіть, зокрема Дмитро Іванович, шукав ті, що відповідали створеному в його уяві образу. Навмисної містифікації не було, адже слушно зауважує С. І. Світленко: «Народний міф, що став однією з Шевченкових першооснов прочитання українського минулого, був неабияк вистражданий і передавався із вуст у уста від діда до онука, будучи основою своєрідного коду історичної пам'яті й філософської мудрості народу. Відібрана у ньому інформація була верифікована самим життям багатьох поколінь українців» [13, с. 245].

Те саме стосується Дмитра Івановича, який дотримувався традицій, був патріотом, шанував минуле свого народу. Останній, як і Шевченко, наслідував традицію звернення до символів, щоб передати весь колорит зображуваної дійсності. Проте, читаючи історичну поезію вказаних авторів, розумієш: Шевченко – це поет, а Яворницький – це історик. Зазначена різниця впадає в око відразу, якщо поглянути навіть на назви творів.

Д. І. Яворницький намагався писати згідно з історичними джерелами, вважав факт важливим аргументом. Але на його творчість, звісно, впливало світобачення. Тому історичні події, зокрема козацького періоду, зображував відповідно до уявлень, що склалися в дитинстві, тим самим прославляючи без виключення всіх козаків. Особливо це стосувалося запорожців і взагалі Запорозької Січі, її устрою та порядків. А це свідчить про вплив не лише романтизму, який вже минув, адже більшість історичних праць ним було написано під час панування позитивізму. Можливо, на поглядах вченого відобразилася популярна наприкінці XIX ст. теорія про велике значення народних мас, які є рушієм історії, про важливість демократичних постулатів, що набули поширення в Європі і які були поширені в середовищі січовиків. Подібні погляди на запорожців Яворницький констатує і в поетичній творчості Шевченка [19].

У віршах же спостерігаємо повне занурення Дмитра Івановича в історію, коли, зображуючи розвиток будь-якої події, не торкаючись політики, не показуючи прямих причинно-наслідкових зв'язків сучасного становища України з минулим, він не видавав свого прямого ставлення до головних героїв твору, використовував мало епітетів у порівнянні з Шевченком. Це свідчить про більшу стриманість вченого щодо оцінок минулого, про відповідальне ставлення до історії, її факту.

Тарас Григорович, навпаки, вдавався до політичних роздумів і давав оцінки головним героям твору, поєднував сучасні негаразди України з невдалою політикою деяких гетьманів. Поет занурювався у «філософсько-історичне осмислення минулого і сьогодення українського народу» [13, с. 247]. Так, він, наприклад, прославляв гетьмана Дорошенка і засуджував Самойловича, називаючи його «дурним».

На відміну від Яворницького, який знеособлював запорозьке співтовариство і прославляв його в цілому, Тарас Григорович найкращі риси козаків вписував у образи конкретних людей, саме очільників, які повинні бути прикладом, незалежними від думки сусідів-агресорів і вести за собою народ. Тобто Шевченко порушував питання еліти, її значимості у творенні історії, надавав їй месіанську роль і вимагав відповідальності за майбутнє народу, який взявся очолити. У віршах поет відкрито звинувачував російську владу, застосовував для опису багато епітетів, формує таким чином певну думку в читача відносно події, звертався до Бога, як сили, що може змінити дійсність на краще.

На нашу думку, схожість Д. І. Яворницького і Т. Г. Шевченка в поетичній творчості дійсно наявна, особливо «докатеринославського» періоду життя вченого, коли перебував ще під значним впливом романтичного сприйняття дійсності, знаходився у стані постійних пошуків. У віршах-рефлексіях і взагалі біографіях митців бачимо схожість долі: невдачі в особистому житті, постійні переїзди, проблеми страждання – саме таке сприйняття буття і наголос на цьому, «дуалізм душі», неможливість повністю інтегруватися в коло інтелігенції Петербурга, тобто маргінальне становище в суспільстві, самовідданість (наприклад, безмежне співчуття і допомога кобзарям). І водночас, за спогадами сучасників, обидва завжди були душею будь-якого товариства, веселими і активними. Але ці питання потребують окремого вивчення, вони допоможуть глибше розкрити особистість вченого.

Отже, історична поезія вченого і поета окрім спільного має багато відмінностей: для Дмитра Івановича важливим є факт і повне висвітлення минулого без оцінок, різняться думки про рушійні сили історії. Питання про так звану «міфологізацію» минулого авторами веде свої корені від наслідування традицій і вшанування історичної пам'яті свого народу.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.

2. **Багалій Д. І.** Вибрані праці : у 6 т. / Д. І. Багалій; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упорядкув., вступ. ст.,

комент. В. В. Кравченка. – Х., 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України.

3. **Василенко Н. Є.** Д. І. Яворницький – письменник / Н. Є. Василенко // 3 минувшини Подніпров'я. – Д., 1995.

4. **Василенко Н. Є.** «Уже й на мене час приспів...» (Невідомі вірші Д. Яворницького) / Н. Є. Василенко // Регіональне і загальне в історії: тези Міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.). – Д., 1995.

5. **Воронов В. І.** Оцінка О. М. Лазаревським наукових праць Д. І. Яворницького / В. І. Воронов // Регіональне і загальне в історії: тези Міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Д., 1995. – С. 36–38.

6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова / за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.

7. **Скшов В. В.** Шевченкіана в творчості Д. І. Яворницького (до питання дослідження джерельної бази) / В. В. Скшов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 134–142.

8. **Журба О. І.** Діяльність Д. І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» / О. І. Журба // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого. – Д., 1991.

9. **Забужко О.** Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – 4-е вид. – К., 2009.

10. **Колпакова О. О.** Образи Дмитра Івановича Яворницького в історіографії / О. О. Колпакова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: міжвузів. зб. наук. пр. / відп. ред. А. Г. Бolečух. – Д., 2008. – С. 93–104.

11. **Марголіс Ю. Д.** Д. І. Яворницький и шевченковедение / Ю. Д. Марголіс // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького: матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого. – Д., 1991.

12. **Світленко С. І.** Дмитро Яворницький і постать Тараса Шевченка / С. І. Світленко // Записки осередку Наукового товариства імені Т. Шевченка у Дніпропетровську: зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко та ін. – Вип. 1. – Д., 2007.

13. **Світленко С. І.** Історія України в історіософському вимірі «Кобзаря» Т. Г. Шевченка / С. І. Світленко // Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. пр. / С. І. Світленко. – Д., 2007. – С. 242–259.

14. **Сміянова О. А.** Освітня і наукова діяльність Д. І. Яворницького в ракурсі історії повсякденності наприкінці XIX ст. / О. А. Сміянова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2014. – Вип. 12.

15. **Чередник Н. Г.** Поетичний доробок Д. Яворницького / Н. Г. Чередник // Регіональне і загальне в історії. – Д., 1995. – С. 286–288.

16. **Шевченко Т. Г.** Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – Том 2: «Заступила чорна хмара...» <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev276.htm>.

17. **Шевченко Т. Г.** Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 1, «Чигринне, Чигринне...» <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev125.htm>.

18. **Шубравська М. М.** Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

19. **Еварницький Д. І.** Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка / Д. И. Эварницкий // Летопись Екатеринославской ученой комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 102–159.

20. **Еварницький Д.** К биографии Т. Г. Шевченко / Д. Эварницкий // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 16–17. – С. 399–405.

21. **Еварницький Д. І.** Т. Г. Шевченко – народный украинский поэт (Реферат, прочитаний на засіданні Шевченківського ювілейного комітету 25 лютого 1914 р.) / Д. И. Эварницкий // Южная заря. – 1914. – 1 марта, № 2306.

22. **Яворницький Д.** Вечірні зорі (Вірші) / Д. Яворницький. – Вид. 2-е. – Екатеринослав, 1910.

23. **Яворницький Д. І.** За чужий гріх: Роман / Д. І. Яворницький / передм. М. М. Олійник-Шубравської. – Х., 1993.

24. **Яворницький Д. І.** Т. Г. Шевченкові (вірш) / Д. І. Яворницький // Дніпрові хвилі. – 1911. – № 10. – С. 135–136.

Надійшла до редколегії 07.06.2014

УДК 94(477.63): 930.25

З. П. Маріна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Г. А. ЗАЛЮБОВСЬКИЙ: БІЛЯ ВИТОКІВ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА

Проаналізовано діяльність Г. А. Залюбовського в 80-90-х роках XIX ст., спрямовану на відкриття Катеринославської губернської архівної ученої комісії.

Ключові слова: Г. А. Залюбовський, Катеринослав, архівна учена комісія, «Екатеринославские губернские ведомости», «Екатеринославский юбилейный листок».

З. П. Марина

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Г. А. ЗАЛЮБОВСКИЙ: У ИСТОКОВ АРХИВНОЙ КОМИССИИ ГОРОДА ЕКАТЕРИНОСЛАВА

Проанализирована деятельность Г. А. Залюбовского в 80–90-х годах XIX в., направленная на открытие Екатеринославской губернской архивной ученой комиссии.

Ключевые слова: Г. А. Залюбовский, Екатеринослав, архивная ученая комиссия, «Екатеринославские губернские ведомости», «Екатеринославский юбилейный листок».

Z. P. Marina

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**G. A. ZALUBOVSKY: AT THE ORIGINS OF THE ARCHIVAL
COMMISSION OF THE CITY OF EKATERINOSLAV**

Hryhoriy Antonovych Zalubovsky is one of the first researchers of ethnography, folklore and local lore of the original and ethnically mixed Katerynoslav guberniya (provincet). Biographical data give information about H.A. Zalubovsky's origin. He was of noble family from Poltava region, he studied at Katerynoslav gymnasia and at Kharkiv University. At first H. A. Zalubovsky studied at the faculte of natural sciences and then at the faculty of history and pyilology. His education contributed to his forming as a scientist and public figure. The first publications devoted to the role of H. A. Zalubovsky studied at the faculty of natural sciences and then at the faculty of history and philology. His education contributed to his forming as a scientis and public figure. The first publications devoted to the role of H. A. Zalubovsky in historical and local lore studying of Katerynoslav province appeared in 70-s and 80-s of the last century (V. Zaremba, G. Shvydko, V. Moroz). During the last years there is a growing interest to his many-sided scientific heritage literary public and political activity. We mean the works by L. Ivannikova, S. Svitlenko and O. Shkolna.

In contrast to other directions Zalubovsky s efforts to study and use local archives and opening of the scientific commission in Katerynoslav have not been investigated in scientific publications yet Studied materials showed that H. A. Zalubovsky tried to attract attention of the scientists and public figures to the archives usage of different Katerynoslav institutions as a historical source. This idea was discussed bi H. A. Zalubovsky with the contributors of the newspaper «Екатеринославские губернские ведомости» («Katerynoslav Province Gazette»), on the pages of «Екатеринославский юбилейный листок» («Katerynoslav Anniversary Edition») created on his initiative and his private correspondence.

The articles on the above-mentioned problem published in the local press and archives documents of the XVIII – the beginning of the XIX century have been analyzed. According to H. A. Zalubovsky's idea their republication evidently showed the importance of archives sources usage for reconstruction of the concrete historical events not only in the region but also in the South of the Russian empire.

In 1903 scientific archives commission was opened. It was an important event in the history of the region and it was realization of H. A. Zalubovsky's idea concerning its role in consolidation of scientists for studying Katerynoslav province using a rich heritage of local archives sources.

Key words: H. A. Zalubovsky, Katerinoslav, arhives scientific commission, «Ekaterinoslav province news», «Ekaterinoslav anniversary sheet».

У 2011 р. виповнилося 175 років від дня народження Григорія Антоновича Залубовського – зачинателя етнографічного вивчен-

ня дуже своєрідної в етнічному відношенні Катеринославської губернії [12, с. 161–171]. Однією з перших публікацій, що ознаменувала початок уваги з боку сучасних дослідників до ролі Г. А. Залюбовського в історико-культурному та етнографічному дослідженні Катеринославщини, була стаття В. Заремби в обласній газеті «Прапор юності» від 23 грудня 1978 р. [8]. У ній автор наголошував на значному внеску Г. А. Залюбовського в розвиток культури та освіти Катеринослава, вивчення фольклору та етнографії краю. Кілька років потому, в 1988 р., у регіональному виданні опублікована стаття Г. К. Швидько [19]. У ній авторка розглянула діяльність Г. А. Залюбовського як краєзнавця цього непересічного регіону Півдня Російської імперії, підкреслила наукову значимість для сьогодення його історичних записів. Ще одна публікація у місцевій газеті «Днепр вечерний» В. С. Мороза [13] з'явилася в 1989 р. Крім фактів, що стосуються біографії та узагальнюючих відомостей про професійно-наукову діяльність Г. А. Залюбовського, автор звертає увагу на те, що перші спроби життєпису Григорія Антоновича належать Я. Акінфієву. Саме ним у лютому 1914 р. на засіданні Катеринославської Вченої архівної комісії виголошена не тільки ґрунтовна доповідь про вченого, а й висловлені плани стосовно видання «капітальної» праці з цього питання.

Останнім часом у зв'язку зі зростанням загального інтересу до проблем української етнографії ім'я цього науковця все частіше привертає увагу дослідників. Маємо на увазі публікації Л. Іваннікової [9–11], які присвячені вивченню фольклорних надбань Г. А. Залюбовського, його внеску в становлення та розвиток фольклористики на Півдні України. Розвідки С. І. Світленка висвітлюють зв'язок Григорія Антоновича з представниками ліберально-демократичного руху, що отримав значне поширення в 60-х рр. XIX ст. серед тогочасної інтелігенції, в тому числі й студентів [16–17]. З позицій відтворення загальної атмосфери губернського міста на початку XX ст., розвитку місцевої історії та культури С. В. Абросимовою аналізується постать В. Данилова, його роль у висвітленні процесу становлення етнографії на Катеринославщині. У контексті дослідження окрема увага приділялася авторкою, зокрема, і Г. А. Залюбовському [1]. Ще один напрям творчої діяльності Григорія Антоновича, який, видається нам, на сьогодні найменш вивченим, знайшов відбиток у статтях та дисертаційному дослідженні О. Д. Школьної [20; 21]. Маємо на увазі багатогранну літературну творчість та видавничу діяльність Г. А. Залюбовського, що й обумовило появу та побутування у катеринославському суспільстві стосовно нього вислова – «літературний батько».

Відносно ж діяльності Г. А. Залюбовського щодо вивчення та використання губернських архівів та відкриття ученої комісії в м. Ка-

теринослав на сьогодні не маємо спеціальних досліджень. Останнє й обумовлює актуальність запропонованої публікації.

Джерельну базу роботи утворюють опубліковані на сторінках «Екатеринославського юбилейного листка» статті та замітки Г. А. Залюбовського, пов'язані з обґрунтуванням необхідності відкриття Катеринославської губернської архівної комісії, а також архівні матеріали, що нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України.

Щодо часу та місця народження Г. А. Залюбовського, автор одного з некрологів, В. Степовий, обмежується фразою, що народився він на Катеринославщині в 1836 р. [18]. Цікаві дані про родовід Г. А. Залюбовського містить комплекс матеріалів (більш ніж 300 документів), який зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького і хронологічно охоплює період від 1816 по 1908 рр. Нещодавно він був ретельно опрацьований Н. Є. Василенко, що дозволило їй відтворити деякі досі невідомі сторінки біографії Г. А. Залюбовського та його родини [2, с. 98–108]. Зокрема, підтверджені відомості про походження Григорія Антоновича з дворянського роду Залюбовських, що мешкали в Кобеляцькому повіті на Полтавщині. Загальновідомо, що у 1852 р. Григорій Антонович закінчив повний курс Катеринославської класичної гімназії. Подальше його навчання пов'язане з Харківським університетом, де майбутній науковець навчався на природничому (1853–1855) та історико-філологічному (1862) факультетах. Обидва рази він вимушено, як свідчать дослідження науковців та проаналізовані нами архівні матеріали, полишав університет через причетність до революційно-демократичного руху. Саме поширення ідей романтизму, народництва обумовили формування особистості Г. А. Залюбовського, його наукових та суспільно-політичних поглядів. Останнє знайшло прояв у активній позиції Григорія Антоновича з проблем місцевого самоврядування, народної освіти, у вивченні краєзнавства, фольклору та етнографії Катеринославщини.

Зазначимо, що ще у 80–90-х рр. XIX ст., розуміючи важливість подальшого не тільки промислового, а й культурного та наукового розвитку рідного Катеринослава та усього краю, він піклувався про створення тут на зразок інших губерній установи, яка б сприяла об'єднанню у цьому напрямі зусиль позитивно налаштованих вчених та громадських діячів. Такою установою, на думку першого катеринославського етнографа, мала бути учена архівна комісія.

Неодноразово це актуальне питання порушувалося Григорієм Антоновичем на зборах членів редакції газети «Катеринославские губернские ведомости», до складу якої він входив і серед яких більшість «принадлежали к недавнему пришлому элементу нашего горо-

да». Цей факт, освіта і вік останніх, на думку анонімного автора життєпису науковця, зумовили відсутність підтримки з їх боку у цій справі, оскільки «были иного настроения, образования и еще в слишком молодом возрасте, чтобы удовлетворяются стариною» [3, с. 15].

На сторінках журналу «Екатеринославский юбилейный листок», що був започаткований за ініціативи Григорія Антоновича у зв'язку зі святкуванням 100-річного ювілею міста, також знаходимо публікації з означеної проблеми. Перш за все, маємо на увазі численні матеріали щодо різних архівів Катеринослава. Так, у № 4 за підписом «З. Г.» опублікована оглядова стаття «Архивы г. Екатеринослава» [4, с. 30–31]. Автор перелічує основні губернські архівосховища. Зокрема, називає такі: архіви губернського правління та палати державного майна, казенної палати й губернського казначейства, окружного суду, міської думи, класичної гімназії та духовної консисторії. У стислій формі визначається якого роду справи зосереджені в кожному з архівів та стан їх збереженості, окремо підкреслюється необхідність з'ясування низки питань щодо часу формування кожного з них.

У випадках, коли архів розпродувався, Г. А. Залюбовським відзначається необхідність з'ясування, коли і до кого потрапили документи та чи можливо зробити з них копії. Тобто звертається увага на ті обов'язкові відомості про архівну установу, що побутують і в наш час. Вони свідчать про його неабияку зацікавленість у вирішенні проблеми збереження комплексів архівних джерел та наукову обізнаність в архівній справі. Факт недостатнього використання тогочасними істориками та публіцистами матеріалів місцевих архівів пояснюється науковцем не тим, що «он был скуден и безинтересен», «а потому, что остается в совершенной безвестности» [4, с. 31].

У зв'язку зі святкуванням ювілею м. Катеринослав, Григорій Антонович звертав особливу увагу сучасників на матеріали архіву міської думи, пропонував їх публікацію окремою збіркою «без изменения текста». Саме використання цих архівних джерел, як вважав Г. А. Залюбовський, дозволило б висвітлити низку питань щодо історії міста і, зокрема, таких, як причини заснування та локалізація міста, що є і зараз актуальними, про що свідчить існуюча дискусія з цього приводу.

Стосовно архіву «старых судебных мест» пропонувалося звернути увагу на можливість їх використання при вивченні питань, пов'язаних із правопорушеннями та майновими відносинами серед різних прошарків місцевого суспільства протягом століття тощо. Останнє, за Залюбовським, дозволило б пояснити існування різних побутових явищ не тільки у минулому, але й обґрунтувати їх присутність у тогочасному суспільстві.

Наприкінці названої статті автор акцентував увагу читача на необхідності якомога скорішого опублікування комплексів архівних до-

кументів, бо це «будет важно не только для местной археологии, для местных любителей старины и всего родного, но и для историка, воспроизводящего общую историю государства по данным краевого быта и его особенностей, и соответственных государственных мероприятий» [4, с. 31].

Невеликі за обсягом замітки із публікацією архівних документів із різних питань соціально-культурного життя губернії вміщені у низці випусків названого вище видання. Наприклад, у № 8 Григорієм Антоновичем до замітки «О старом Катеринославе» (№ 1 «ЕЮЛ») публікується копія документа XVIII ст. від «октября 26 д[ня] 1779 года» [5, с. 70–71]. Останній є надзвичайно важливим для розкриття зміни ставлення з боку Російського уряду до запорозької старшини після скасування Запорозької Січі. Адресатами «Ордеру» із Азовської губернської канцелярії виступають представники місцевої влади в найзначніших пунктах Новомосковського повіту – Богородичному, Кам'янці та Петриківці. Їм рекомендується поводитись із «старшиною как с дворянами», навіть при розгляді юридичних справ. Така ситуація є свідченням «переломного в історії козацтва України етапу – трансформації етносоціального утворення війська Низового Запорозького в нові соціальні страти суспільства Російської імперії» [8, с. 289].

Цікавим є і документ «Генерал-губернаторская оранжерея и ревенная плантация в г. Катеринославе в 1797–1800 годах» [6, с. 204–206]. У ньому йдеться про розпродаж катеринославської казенної оранжереї та тих умов, дотримання яких є обов'язковою складовою тодішньої юриспруденції (про виклик усіх бажаючих брати участь у торгах, терміни їх проведення тощо). У документі мова йде також про загальну кількість та видовий склад дерев та рослин – усього 507 екз. Однак, Г. А. Залюбовський зауважував як недолік у складанні документа відсутність відомостей щодо вартості кожного з насаджень та відзначав присутність у колекції казенної оранжереї доволі відомих та розповсюджених навіть у нашому краї (абрикос, жасмин, лимон та ін.).

Друга частина документа відноситься до 1800 р., коли адміністративні органи в губернських та повітових містах розпочинають активну кампанію з вирощування лікарських рослин. Підставою для цього став особливий наказ Новоросійського губернського правління про відведення «по избранию медицинских чинов» ділянок для «посева ревенных семян». Відповідальність за втілення цього розпорядження було покладено на «Новороссийского уезда штаб-лекаря Рандау». Оскільки виникли певні проблеми у вирішенні матеріальних затрат при облаштуванні ревенної плантації, то Рандау розпочав тривалу у часі переписку з місцевим магістратом та губернським правлінням.

Матеріали, які наводить Григорій Антонович, за його словами, наочно віддзеркалюють тогочасні методи управління містом, складання кошторисів та загалом використання місцевого бюджету. Зокрема, у рішенні місцевого магістрату йшла мова про необхідність з боку Рандау надати документи, які б обґрунтували виділення необхідних коштів для придбання лісу для огорожі плантації, якості та кількості деревини та людських ресурсів. Передбачається, що головними платниками у даному випадку виступають купці та міщани, як найстабільніша частина міського населення. Стосовно робітників, які б доглядали за насадженнями, Рандау пропонує звернутися до Новоросійського (Катеринославського – З. М.) городничого Головіна [6, с. 206].

Безпосередньо питання про створення архівної комісії порушується Г. А. Залюбовським в № 23 «Екатеринославского юбилейного листка» в статті «Об открытии в Екатеринославе губернской архивной комиссии» [14, с. 222]. На початку автор наводить витяг із наказу № 57 1884 р. про відкриття архівних комісій в декількох губерніях Російської імперії та можливість їх подальшого створення у разі необхідності. Аналізуючи поточну ситуацію, Григорій Антонович зазначає, що в Катеринославі вже склалися відповідні умови: з'явилися люди з відповідною «ученою подготовкой», котрі зайнялися б цією справою, сформувалося «просвещенное сочувствие к делу» і, як припускав автор, знайдуться кошти для того, «чтобы двинуть дело».

На думку науковця, поява означеної установи у такій багатій на архівні сховища губернії є своєчасною, а саме створення такого закладу покликане виконати почесне завдання – «сохранить богатый исторический материал и обогатить науку сведениями за целое столетие жизни края».

Свідченням безперервних і постійних зусиль щодо створення архівної комісії є лист, що зберігається в Інституті рукопису і пропонується для ознайомлення читачам [7]. Документ на двох сторінках. Лист надісланий Г. А. Залюбовським до Чернігова 16 грудня 1896 р. Адресований до Бориса Дмитровича¹, який, вочевидь, мав відношення до видання «Земського збірника Чернігівської губернії» з проханням надіслати примірники для «Міської громадської бібліотеки». Для більшого переконання автор посилається на те, що серед інших завдань бібліотека має стати центром, в якому зібрані «всякого рода издания», що мають відношення до Південної Росії. Стосовно питання про архівну комісію, важливим є те, що посилаючись на вище озна-

¹ Вважаємо, що мова йде про Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910) українського письменника, публіциста, фольклориста, мовознавця, громадського діяча. У цей час він мешкав у м. Чернігів. За «Словник української мови» одержав премію ім. М. Костомарова Російської академії наук.

чений збірник, Г. А. Залюбовський відзначає факт створення в Чернігові архівної комісії і з жалем констатує, що в Катеринославі «давно идут толки об открытии подобной комиссии. Но нет еще устава и т. д.». І далі: «Не найдете ли Вы возможность сообщить мне подробности открытия этой комиссии и пути, которыми пришли к ее открытию? Какими средствами она обладает и как они добываются». У цьому ж листі пропонуються для публікації в чернігівській збірці етнографічні матеріали з Катеринославської губернії.

Але, незважаючи на такі активні та тривалі у часі спроби, відкриття архівної комісії відбулося тільки через кілька років після смерті науковця – 16 березня 1903 року. Створена установа об'єднала навколо себе катеринославських істориків, літературознавців, краєзнавців та представників інших галузей тогочасної науки. Почесними членами комісії були обрані провідні українські вчені В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський та ін.

Катеринославська учена архівна комісія залишила помітний слід у формуванні джерельної бази різних галузей історичної науки, розвитку археографії тощо. Відіграла вона й певну роль в етнографічному вивченні поліетнічного населення краю. Свідченням цього є статті у заснованому науково-історичному виданні «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии». За час свого існування (до 1916 р.) комісією видано 10 його випусків. Редактором видання був А. С. Синявський, особа достатньо відома серед катеринославської інтелігенції – директор комерційного училища.

Діяльність архівної комісії, як і вважав за необхідне Г. А. Залюбовський, була спрямована на пошуки, вивчення та публікацію історичних джерел XVIII–XIX ст. щодо історії не тільки Катеринослащини, а й усієї України.

У працях членів та співробітників цієї установи (В. О. Біднов, В. В. Данилов, В. Д. Машуков, Я. П. Новицький, В. І. Пичета, Д. І. Яворницький та ін.) постійно використовувалися матеріали місцевих архівів, про стан збереженості яких так піклувався Григорій Антонович. Розглянуті вище його публікації з приводу необхідності створення архівної комісії, організаційних та наукових засад установи, безперечно, сприяли формуванню суспільної думки щодо важливості та інформаційної цінності архівних документів, що певним чином позначилося на діяльності цієї установи на початку XX ст., ставленню до неї з боку прогресивно налаштованої інтелігенції міста Катеринослава.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** Катеринославський дослідник В. В. Данилов і його внесок у вивчення місцевої історії та культури / С. В. Абросимова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2001. – С. 153–160.

2. **Василенко Н. Є.** Катеринославець (Маловідомі сторінки з життя родини Григорія Залюбовського мовою архівних документів) / Н. Є. Василенко // Видатні особистості. Музейна персоналістика: матеріали обласної музейної наук. конф. – Д., 2008. – Вип. 10.
3. **Життєпис Г. А.** Залюбовського // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. Х, спр. 4857.
4. **З. Г.** Архивы г. Екатеринослава / Г. З. // Екатеринославский юбилейный листок (далі – ЕЮЛ). – 1887. – № 4. – С. 30–31.
5. **Залюбовский Г.** К заметке «О старом Катеринославе» / Г. Залюбовский // ЕЮЛ. – № 8. – С. 70–71.
6. **Залюбовский Г.** Генерал-губернаторская оранжерея и ревенная плантация в г. Екатеринославе в 1797–1800 годах / Г. Залюбовский // ЕЮЛ. – 1887. – № 21. – С. 204–206.
7. **Залюбовский Г.** Письмо в Чернигов / Г. Залюбовский // Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України. ВР. – Ф.
8. **Заремба В.** Етнограф, фольклорист, вчений... / В. Заремба // Прапор юності. – 23 грудня 1978.
9. **Іваннікова Л. В.** Григорій Залюбовський (1836–1898) / Л. В. Іваннікова // Народознавство. – 1995. – № 22–23.
10. **Іваннікова Л. В.** Невтомний катеринославський етнограф / Л. В. Іваннікова // Бористен. – 1998. – С. 9–10.
11. **Іваннікова Л. В.** Листи Г. Залюбовського до Я. Новицького (До 170-річчя від дня народження Г. Залюбовського) / Л. В. Іваннікова, Ю. А. Мицик // НТЕ. – 2006. – № 5. – С. 99–105.
12. **Маріна З. П.** Етнографічні студії Г. А. Залюбовського / З. П. Маріна // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 161–171.
13. **Мороз В.** Собирання золотих россыпей / В. Мороз // Днепр вечерний, 10 октября 1989.
14. **Об открытии** в Екатеринославе губернской архивной комиссии // ЕЮЛ. – 1887. – № 23. – С. 222.
15. **Ромашко В. А.** Дослідження могили козака Сіромахи і кладовища другої половини XVIII ст. в с. Миколаївка на Інгульці та деякі питання етнічної історії запорозького козацтва / В. А. Ромашко, З. П. Маріна, Є. Л. Фещенко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. Історія та археологія. – Д., 2008. – Т. 16. – С. 276–299.
16. **Світленко С. І.** Визначні діячі українського національного руху пореформеної доби в Катеринославі / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2004. – Вип. 1. – С. 37–52.
17. **Світленко С. І.** Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття: [моногр.] / С. І. Світленко. – Д., 2006.
18. **Степовий В.** [Дорошенко Д. І.]. Пам'яті Г. А. Залюбовського, українського етнографа Катеринославщини / В. Степовий [Д. І. Дорошенко] // Дніпрові хвилі. Українська часопись. – 1913. – № 2. – С. 17–19.
19. **Швыдько А. К.** Забвению не подлежит (о краеведе Г. А. Залюбовском) / А. К. Швыдько // Днепровская правда, 10 апреля 1988.
20. **Школьна О.** Залюбовський Григорій Антонович / О. Школьна // Українська журналістика в іменах. – Вип. 3. – Львів, 1996. – С. 136–137.
21. **Школьна Е. Д.** Становление и развитие системы периодической печати Екатеринославской губернии. 1838–1917 гг. / Е. Д. Школьна. – К., 1997.

Милостивый государь
Борис Дмитриевич!

Сейчас увидел я у В. П. Гегелло «Этнографические материалы», изданные Вами (вып[уски] 1 и 2; последний в «Земском Сборнике Чернигов[ской] Губ[ернии]», 1896 г., №1), и стану просить Вас о высылке мне этих изданий, для чего и прилагаю три рубля (3 р.), как сообщил мне г. Гегелло. К сожалению, до сих пор как об этих изданиях, так и об издании «Земского Сборника Чернигов[ской] губ[ернии]», здесь не имелось надлежащего представления и поэтому эти издания остались здесь совсем недоступными, несмотря на существование в Екатеринославе Городской Общественной Библиотеки, имеющей в числе своих задач сгруппирование всякого рода изданий, относящихся к Южной России.

Из «Земского Сборника» я увидел, что в Чернигове учреждена архивная комиссия. В нашем Екатеринославе давно идут толки об открытии подобной комиссии, но дело не дошло до осуществления лишь потому, что не имелось устава; неизвестно было и то, каким путем всего скорее и удобнее повести это дело, чтоб можно было достигнуть желаемого. Не найдете ли возможность сообщить мне подробности открытия этой комиссии и пути, которыми пришли к ее открытию? Какими средствами она обладает и как они добываются? Наконец, желательно бы иметь устав ее, и, если имеется, отчет о ее деятельности.

Из «Этнографических Материалов» я нашел немного вещей, записанных и в Екатеринославской губ[ернии]. У меня есть тоже кое-что по этой части, и чтоб ускорить появление ее в свет, я мог бы доставить Вам для помещения в сборнике, если продолжится его издание.

Прошу извинить, что позволил себе беспокоить Вас настоящим письмом, и в оправдание свое привожу то, что такой путь указал мне г. Гегеллай, коему Вы выслали названные издания, и иного пути не дано. Мог бы обратиться к А. Руссову, если бы знал его адрес и был уверен, что это тот самый Руссов, с которым я был знаком когда-то, хотя и не так давно.

Мой адрес: *Екатеринослав*, соб[ственный] д[ом], против
Губ[ернской] Зем[ской] управы,
Григорию Антоновичу *Залюбовскому*.
Прошу принять уверение в моем уважении.
Ваш покорнейший подпись

Надійшла до редколегії 19.06.2014

УДК 94 (477) «1917/1918»

М. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РЕГИОНАЛЬНА ЕЛІТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ПЕРІОДУ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 рр.
ЗА ДАНИМИ МЕМУАРИСТИКИ**

Зроблено спробу проаналізувати на основі мемуарної літератури основні здобутки та прорахунки Катеринославської еліти періоду національно-визвольних змагань.

Ключові слова: національна еліта, еліта, інтелігенція, Мала Рада, «історична нація».

М. А. Манько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭЛИТА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ ПЕРИОДА
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ 1917–1921 гг.
ПО ДАННЫМ МЕМУАРИСТИКИ**

Сделана попытка проанализировать на основании мемуарной литературы главные достижения и просчеты Екатеринославской элиты в период национально-освободительной борьбы.

Ключевые слова: национальная элита, элита, интеллигенция, Малая Рада, «историческая нация».

М. О. Man'ko

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

**REGIONAL ELITE OF KATERINOSLAVSHCHINA PERIOD
OF THE NATIONAL-LIBERATION STRUGGLE OF 1917–1921
ACCORDING TO MEMOIRISTS**

During the creation of the national state, one of the most important things in Ukraine is still remains the overestimation of all overestimation of its own past history, studding of the ways of forming of the national elite in different periods of the Ukrainian history.

The investigations that today are devoted to the national liberation struggl of Ukrainian people (March 1917 – April 1918) presents the events in Ukraine.

The question about the formation and functioning of the national elite in context of fundamental changes in the Ukrainian society.

The main component in the estimation of the political situation is the analysis of competence of the state employes.

In this article it was made an attempt to analyse with the help of common concrete historical methods and in the light elitaristic theories of cultural scientific potential of the Ukrainian national elite together with the state building and to stress the common tendencies of the formation of the national elite during the national liberation struggle.

Key words: national elite, elite, intelligentsia, Small Soviet, «historical nation».

На початку другого десятиліття ХХІ ст. Україна зіткнулася із низкою викликів, які не були вирішені протягом попередніх етапів державотворення – наявність сформованого громадянського суспільства та відповідальної національної еліти, яка б вдало функціонувала на всіх щаблях влади. Тож сьогодні як ніколи актуально залишається вивчення функціонування та становлення еліт, особливо регіональних, на кожному із етапів становлення української держави. А тому мета даної статті – на основі мемуаристики виявити особливості функціонування регіональної еліти у період національно-визвольних змагань на теренах Катеринославської губернії.

Питання формування, циркуляції та функціонування еліт у різні епохи історичного розвитку світових цивілізацій розробляли: Аристотель, Платон, Макіавеллі, В. Парето, Г. Моска, К. Мангейм, Р. Міхельс, Х. Ортега -і- Гасет, М. Вебер, А. Тойнбі та ін. [2, с. 5; 9, с. 91]. На українських землях цей напрям починає активно розвиватися на початку ХХ ст. у працях Д. Донцова, М. Шаповала та В. Липинського. У радянський період у вітчизняному суспільствознавстві поняття еліти майже не використовувалося. Воно розглядалося лише в контексті буржуазних суспільств [9, с. 92]. Значний вклад у розуміння поняття «еліти» внесли сучасні українські вчені: В. Андрущенко, В. Горський, В. Журавський, М. Михальченко [9].

Під поняттям «еліта» ми розуміємо «сукупність індивідів, що володіють владою, приймають рішення стосовно змісту й розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності перебуває на вершині ієрархії, хто займає важливі привілейовані позиції завдяки своєму престижу та багатству [2]. На регіональному рівні політичної системи діяльність еліт набуває особливого значення, а тому регіональну еліту будемо трактувати як соціальну страту, що досягла найвищого політичного статусу, здійснює вирішальний вплив на процеси прийняття стратегічних політичних рішень у регіоні.

Питання еволюції української еліти недостатньо вивчене як вітчизняними, так і закордонними політологами та істориками. Радянські науковці ігнорували питання елітотворення в УНР, ЗУНР, Українській Державі. Дослідники української діаспори заклали основи

вивчення процесу формування еліт на українських землях в період національно-визвольних змагань. У працях І. Лисяка-Рудницького, П. Феденка процес становлення української еліти розглядається як синтез низки внутрішньополітичних і зовнішньополітичних факторів [3; 11; 12]. Історики діаспори (Т. Гунчак, П. Мірчук, Р. Млиновецький) у своїх працях дещо ідеалізують представників політичного Олімпу того періоду, зокрема: В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюру. Сучасні українські дослідники зробили великий внесок у вивчення Української революції, зокрема персоналій. Проте вони звертають свою увагу переважно на осіб, діяльність яких була тісно пов'язана із центральними органами влади, тоді як представники регіональних еліт залишаються поза їх увагою [3; 11; 12]. Утім останнім часом з'являються дослідження, що висвітлюють революційні події на периферії [6; 13].

У спогадах М. Омеляновича-Паленка, П. Феденка, І. Мазепи містяться відомості про розгортання революційних подій на Катеринославщині [7; 10; 14]. Сучасні дослідження репрезентовані низкою наукових публікацій, що висвітлюють як діяльність окремих персоналій в 1917 р., так і перебіг подій [1; 4; 8].

У лютому – березні 1917 р. у зв'язку з падінням царського режиму українське суспільство опинилося у складних умовах. В один момент було зруйновано старі інститути влади, а на їх місці починають виникати одночасно декілька осередків влади. На Катеринославщині з початком революції у боротьбі за владу зішлись російські більшовики, що починають набирати ваги у великому промисловому центрі, адміністрація Тимчасового уряду та, власне, українські сили. Таким чином, можна стверджувати, що на теренах Катеринославської губернії було представлено три елітарні гілки, кожна з яких мала різні політичні платформи та цілі. У статті мова піде про спробу формування місцевою регіональною елітою осередків української влади у зазначеному регіоні.

Функціонери УЦР, які з початком революції взяли на себе відповідальність піднімати українську справу в Катеринославській губернії, вказували на слабкість національних сил у регіоні. Зокрема, у книзі «Ісаак Мазепа. Борець за волю України» П. Феденко зазначав: «Українські сили в самому місті Катеринослав були дуже малі і не на високому рівні» [14, с. 21].

Причини слабкої підтримки українського руху серед місцевого населення необхідно шукати в соціальній структурі тогочасного суспільства. Більшість населення Катеринославщини – робітники, які з усіх усюд величезної Російської імперії стікалися до «залізного серця» України, тож для них українська справа була чужою. Суттєвою проблемою був і низький рівень освіченості українського селян-

ства, що репрезентувало значну частину української нації. М. Шаповал, український соціолог та учасник революційних подій, характеризує українське селянство, писав: «Культурний рівень селян був дуже низький» [18, с. 8], «селянство на Україні було майже неграмотне (неграмотних між українцями на 1917 р. – 71 % на селах ще більше)» [19, с. 28].

Це явище тодішнього українського соціуму яскраво демонструє на сторінках своєї біографічної книги П. Феденко: «Мазепа зустрічався з делегатами (мова йде про Селянський з'їзд), мало-свідомими національно селянами, які повторювали демагогічний клич російської пропаганди: «Воно автономія, – само собою це ще нічого, но територія – значить земля панам!... росіяни казали, що українці не зможуть переселитися за Волгу, за Урал і на Північний Кавказ, коли їм не вистачить землі в Україні. Несвідомі селяни казали: – От тобі автономія! Значить і Сибір не наша, і Кавказ не наш?» [14, с. 24].

Виплекані столітньою російською пропагандою, замучені важкою працею, консервативні селяни навряд чи могли прилучитися до національних прагнень українців, якщо їм не гарантувалося одного – справедливого вирішення аграрного питання, та поки що з цим центральною влади зволікала. Не до кінця розуміла домагань українців і інтелігенція. І. Мазепа, згадуючи про губерніяльний український з'їзд, що був скликаний наприкінці травня, писав: «Велика частина з'їзду складалася з малосвідомих українців, які самі ще не знали, чого власне вони хотіли. Це торкалося не тільки селян, але й деякої частини української інтелігенції» [7, с. 35].

На тлі причин, що гальмували популяризацію української ідеї серед широких верств населення, була одна найголовніша – відсутність власної сформованої національної еліти, яка б вдало функціонувала на всіх рівнях управлінської вертикалі.

На основі мемуаристики проаналізуємо, до яких реальних кроків вдалася еліта Катеринославщини для організації української політичної влади в губернії.

Першим реальним кроком, який би мала вчинити свідома частина українства з початком революції – створення власних крайових органів влади. Натомість бачимо, як у перші дні революції в Катеринославі утворилася Рада солдатських і робочих депутатів, в якій український елемент був незначним. Паралельно з Радою організувався й губернський Виконавчий комітет, де знову-таки українців було небагато [5; 7; 14]. Тимчасовий уряд також не гаяв часу. Замість царської адміністрації було призначено губерніяльного комісара К. Гесберга, відомого своїми антиукраїнськими поглядами [7, с. 24].

У той момент, коли неукраїнські сили організовували свої органи влади, українська інтелігенція влаштовувала демонстрації та починала свою роботу на культурному поприщі. Уже 11 березня відновила діяльність катеринославська «Просвіта», почали закладатися українські школи, утворилося Українське учительське товариство, але на політичну організацію не було звернено належної уваги [5, с. 61; 7, с. 37]. Лише наприкінці травня українці після губерніального з'їзду спромоглися організувати Українську губерніальну раду. Активний учасник українського руху у губернії І. Мазепа зазначав, що рада збиралася регулярно, хоча й нагадувала радше засідання «Просвіти» [7, с. 36].

Полковник Омелянович-Павленко згадував: «Врешті, з початком жовтня, відбулися так довго мною очікувані збори губерніальної ради. Вони були численні, і політично досить солідно представлені, бо всі тодішні активні течії були представлені сильно через те презентувалися авторитетно...» [10, с. 61]. Натомість П. Феденко та І. Мазепа стверджували, що українські політичні партії, хоч і були представлені в Катеринославі, проте залишалися досить слабкими [14, с. 21–22; 7, с. 38].

Свідченням неефективної роботи політичних українських партій може бути й відсутність їх осередків у віддалених районах губернії. У доповідній записці П. Феденка до вищого керівництва Української Центральної Ради датованій від 9 серпня 1917 йшлося: «Дорогий товаришу! Зараз пробуваю в самому центрі рудницького району басейну залізних руд. До сього часу тут немає ніякої української ні с.д., ні с.р. організації. Адреса: Веселі Терни на Катеринославщині. Панас Феденко» [16].

Влітку – восени 1917 р. поступово починає зростати авторитет проукраїнських сил. Індикатором підтримки стають вибори до міської Думи, що відбулися у серпні 1917 р. і на яких український рух отримав близько 6 500 голосів [7, с. 40].

Прикладом активізації політичних домагань українців є і звернення вчительства Катеринославщини до П. Я. Стебницького. У ньому висловлювалось обурення щодо політики Тимчасового уряду, «...який зважився політичною межею різати живе тіло етнографічної України і землю сивого Запорожжя – Катеринославщину лишив поза владою автономного українського уряду» [15].

Поглиблення протистояння між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, а також передчуття швидкого краху останнього повернуло до української ідеї навіть ворожі до неї елементи. У жовтні Катеринославська дума ухвалила резолюцію, в якій вказувала на те, що Тимчасовий уряд порушує право української нації на самовизначення.

Справжнім випробуванням для українських сил стали вибори до Всеросійських установчих зборів, що відбулися наприкінці листопада 1917 р., на яких український блок здобув перемогу [10, с. 29]. Поряд із цим до центральних органів влади надходили заяви про організації місцевих органів влади. Так, наприклад, в одній із таких заяв від 13 листопада 1917 р. йшлося: «Сим сповіщається, що на Шмаківській копальні на Катеринославщині закладено районний виконавчий комітет Української організації для керування справами Комітету північного крила обрано головою комітету І. Грабаренко, заступником О. Рясиченко, Скарбничим В. Негребецький, писарем В. Миргородський» [17].

Важливою подією політичного життя стало і проголошення III Універсалу Центральної Ради. Проте реакція на нього виявилася неоднозначною. І. Мазепа зазначав: «Цей універсал надійшов якось зовсім несподівано. Ніякого особливого ентузіазму на Катеринославщині він не викликав. Не тому, що українці не хотіли ширших прав для України, а тому, що всі вони добре бачили недостачу своїх сил для будування автономії України, а тут раптом – федерація» [7, с. 44]. Подібні думки розділяє і П. Феденко [14, с. 30].

Більш оптимістичні міркування з приводу настроїв мешканців губернії щодо автономії висловлює полковник М. Омелянович-Павленко: «Пам'ятаю, як за два дні до проголошення універсалу зайшла до мене, на Спіфанівську група наших громадян, які повідомили мене, що Центральна Рада готує на 9.11 свій III Універсал, й при цьому запитали, чи не міг би я влаштувати з приводу цього важливого випадку парад» [10, с. 71]. 1917 р. характеризується популістськими гаслами, тому скоріше за все П. Феденко та І. Мазепа висловили бачення своє та свого оточення щодо ситуації після проголошення III Універсалу.

Важливим компонентом успішного розбудовування держави є створення власного інформаційного простору, проте цьому напрямку катеринославська еліта національного спрямування не приділяла належної уваги. Учасники тих подій, вказували на те, що видавництво власної газети для місцевих українських сил не було пріоритетним. Підтвердження цього факту знаходимо у споминах І. Мазепа та П. Феденка. Зокрема, Ісаак Прохорович писав: «Після вибуху революції, почали видавати свої окремі часописи російські соціал-демократи, жидівський соціал-демократичний «Бунд» та інші.... Українці при всіх своїх зусиллях після вибуху революції ледве спромоглися на видання неперіодичного «Вісника Товариства «Просвіта» та на окремих невеликий український відділ у російському тижневику губернiального земства «Народная жизнь»...» [7, с. 40]. Видавництво ж власної газети «Народне Сло-

во» розпочалося лише через 9 місяців після початку революції [14, с. 31].

Відсутність цілісного підходу до пропагандистської діяльності виявлялася не лише у відсутності упродовж тривалого часу власного періодичного видання, що висвітлювало б основні віхи пробудження українства в Катеринославській губернії, а й у відсутності механізму запобігання поширення ворожих агіток, зокрема більшовицьких. Підтвердження цього факту знаходимо на сторінках біографічної книги П. Феденка, який зазначав: «...всюди по найглухішим селах, уже були поширені друковані документи російського советського уряду Леніна: «Декрет про землю», «Декрет про війну» і інші. Ці прокламації висіли всюди... Ніхто не перешкоджав ширенню цих демагогічно зложених документів» [14, с. 34].

Революційні події 1917 р. породжені війною та соціальною напругою у суспільстві загострили й національне питання, проте провідники українства ані в центрі, ані на місцях не були готові перейняти на себе роль політичних лідерів. На другий план відкидали як роботу в середовищі народних мас, так і організацію політичних інституцій. Представники катеринославських українців зосереджували свою увагу перш за все на культурно-просвітницькій роботі, тоді як політику залишали на потім.

Суттєвим прорахунком, який допустила національна еліта в Катеринославській губернії – відсутність власного агітаційного апарату, який би вчасно та зрозуміло доносив до малограмотного населення краю основні як прагнення та домагання Центральної Ради в цілому, так і її регіональних представництв.

Отже, головну битву за Катеринославську губернію представники українських сил програли не на полі бою у прямому протистоянні з більшовиками, а тоді, коли зайняли позицію вічікування і ухиляння від політичного супроводу нації.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. Діяльність місцевих органів влади Катеринославщини у 1917 (на прикладі Карнаухської волості) / Н. Буланова // Придніпров'я. – Вип. 7. – 2010. – С. 55–31.
2. Васильєва Л. Н. Теория элит: социология политики / Л. Н. Васильева. – М., 2011.
3. Верстюк В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / голов. ред. Р. Я. Пиріг; НАН України; Інститут історії України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 5–22.
4. Грачевська Т. Панас Феденко в революційних подіях 1917–1919 років на Катеринославщині / Т. Грачевська // Придніпров'я. – Вип. 1. – 2004. – С. 69–75.

5. **Дорошенко Д.** Історія України 1917–1921 рр. : у 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932.
6. **Логінов О.** Вінниця у 1917: Революція у провінційному місті / О. Логінов. – Вінниця, 2011.
7. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К., 2003.
8. **Малиновський Б.** Катеринославська губерніальна рада / Б. Малиновський // Придніпров'я. – Вип.1. – 2004. – С. 130–135.
9. **Марусик Т.** Еліта як духовно інтелектуальний феномен суспільства / Т. Марусик // Регіональні та національні еліти: Хто формує політику? – Чернівці, 2002.
10. **Омелянович-Павленко М.** Спогади командарма (1917–1920) / М. Омелянович-Павленко. – К., 2007.
11. **Солдатенко В.** Революційна доба в Україні 1917–1920 / В. Солдатенко. – К., 2011.
12. **Солдатенко В.** Українська революція / В. Солдатенко. – К., 1999.
13. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині: Т. 1 / авт.-упоряд. Іванущенко Г. М. – Суми, 2010.
14. **Феденко П.** Ісаак Мазепа. Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон, 1954.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф.11, оп. 1, спр.10, арк. 5.
16. ЦДАВОВ України. – Ф.1115, оп.1, спр. 44, арк. 7.
17. ЦДАВОВ України. – Ф.1115, оп.1, спр. 44, арк.11.
18. **Шаповал М.** Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1928.
19. **Шаповал М.** Великий зрив. Нарис з історії Української революції 1917–1920 // 1 частина: Доба Української Центральної Ради. – Львів, 1936.

Надійшла до редколегії 02.07.2014

УДК 94 (477.63) «1918–1927»

Ю. С. Митрофаненко

*Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського*

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ ГУЛОГО-ГУЛЕНКА У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1918–1919 рр. НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Проаналізовано маловідомі епізоди військової діяльності отамана А. Гулого-Гуленка (Гулія), які стосуються подій Української революції на Катеринославщині у 1918–1919 рр.

Ключові слова: отаман, повстанський рух, отаманщина, армія, Директорія, революція.

© Ю. С. Митрофаненко, 2014

Ю. С. Митрофаненко

*Кировоградский областной институт последипломного
педагогического образования имени Василия Сухомлинского*

**ВОЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНДРЕЯ ГУЛОГО-ГУЛЕНКА
В РЕВОЛЮЦИОННЫХ СОБЫТИЯХ 1918–1919 гг.
НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ**

**Проанализированы малоизвестные эпизоды военной деятельности
атамана А. Гулого-Гуленика (Гулия), касающиеся событий Украинской
революции на Екатеринославщине в 1918–1919 гг.**

Ключевые слова: атаман, повстанческое движение, атаманщина, армия,
Директория, революция.

Y. S. Mytrofanenko

*Kirovograd regional Institute of postgraduate pedagogical education
named of Vasily Sukhomlinsky*

**MILITARY ACTION OF ANDRIY HYLIY-HYLENKO
IN THE REVOLUTIONAL EVENTS 1918–1919
ON KATERYNOSLAVSHCHINA**

**The major aspects of A. Hyliy-Hylenko militairal-political activities in the
period of the Ukrainian State are investigated in the article. Relationships
between of him and other insurgent and military leaders of army of U.N.R.
are analyzed. On the basis of the new archive sources his role in the fight
with Red Army in January 1919 for Katerynoslav is considered. A. Hyliy-
Hylenko's influence on military, social and political processes in the Directory
of the UNR period 1918–1919 is analyzed. A little known episode from the
history of his life during the period of Ukrainian revolution was focused on
the basis of new archive sources.**

**Relationships of A. Hyliy-Hylenko with different types of peasant
movements on the territory of modern Dnipropetrovsk region during the
Ukrainian Revolution 1917–1920's was analysed. This article runs about
the attempt to analyze the points of A. Hyliy-Hylenko of the processes of the
Ukrainian revolution during 1918–1927. The influence of political ideologies,
outlook of his action on is defined. A. Hyliy-Hylenko influence of Ukrainian
creation of the state is noted.**

Key words: atamanship, ataman, insurgency, Directory, army, revolution.

Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленика – відомого повстанського ватажка, генерал-хорунжого армії УНР у 1918–1919 рр. тісно пов'язана з Катеринославщиною. Він відіграв значну роль у встановленні влади УНР у Катеринославі та обороні міста в січні 1919 р., розгортанні повстанської боротьби на теренах краю восени – взимку 1919 р. Але саме ці епізоди є найменш висвітленими в дослід-

дженнях, присвячених цьому отаману. До білих плям його біографії слід також віднести перебування під арештом влади УНР у лютому 1919 р., пов'язаного з подіями під Катеринославом у січні 1919 р., епізоди співпраці А. Гулого-Гуленка із Червоною армією. Суперечливі дані існують стосовно долі отамана після звільнення з більшовицької в'язниці в 1927 р., невідомим для дослідників є рік смерті генерал-хорунжого.

Метою статті є висвітлення на основі різноманітної джерельної бази – архівних документів, періодичних видань, спогадів сучасників – маловідомих епізодів життя А. Гулого-Гуленка, пов'язаних із Катеринославщиною. Аналіз революційної діяльності отамана стане логічним продовженням досліджень автора цієї статті, які стосуються біографій українських вояків, пов'язаних з Катеринославщиною [11–13].

А. Гулий-Гуленко часто згадувався в мемуарах учасників визвольної боротьби 1917–1920-х рр.: О. Доценком [4], М. Капустянським [20], І. Мазепою [10], М. Омеляновичем-Павленко [15], Ю. Тютюнником [19] та іншими. Із сучасних дослідників свої розвідки отаману присвятили Р. Коваль [5–7], Я. Тинченко [17–18]. М. Ковальчук у праці, яка стосується повстанського руху в Україні проти білогвардійських військ, наводить нові факти з діяльності А. Гулого-Гуленка [8].

Перш ніж перейти до розгляду військової діяльності отамана періоду визвольних змагань, варто розглянути питання про імена, під якими він фігурує в історичних джерелах та літературі. Отже, в офіційних документах кінця 1918–1919 рр. він згадується як Гулій або Гулий. Саме під таким прізвищем очолював Катеринославський Кіш та Південно-Східну групу (до речі саме Південно-Східну, а не Південну, як часом трапляється в літературі) Дієвої армії УНР. Уперше прізвище Гуленко він використав під час перебування в Кам'янці на весні 1919 р. Під час повстанської боротьби 1919–1921 рр. отаман згадується вже під подвійним прізвищем Гулий-Гуленко. У більшовицьких документах його називають Гулим або Гулим-Гуленко. Останній варіант його прізвища найбільш поширений в історичній літературі.

З іменем ситуація так само неоднозначна. Я. Тинченко у книзі «Офіцерський корпус армії УНР» наводить два імені Гулого-Гуленка: Андрій і Тиміш [17, с. 126–127]. У жодних інших джерелах ім'я Тиміш не використовується. У статті застосовуватиметься варіант прізвища відповідно до джерела та часу використання. У 1918 – до весни 1919 рр. – Гулий (Гулій), з весни 1919 р. Гулий-Гуленко.

Відомим ватажком повстанського руху майбутній генерал-хорунжий армії УНР (це звання він здобув після Першого зимового походу) став у процесі підготовки антигетьманського повстання. До

пошуків зв'язків з його організаторами А. Гулія підштовхнула кадрова політика військового міністра Української держави Михайла Рогози. З лав військових сил Гетьманату звільнялися колишні офіцери військового часу, які не мали належної освіти. Серед них опинився А. Гулий. М. Омелянович-Павленко писав про таких: «Це були жертви невдалої реформи військового міністра, ген. Рогози. Ініціатори повстання повинні дякувати генералові, що бажаючи піднести фаховий рівень в армії, надто необдуманно віднісся до численних молодих кадрів, які були кістю від кості нашого селянина, переважно діяльними учасниками війни й до того ж її жертвами» [15, с. 112].

Біографія А. Гулого є підтвердженням думки командарма. Він народився в селянській родині 1886 р. у м. Новоархангельськ Херсонської губернії (нині Кіровоградська обл.). Здобув ґрунтовну освіту в Рішельєвській гімназії в Одесі, Ново-Олександрівському сільськогосподарському училищі. А. Гулий брав участь у Першій світовій війні, нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня. Останнє звання у царській армії – штабс-капітан [17, с. 148–149].

Під час підготовки антигетьманського повстання А. Гулий був призначений С. Петлюрою начальником Катеринославського Коша армії УНР [1, арк. 7]. Отже, він не був самопроголошеним отаманом, як частина інших ватажків. І. Мазепа згадував, що отаман А. Гулий-Гуленко прибув до Катеринослава із Фастова як призначений командуючим Катеринославським Кошем. Микола Горобець – колишній виконувач обов'язків кошового отамана Республіканського війська Катеринославщини – став його помічником [10, с. 65]. Групі Гулія вдалося встановити владу Директорії в Катеринославі. З місцевих газет відомо, що А. Гулий-Гуленко виступав з промовою під час урочистого поховання українських козаків на Соборній площі, які загинули в боях у Катеринославі [11, с. 58].

Захоплення Катеринослава, розгром махновців були значними успіхами, тому невдовзі А. Гулій став керівником Південно-Східної групи Дієвої армії УНР. Її штаб знаходився в Єлисаветграді. 22 січня 1919 р. А. Гулій отримав стратегічне завдання від Головного Отамана С. Петлюри: «Південно-східній групі Гулія вести операції супротив більшовиків в Катеринославщині для міцного утримання Катеринослава, Новомосковська, Олександрівська і ні в якому разі не допустити ворога на правий берег Дніпра» [21, арк. 16].

М. Капустянський, згадуючи події січня 1919 р., відзначав: «Необхідно було стримувати більшовицьку навалу з фронту і гасити численні повстання в запіллі, навіть часами обеззброювати цілі українські частини. Найбільший тягар впав на рамена Запорозжів і Сірих на Харківщині, Республіканського Коша в Катеринославі і Січових Стрільців у Києві» [20, с. 78].

Тим часом відповідальний за захист Катеринослава отаман Гулій, командує республіканським військом Катеринославщини, після отримання наказу про оборону міста, негайно зв'язався з представником керівництва армії УНР. Текст цієї телеграфної розмови надзвичайно важливої для розуміння ситуації, у якій опинилися захисники Січеслава, нам вдалося відшукати. Вона відбулася 22 січня о 23 год. 15 хв. А. Гулій-Гуленко (Гулій) достатньо детально змалював становище оборонців міста. Тому ми подаємо його інформацію без змін та у повному обсязі: «Як я в свій час попереджав, так і вийшло. Брак снарядів, патронів та зброї не дав нам можливості проводити операції. Частини, які весь час були в боях, не були змінені своєчасно. Це внесло в їх ряди хвилювання. Наслідком цього стало те, що ми кидаємо фронт. Зараз частина полку Січових Стрільців залишила Катеринослав. Для ліквідації «балбачанівської історії» мною кинуті «Запорізька Січ» на чолі з полковником Божком та окремих курінь Гладченко. Богданівський та Полтавський полки, яким я передав наказ полковника Тютюнника залишитись в моєму розпорядженні наказу не виконали. Становище дуже серйозне. Залишились частини, які мають мало зброї, набоїв і снарядів. Гадаю, що той мінімум моїх вимог можна було задовольнити, якщо ж снаряди, рушниці та набої досі не відіслані, то прохаю вжити всіх заходів, щоб завтра спеціальним потягом були надіслані. Підкреслюю, що становище надзвичайно скрутне. Виною цьому ваша повільність (підкресл. в документі. — Ю. М.). Зараз прохаю негайно надіслати наказ полкам Богданівському та Полтавському безпосередньо, щоб вони залишилися в Катеринославі. Поведінка, яку дозволяють собі Богданівський та Полтавський полки неможлива».

Відповідь сотника: «Добре ваше питання докладу отаману Тютюннику. Відносно висилки вам набоїв, то таке розпорядження вже було зроблено давно і здається мені, що вони вже послані, але зробимо перевірку, якщо не вислані, то будуть вжиті всі заходи, щоб все те, що ви просите було надіслано завтра же». Гулій: «Прошу, щоб не вийшло такої ж помилки, яка вийшла вчора. Київ дав наказ полкам залишитися в Катеринославі, а Кременчук наказує ім виїхати на Користовку (підкресл. в документі. — Ю. М.). Підкреслюю, що без зброї і снарядів, голими руками, воювати неможливо. А через те, негайно, спеціальним потягом надішліть рушниць 2.000 мільйон набоїв, 300 кулеметних стрічок, 2 000 снарядів німецьких 77 міліметрових. Якщо зазначена зброя не буде отримана 24 січня, то всяку надію на те, що Катеринослав можна буде тримати можна покинути» [24, арк. 85–88].

Набої та зброя не надійшли своєчасно і невідомо, чи надійшли взагалі, бо 24 січня 1919 р. у розпал боїв А. Гулій-Гуленко повторив

своє прохання про постачання Катеринославецького Коша всім необхідним для успішного захисту міста [24, арк. 147].

Зазначимо, що становище захисників Катеринослава ускладнювалося не лише через наступ більшовиків. І. Мазепа згадував, що стратегічна ситуація навколо Катеринослава була майже безнадійною [10, с. 68]. З півночі після відступу П. Болбочана українським військам загрожувала Харківська більшовицька група.

Отаман М. Григор'єв, який підтримував зв'язок з Катеринославецькою групою, конфліктував з Генштабом, демонстративно ігнорувач накази командуючого Південно-Східною групою: «Ніякого Гулія і компанії не визнаю, а тільки одного отамана Петлюру» [24, арк. 242]. Водночас отаман вів переговори з більшовиками про перехід на їх бік, тому і підтримки захисникам Катеринослава не надавав, якщо не рахувати телеграм про свої успіхи у локальних боях з білогвардійцями. «Катеринослав. Отаману Самокішу. Єлисаветград. Отаману Гулію. Це в мене вже четверта велика перемога над добровольчою армією. Я отримав депешу з Роздільної про політичну комбінацію з французами і докладаю, що ми дивимось на цю комбінацію негативно. Нестабільність політики наверху мені дуже шкодить. Робіть що завгодно, я йду вперед, твердо пам'ятаючи, що переможців не судять» [24, арк. 159–159 зв.].

А. Гулій запитував командування про стосунки з білогвардійцями і, отримавши відповідь про можливе примирення, просив заборонити М. Григор'єву вести бойові дії проти добровольців. Крім цього, А. Гулій був змушений знімати зі стратегічного напрямку загони за наказом вищого керівництва армії для роззброєння полку П. Болбочана, якого звинувачували у зраді УНР [24, арк. 85]. Невдоволені діями Гулія, воєводи Богданівського полку, колишні підлеглі Болбочана, не виконували наказів командуючого групою.

Бої мали винятково запеклий характер, про що свідчать джерела з обох сторін. Гулій 25 січня перебував у Катеринославі і сповістив Київ про значні втрати українських загонів: «Люди залишилось дуже мало, приблизно 400» [24, арк. 81]. Українські полки, які захищали Катеринослав, з боями почали відступати у напрямку станцій П'ятихатки та Долинська, а згодом опинилися на півдні України. Історія Січеслава за доби Директорії припинила своє існування.

Отже, аналіз джерел дозволяє припустити, що за обставин, які склалися, А. Гулій не може нести відповідальності за втрату Катеринослава. Вагомою причиною поразки армії УНР під Катеринославом було поширення отаманщини саме серед військ Південно-Східної групи. Зокрема, намагання отамана М. Григор'єва реалізовувати власний зовнішньополітичний курс та небажання підпорядковуватись «якомусь Гулію» зробили втрату стратегічного важливого Кате-

ринослава – Січеслава лише справою часу. Але частина керівництва Дієвої армії УНР винним у втраті Катеринослава вважала командувача Південно-Східної групи армії УНР.

Після прибуття А. Гулія до Кам'янця його було несподівано заарештовано. Колишній командувач Південно-Східної групи армії УНР згадував про це доволі лаконічно та сухо: «Був заарештований по телеграмі зі Штабу армії по звинуваченню у самовільному залишенні фронту та присвоєнні 40 млн. казенних грошей. Проте через декілька днів звинувачення було спростовано» [1, арк. 7–8].

Більш детальну інформацію про резонансний арешт відомого військового подала «Робітнича газета». Варто навести повний текст цього повідомлення: «16 лютого 1919 р. було заарештовано в Кам'янці на Поділлі отамана Південно-Східної групи республіканських військ Гулого та його оточення. Його було запрошено на нараду до губкомісара Поділля з приводу повстання в Проскуріві (мається на увазі більшовицьке повстання придушене отаманом Семесенком, яке переросло у масштабний та кривавий єврейський погром. – Ю. М.).

Коли отаман прибув, то повітовий комендант заарештував його буцімто за наказом Головного Отамана Петлюри. Коли про це було повідомлено Комісії по обороні краю, яка від себе подала заяву Директорії у спробі з'ясування причин арешту, то виявилось, що Головний Отаман такого наказу не давав, а даний наказ був даний осавулом Головного Отамана на підставі якогось доносу». Автор повідомлення зазначив, що невдовзі з'явився наказ про звільнення, але, незважаючи на це, А. Гулий деякий час ще перебував під арештом [16].

Треба визнати, що арешти військових у період лютого 1919 р. свідчили про пошук винних у поразці від більшовиків у січні – лютому цього року. Але впадає у вічі певна вибірковість правосуддя, бо нерідко покарання уникали ті отамани, які мали політичну підтримку. Крім А. Гуленка (з того часу він саме так згадується в джерелах у такому варіанті свого прізвища або використовує подвійне Гулий-Гуленко) було заарештовано командувача Лівобережного фронту П. Болбочана, ледь вдалося уникнути арешту за провокаційним обвинуваченням А. Волинцю [14]. Натомість такі одіозні постаті як Й. Біденко, І. Семесенко та інші залишалися недосяжними для правосуддя, саме завдяки своїм політичним зв'язкам з О. Андрієвським [27, арк. 126–127].

А. Гулія та його штаб було-таки звільнено з-під варті, а обвинувачення було скасовано. Несправедливий арешт та поранення могли стати чинниками, які змусили А. Гулого-Гуленка відмовитися від пропозиції очолити Запорізький корпус, який після арешту вищезгаданого П. Болбочана потребував авторитетного керівника. Згодом А. Гулий-Гуленко таки повернувся до лав регулярної армії УНР на

посаді штаб-старшини для доручень при Військовому міністрі УНР. Але його стихією був саме повстанський рух, тому, коли у серпні було створено Центральний повстанський комітет, А. Гулий-Гуленко приєднався до нього.

Восени 1919 р. С. Петлюра був змушений знову налагоджувати контакти з ватажками нерегулярних з'єднань. Втрати в боях з Білою армією та епідемія тифу змушували поповнювати збройні сили УНР загонами повстанців. На керівні посади війська залучалися колишні отамани, до того усунені зі складу Дієвої армії УНР за порушення дисципліни, навіть такі одіозні, як Ю. Божко.

На початку листопада 1919 р. С. Петлюра призначив отамана А. Гулого-Гуленка керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини, Уманщини, Звенигородщини, Черкащини та Чигиринщини. А. Гулий-Гуленко згадував про свою діяльність: «Після переговорів з Петренком та іншими членами вступив до його складу і направився у район Знам'янка–Катеринослав з метою підняти повстання проти Добармії, незважаючи на спротив деяких членів уряду, які були за примирення з Денікіним» [26, арк. 4]. Йому вдалося зосередити керівництво всіма повстанськими загонами цього регіону. Для координації повстанців на Катеринославщині А. Гулий-Гуленко направив М. Мелешку, якому вдалося захопити Верхньодніпровськ [8, с. 148–167].

Нерідко А. Гулому-Гуленку доводилося приймати рішення без узгодження з керівним складом армії УНР. Можливо, саме це й стало причиною його арешту в лютому 1919 р. за відведення військ з Катеринослава без дозволу вищого керівництва. Нерідко А. Гулий-Гуленко діяв згідно з умовами стратегічної ситуації, яка в 1919 р. змінювалася доволі швидко. Але ці дії не були виявами отаманщини, бо невиконання наказів, порушення субординації, заколотів проти Директорії він не вчиняв. Незважаючи на протиріччя, які виникали, отаман не дозволяв собі піднімати повстання в запіллі чи знімати свою частину з фронту через незгоду з діями керівництва. А. Гулого-Гуленка слід вважати представником українського повстанського руху, а не отаманщини або віднести до помірковано-конструктивної складової цього суперечливого явища. До подібної категорії отаманів належали ті, хто, не вливаючись до регулярної армії, узгоджував з її штабом координовану боротьбу за українську державність.

Варто відзначити тверду позицію отамана А. Гулого-Гуленка стосовно пробільшовицьки налаштованих сил у запіллі армії УНР. Вона була непримиренною, про що свідчить один з його наказів: «Попереджаю, що як яке-небудь село не буде помагати нам (владі УНР – приміт. *Ю. М.*), або дасть приюта сим розбишакам (білим, червоним –

приміт. *Ю. М.*), то буду жорстоко карати таке зрадливе погане село. Нехай краще загине одно або двоє сіл, чим через нього будуть гинути тисячі сіл» [8, с. 196].

А. Гулий-Гуленко виявився успішним організатором повстанства у запіллі Денікіна на Катеринославщині та Херсонщині. Він наголошував, що «організація повстань проходила легко та вдало, то був розквіт повстанства. У своєму районі я був у буквальному сенсі господарем становища» [26, арк. 4]. Достовірність слів А. Гулого-Гуленка підтверджують два факти. Це вимушена співпраця більшовиків з «гулівцями» під час спільного наступу на Єлисаветград у грудні 1919 р. По-друге, прагнення керівників армії Зимового походу, зокрема М. Омеляновича-Павленка та І. Мазепи спрямувати армію до району, де діяли гулівці для об'єднання своїх частин, що врешті-решт і відбулося.

До об'єднання з армією Зимового походу А. Гулий-Гуленко отримав пропозицію від більшовиків влитися до лав Червоної армії. Взагалі, А. Гулий-Гуленко був прихильником співпраці з різними політичними силами на ґрунті боротьби з Денікіним. М. Ковальчук наводить факт фінансової допомоги А. Гулого-Гуленка єлисаветградським боротьбистам для потреб партизанської боротьби з білогвардійцями [8, с. 173].

Єлисаветградські більшовики згадували, що під час спільного наступу на Єлисаветград у грудні 1919 р. А. Гулий-Гуленко пояснив спільні дії листівкою Л. Троцького. У ній зазначалося, що «мета червоноармійців не захоплення України, а спільний фронт проти білогвардійців аби надати Україні можливість обрати ту владу, яку захоче народ» [2].

Рішення про військові контакти з більшовиками доводилося приймати у надскладних умовах за не завжди чіткої позиції керівництва. Зокрема, Центрповстанком радив «не зустрічати червоних як ворогів» в умовах війни зі Збройними Силами Півдня Росії [24, арк. 4]. А. Гулий-Гуленко висловився за співпрацю з більшовиками за умови створення Української червоної армії, яка б воювала за державну незалежність України. Після оволодіння Єлисаветградом більшовики запропонували частинам А. Гулого-Гуленка, згідно з інструкціями Л. Троцького щодо стосунків з українським професійним повстанством [3, с. 538–541], влитися до лав Червоної армії або скласти зброю [2].

З'ясувавши наміри більшовиків, що були несумісні з його переконаннями, А. Гулий-Гуленко залишив Єлисаветград. Більшовики, коментуючи рішення українського ватажка, зазначали: «На пропозицію червоного командування злитися з дивізією Гулий відповідає відмовою й відступає на Знам'янку, де зустрічається з петлюрів-

ським командиром Омеляновичем-Павленком. З цього моменту розпочинається новий етап боротьби Гулого з радянською владою» [25, арк. 36–37].

Інформацією про контакти А. Гулого-Гуленка з більшовиками та загальні настрої у військових частинах УНР (восени – взимку 1919–1920 р. до лав червоних зі своїми частинами перейшли керівники Повстанкому Несміянов, Г. Колосов, О. Волох, О. Данченко та навіть командир «Запорозької Січі» Ю. Божко і військові УГА) викликали тривогу у М. Омеляновича-Павленка. Тому він застерігав свого заступника в армії Зимового походу Ю. Тютюнника: «Загони А. Гулого-Гуленка, С. Коцура, В. Чучупаки визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, зможуть даліше провадити організаційну справу» [13, с. 223].

Звернення М. Омеляновича-Павленка свідчить, що він на той момент не володів достовірною інформацією про події на теренах, куди підходила армія Зимового походу. Самостійницька позиція холодноярського отамана В. Чучупаки була сталою, С. Коцур шукав союзу з махновцями, а А. Гулий-Гуленко на злиття з червоними відповів відмовою. 10–11 лютого 1920 р. А. Гулий-Гуленко зустрівся з армією Зимового походу.

М. Омелянович-Павленко прийняв рішення включити дисципліновані, вишколені частини гулівців до складу Збірної Запорозької дивізії, згодом 1-а Запорозької дивізії, командиром якої було призначено саме А. Гулого-Гуленка. Командарм згадував: «В особі отамана Гулого-Гуленка командування знайшло людину, якій воно довірило зверхнє загальне керування всіма повстанцями Херсонщини, Катеринославщини й далі вгору по Дніпру до Чигирини» [15, с. 286]. Завдяки ґрунтовним спогадам про Перший Зимовий похід М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, О. Доценка діяльність А. Гулого-Гуленка в цій мілітарній акції висвітлена достатньо змістовно. Відзначимо, що їх спільним моментом є визнання факту успішного керівництва А. Гулим-Гуленком своєю частиною.

Після участі в Зимовому поході він воював проти більшовиків у складі українсько-польської армії, брав участь в організації Листопадового рейду з боку Румунії як керівник Бессарабської групи. Після невдачі Другого Зимового походу А. Гулий-Гуленко перебував за кордоном на теренах Польщі та Румунії.

У 1922 р. нелегально перейшов кордон з УСРР для продовження підпільної боротьби, але був заарештований в Одесі. У 1925 р. Надзвичайна сесія Харківського губернського суду винесла вирок А. Гулому-Гуленку: 10 років ув'язнення із суворою ізоляцією та конфіскацією всього майна. Порівняно м'який вирок суд пояснив «пораз-

кою всіх ворогів радянської влади та непорушністю її позицій в Україні» [7, с. 91].

На суді А. Гулий-Гуленко визнав факт боротьби проти більшовиків, бо хотів принести користь українському народу. Отаман зазначив, що НЕП позбавив УНР підтримки народу, тому подальша повстанська боротьба зашкодила б українському народу [5, с. 216]. Я. Тинченко пише, що більшовицькі газети згодом публікували «покаяння» А. Гулого-Гуленка за свою службу УНР. Нарешті у 1927 р. генерал-хорунжого амністували. Він виїхав на Донбас працювати агрономом, бо мав відповідну освіту [17, с. 126 – 127]. Після 1927 р. достовірна інформація про нього зникає.

Є дві згадки про долю А. Гулого-Гуленка після 1927 р. Перша належить М. Чеботаріву – колишньому начальнику контррозвідки ДА УНР. У листі до сотника Володимира Шевченка він писав: «Тільки для Вас: Гулий-Гуленко, генерал, втік з большевії. Зараз знаходиться у мене. Скоро випущу його в світ для інформацій ширших кол. А. М. (Андрій Миколайович Левицький, президент УНР в екзилі. – Ред.) ще його не бачив, але знає, що він тут» [28, с. 232, 280].

Інформацію про перебування А. Гулого-Гуленка в Польщі у М. Чеботаріва підтверджує лист сина звенигородського отамана Івана Лютого-Лютенка до дослідника повстанського руху Р. Ковалю. Він містить сенсаційну інформацію (на думку Р. Ковалю зі слів батька) про долю А. Гулого-Гуленка: «А. Гулий-Гуленко – знаменитий наш генерал, партизан і зрадник. Це Чеботарів розкрив його як советського агента, а полковник (Іван) Литвиненко (це вже як Гулий-Гуленко повертав з України – другий раз переходив границю в Польщу) убив його» [7, с. 91].

Однак ці дані потребують ретельної верифікації. Особисто Іван Лютий-Лютенко у своїх спогадах нічого не пише про зраду А. Гулого-Гуленка [9]. Чутки про неї можуть бути пов'язані з майстерним використанням чекістами імені популярного ватажка А. Гулого-Гуленка для викриття повстанців. Серед отаманів поширювали інформацію про зустріч, яку організовує А. Гулий-Гуленко та необхідність прибути на неї для координації зусиль. Р. Коваль писав, що «знаючи про величезний авторитет генерала, чекісти використовували його ім'я як принаду і від його імені хотіли запросити отаманів на з'їзд» [7, с. 39]. Таким чином, ватажки українського повстанського руху потрапляли в пастку.

Амністували А. Гулого-Гуленка лише у 1927 р., коли було знищено українське повстанство. Отже, він уже не міг становити реальної загрози владі більшовиків в Україні, але сам факт амністії міг спровокувати чутки про зрадництво. Іншою підставою для підозр А. Гулого-Гуленка у зраді міг стати «лист покаяння» перед більшовиками. Не можна виключати й версію інтриг в українському еміграційному се-

редовищі, жертвою яких став зокрема і Ю. Горліс-Горський. Можливо, що до них міг бути причетний і сам М. Чеботарів, який негативно ставився до значної частини повстанських отаманів. Інших джерел, у яких би містилися згадки про долю А. Гулого-Гуленка, немає.

Отже, участь отамана в подіях Української революції на Катеринославі була тривалою та плідною. А. Гулий-Гуленко був одним із найкращих організаторів повстанського руху на території краю, вміло співпрацював з регулярним військом. Його частини вирізнялися стійкістю, вірністю патріотичній ідеї боротьби за українську державність. А. Гулий-Гуленко як авторитетний повстанський ватажок зміцнював, а не розхищував армію УНР. Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що він відіграв значну роль у перебігу революційних подій на Придніпров'ї.

Бібліографічні посилання

1. Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 5, спр. 66646, Т. 13.
2. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 196 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/kampffaren/index.html>.
3. Гражданская война на Украине, 1918 – 1920 : сб. докум. и матер. : у 3 т., 4 кн / [под ред. Н. И. Супруненко]. – К., 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.).
4. **Доценко О.** Зимовий похід (6.XII – 6.V. 1920) / О. Доценко. – К., 2001.
5. **Коваль Р.** Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К., 1998.
6. **Коваль Р.** Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К., 2001.
7. **Коваль Р.** Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206: Історичний нарис / Р. Коваль. – К.; Вінниця, 2007.
8. **Ковальчук М.** Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р. р.) / М. Ковальчук. – К., 2012.
9. **Лютенко-Лютий І.** Вогонь з Холодного Яру / І. Лютенко-Лютий. – Де-тройт, 1986.
10. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921 : у 3 т. – Т. 2 : І. Мазепа. – К., 2003.
11. **Митрофаненко Ю.** Роман Самокиш (Самокишин) у революційних подіях на Катеринославі / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 53–63.
12. **Митрофаненко Ю.** До портрета отамана Ю. Божка / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Історія та археологія. – Д., 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 57–63.
13. **Митрофаненко Ю.** Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 53–63.

14. **Митрофаненко Ю.** Справа отамана Волинця / Ю. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Д., 2011. – Вип. IX. – С. 206–213.

15. **Омелянчик-Павленко М.** Спогади командарма 1917–1920-ті рр. / М. Омелянчик-Павленко. – К., 2004.

16. Робітнича газета. – 1919. – 19 лют.

17. **Тинченко Я.** Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наукове видання / Я. Тинченко. – К., 2007.

18. **Тинченко Я.** Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К., 2008.

19. **Тютюнник Ю.** Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. Спомини / Ю. Тютюнник. – Л., 2004.

20. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / [передм. Я. Тинченко]. – К., 2004.

21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1078, оп.1, спр. 3.

22. Там само. – Ф. 1078, оп.1, спр.5.

23. Там само. – Ф. 1078, оп.1, спр.6.

24. Там само. – Ф. 1078, оп.1, спр.21.

25. Там само. – Ф. 1092, оп. 5, спр. 17.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1040.

27. Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 37.

28. **Чеботарів М.** Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва) / М. Чеботарів. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 25.04.2014

УДК 94 (477.63) «1943/1989»

В. Д. Мирончук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРАВНУК КОБЗАРЯ ДМИТРО КРАСИЦЬКИЙ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ ДДУ

Проаналізовано внесок Д. Ф. Красицького в організацію навчального і наукового процесу як на історичному факультеті, так і в університеті в цілому.

Ключові слова: викладач, кафедра, завідувач, проректор, директор, історичний музей, творчість.

© В. Д. Мирончук, 2014

В. Д. Мирончук

Дніпропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ПРАВНУК КОБЗАРЯ ДМИТРИЙ КРАСИЦКИЙ
НА ИСТОРИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ ДГУ**

Проанализирован вклад Д. Ф. Красицкого в организацию учебного и научного процесса как на историческом факультете, так и в университете в целом.

Ключевые слова: преподаватель, кафедра, заведующий, проректор, директор, исторический музей, творчество.

V. D. Mironchuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

The article declares identity D. Krasitsky – great-grandchild of T. G. Shevchenko, pro-rector DDU, from educational-scientific works (1943–1944), to the dean of historical faculty (1943–1946), manager of department of history of people of the USSR (1943– 1946 rr). Analysed D. F. Krasitsky's contribution in the educational and scientific process, as the history department and as the University as a whole.

Key words: teacher, faculty, holder of the chair, pro – rector, headmaster, historical museum, creation.

Дана стаття присвячена Дмитру Філімоновичу Красицькому – правнуку Т. Г. Шевченка, проректору ДДУ з навчально-наукової роботи (1943–1944 рр.), декану історичного факультету (1943–1946 рр.), завідувачу кафедри історії народів СРСР (1943–1946 рр). На жаль, ця непересічна особистість, її внесок в організацію навчального і наукового процесу як на історичному факультеті, так і в університеті в цілому, підготовці перших повоєнних випусків істориків 1945–1946 рр. тривалий час залишались поза увагою дослідників. Про перебування в ДДУ Д. Ф. Красицького лише побіжно згадувалося в біографічних довідниках 70–80-х рр. ХХ ст. [2; 11; 25]. Творчість Д. Ф. Красицького, передусім як письменника-шевченкознавця, ретельно аналізувалася переважно на сторінках літературознавчих оглядів, що з'явилися на початку ХХІ ст. [1; 3; 4; 26]. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба у залученні маловідомих джерел з метою ґрунтовнішого вивчення т. з. університетської доби в біографії Д. Ф. Красицького, яка була пов'язана з історичним факультетом ДДУ повоєнного часу (1943–1946 рр.).

Перша згадка про Д. Ф. Красицького була знайдена авторами у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара, де зберігається шість дипломних робіт випускників історичного факультету 1945 р., відгуки наукових керівників та рецензії викла-

дачів. Серед них – дві рецензії завідувача кафедри історії народів СРСР Д. Ф. Красицького, який нерідко підписував документацію як «завідувач кафедри історії народів СРСР та України» [14; 20]. Згодом в Музеї історії ДНУ імені Олеса Гончара була виявлена особова справа доцента Дмитра Филимоновича Красицького, де міститься не відома раніше інформація щодо його науково-педагогічної діяльності в ДДУ та у Дніпропетровському історичному музеї імені Д. І. Яворницького.

Д. Ф. Красицький народився у 1901 р. в родині селян-бідняків у с. Зелена Діброва на Черкащині [24, арк. 1]. Генеалогічне дерево Д. Ф. Красицького свідчить, що його прабабкою була Катерина Григорівна Шевченко (1806–1850) – старша сестра геніального Кобзаря, яка в 1823 р. взяла шлюб з Антоном Григоровичем Красицьким (1794–1848). У них народилося 12 дітей, з яких до повноліття дожило лише четверо: Федір, Степан, Яким та Максим. Яким Антонович був дідом Д. Ф. Красицького по лінії батька Филимона Якимовича [6, с. 7].

У 1924 р. Дмитро закінчив Київський Інститут Народної Освіти. У 1925 – 1927 рр. заочно навчався у Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова. У роки Великої Вітчизняної війни, з 1941 р. до листопада 1943 р., знаходився у лавах Червоної армії, де отримав звання майора. За проявлену мужність та героїзм Дмитро Филимонович був нагороджений орденом «Червоної Зірки» [24, арк. 1].

У характеристиці Д. Ф. Красицького від 20 листопада 1946 р., яку підписав ректор Дніпропетровського державного університету Л. Й. Сафронів, йшла мова про те, що 1 листопада 1943 р. по 1 березня 1946 р. Дмитро Филимонович працював у ДДУ в якості доцента і завідувача кафедри історії народів СРСР. Зазначалося, що він викладав лекції «хорошим, популярним языком на высоком теоретическом уровне», користувався авторитетом серед колег і студентів університету, нерідко виступав з лекціями перед трудящими міста та області [24, арк. 1].

Відповідно до нормативних вимог того часу перед дипломуванням студенти повинні були обов'язково складати державні іспити. Серйозним випробуванням для 16 випускників історичного факультету 1944/45 н. р. став державний іспит з дисципліни «Історія СРСР», який відбувся 12 липня 1945 р. Головою ДЕКу був доцент І. Кропотва, екзаменатором – завідувач кафедри історії народів СРСР доцент Д. Ф. Красицький [15, арк. 4].

Протоколи засідань ДЕКу 1944–1945 рр. свідчать, що всі без винятку питання в білетах були сформульовані Д. Ф. Красицьким українською мовою, яку він досконало знав ще з дитячих років як справжній патріот і нащадок Т. Г. Шевченка. Проте переважна більшість

студентів-істориків відповідала російською. Екзаменаційний білет складався з трьох питань і хронологічно охоплював період від найдавніших часів до 1945 р. [15, арк. 4–6].

Саме в цей період Дмитро Филимонович працював директором Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького. У 1944 р. він організував й очолив етнографічну експедицію по Дніпру, до якої увійшли наукові співробітники музею і п'ять студентів ДДУ. У звіті про цю експедицію Д. Ф. Красицький підкреслював, що за п'ятнадцять днів під час пішої подорожі від Дніпропетровська до Запоріжжя було виявлено 700 знахідок, з них – 500 унікальних. Вони стали підґрунтям для запланованих трьох публікацій: «Понад Дніпром» (Д. Красицький); «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Карлов); «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельський) [5, арк. 4]. На жаль, особова справа Д. Ф. Красицького не дає інформації про його подальший життєвий шлях. Є лише довідка від 19 вересня 1947 р. про його роботу в ДДУ з 01 листопада 1943 р. по 01 березня 1946 рр., завірена печаткою і особистим підписом секретаря заповідника «Києво-Печерська Лавра» Левченком [23, арк. 3].

Як надалі склалася доля Д. Ф. Красицького? У 1946 р. він оселився в Києві. Працював директором, а згодом – заступником директора з наукової роботи Будинку-музею Т. Г. Шевченка. 23 роки був членом редколегії журналу «Людина і світ», членом методичної ради товариства «Знання», надрукував більше 500 статей і нарисів з літературознавства та шевченкознавства [3, с. 3–4].

Помер у 1989 р.; похований у Києві [3, с. 5]. Пам'ять про батька зберігає його донька Тамара Красицька, випускниця Київського університету, географ за фахом. Вона мешкає в Севастополі. Племінниця Дмитра Филимоновича – Людмила Красицька є президентом Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду Т. Г. Шевченка [6, с. 7].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що Дмитро Филимонович Красицький навіть у нелегкі повоєнні часи, перебуваючи на відповідальних посадах проректора ДДУ з навчально-наукової роботи (1943–1944 рр.), декана історичного факультету (1943–1946 рр.), завідувача кафедри історії народів СРСР (1943–1946 рр.) залишився справжнім патріотом України. У міру своїх сил він зберігав та примножував традиції українського народу, пам'ятаючи про свого славетного пращура Т. Г. Шевченка.

Бібліографічні посилання

1. Дзюба Г. І. Дмитро Филимонович Красицький : біогр. довідка / Г. І. Дзюба // Люди і долі: худож.-публіц. вид. – Черкаси, 2001. – С. 38–40.

2. Дмитро Красицький // Письменники України у Великій Вітчизняній : біо-бібліогр. довід. – К., 1980. – С. 178.
3. Дмитро Филимонович Красицький // Літературно-мистецький вернісаж Черкащини : метод.-бібліогр. матер. – Вип. 9. – Черкаси, 2011. – С. 3–5.
4. Дмитро Красицький : біогр. довідка // Криничка: антол. творів письм. Черкащини для дітей та юнацтва. – Черкаси, 2009. – Т. 1. – С. 103–112.
5. Звіт експедиції по Дніпру під керівництвом Д. Ф. Красицького 1944 р. // Музей історії ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 4.
6. **Іваськів Л.** Про нащадків Тараса Шевченка / Л. Іваськів // Свобода. – № 34. – С. 7.
7. **Красицький Д. Ф.** Гілки Шевченкового роду / Д. Красицький, Л. Красицька // Літературна Україна. – 1987. – 17, 24 вересня; 12, 19 листопада, 3 грудня.
8. **Красицький Д.Ф.** Дітям про Тараса Шевченка / Д. Ф. Красицький. – К., 1962.
9. **Красицький Д. Ф.** Т. Г. Шевченко – борець проти релігії / Д. Ф. Красицький. – К., 1956.
10. **Красицький Д. Ф.** Юность Тараса. Рассказы о юности Т. Г. Шевченко / Д. Ф. Красицький. – М., 1964.
11. Красицький Дмитро Филимонович // Письменники Радянської України : бібліогр. довід. – К., 1981. – С. 134.
12. **Мирончук В. Д.** Добре слово про найстарішу кафедру ДНУ / В. Д. Мирончук // Бористен. – 2011. – № 10. – С. 28–29.
13. **Мирончук В. Д.** Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випуски (1945–1946 рр.) / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Бористен. – 2012. – № 1. – С. 22–24.
14. Отзыв-рецензия о работе ст-ки IV курса истор. ф-та ДГУ т. Нины Сергеевны Ефимовой на тему «Оборона Севастополя 1854-1855 гг.» зав. каф. истории народов СССР, доц. Д. Красицького от 07.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 1.
15. Протокол № 2 засідання Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета от 12.07.1945 г. Экзамен по дисциплине «История СССР» // Архів ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 4–6.
16. Протокол № 3 засідання Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета по защите дипломных работ от 16.07.1945 г. // Архів ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 7.
17. Протокол № 4 засідання Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 24.06.1946 г. Экзамен по дисциплине «История СССР» // Архів ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 11-16.
18. Протокол № 6 засідання Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 27.06.1946 г. // Архів ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 22–24.
19. Протокол № 10 засідання Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 30.06.1946 г. // Архів ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 26–27.
20. Рецензия о работе ст. К. Авиловой на тему «Реформы Петра» зав. каф. истории народов СССР, доц. Д. Красицкого от 15.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

21. Список студентів-выпускников за 1944/45 учебный год // Архів ДНУ ім. Олесея Гончара. – Ф.1, оп.1-л. – 57 арк.

22. Справка доц. Красицькому Д.Ф. от 21 января 1944 г. // Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. – Ф. 1, оп.1, спр. 10, арк 2.

23. Справка тов. Красицькому Д.Ф. от 19 сентября 1947 г. // Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. – Ф.1, оп.1, спр.10, арк.. 3.

24. Характеристика на доцента Красицького Дмитрия Филимоновича // Музей історії ДНУ ім. Олесея Гончара. – Ф.1, оп.1, спр.10, арк. 1.

25. **Хінкулов Л. Ф.** Красицький Дмитро Филимонович / Л. Ф. Хінкулов // Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. – С. 237.

26. 100 років з дня народження письменника-шевченкознавця Д. Ф. Красицького // Календар пам'ятних дат Черкащини на 2001 рік. – Черкаси, 2001. – С. 38–40.

Надійшла до редколегії 08.05.2014

УДК 94(477.63)

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олесея Гончара

**СПІЛКУЮЧИСЬ ІЗ ПАТРІАРХОМ
УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА ...
(ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА АКАДЕМІКА П.Т. ТРОНЬКА)**

Висвітлено деякі маловідомі епізоди співпраці дніпропетровських істориків з фундатором і багаторічним лідером Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Ключові слова: П. Т. Тронько, учений, патріот, краєзнавство, ДНУ імені Олесея Гончара.

В. В. Иваненко

Днепропетровский национальный университет имени Олесея Гончара

**ОБЩАЯСЬ С ПАТРИАРХОМ
УКРАИНСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ...
(ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ АКАДЕМИКА П. Т. ТРОНЬКО)**

Освещены некоторые малоизвестные эпизоды сотрудничества днепропетровских историков с основателем и многолетним лидером Всеукраинского союза краеведов.

Ключевые слова: П. Т. Тронько, ученый, патриот, краеведение, ДНУ имени Олесея Гончара.

V. V. Ivanenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**SPEAKING TO PATRIARCH OF UKRAINIAN LOCAL STUDIES...
(TRAITS TO THE PORTRAIT OF ACADEMICIAN P.T. TRONKO)**

Some little-known episodes of cooperation between Dnipropetrovsk historians and the founder and the long-term leader of All-Ukrainian union of local history experts have been highlighted. During the preparation of regional volume of scientific and documentary books within the framework of the national-level projects «Rehabilitates by history» and «The history of cities and villages of Ukrainian SSR», it was indicated that P.T. Tronko was not only the initiator and the formal leader of these projects, but also the generator and the soul of creative collective bodies. Special attention was paid to the reconstruction of recollections of academician's business contacts with historians from Oles Honchar Dnipropetrovsk National University.

He entertained deep and sincere feeling for DNU as one of the oldest and the most authorized classical HEIs of Ukraine, he was also proud of the fact that he became one of the first Honored Doctors of this University in 1997.

Key words: P. T. Tronko, scientist, patriot, local studies, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University.

У зірковому сузір'ї найяскравіших особистостей української історії другої половини XX – початку XXI століття почесне місце посідає всесвітньо відомий учений – історик, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, державний і громадський діяч, академік і віце-президент Національної академії наук України, Герой України Петро Тимофійович Тронько. Він прожив велике, винятково насичене розмаїттям подій життя (12.07.1915 – 13.09.2011), обіймав високі чиновницькі посади в ієрархічній системі радянської політико-державної машини й незмінно входив до елітарного ядра керманівців української історичної науки за часів незалежності, але завжди, при всіх режимах залишався скромною, чуйною людиною, еталоном порядності, честі, гідності, патріотизму.

Звичайно, сказано й написано про нього багато, знає його без перебільшення вся Україна, бо він, як зазначав сам, вийшов із глибин народу і вірою й правдою служив йому все своє свідоме життя, уособлюючи незламний дух нації, її нетлінні морально-духовні цінності, одвічні устремління до ідеалів свободи, добра, справедливості. Тому, мабуть, зовсім не випадково, що саме йому, на переконання академіка І. Ф. Кураса, «судилося забезпечити отой духовний зв'язок поколінь, епох, вселити в наші душі впевненість, почати виводити українців на широку дорогу». І далі: «Кожен рік, кожен день життя академіка – це наша народна мудрість, джерело духовності» [6,

с. 4]. Напевно, краще і не скажеш, оцінюючи велич гігантської постаті П. Т. Тронька – людини, вченого, громадянина – для нинішнього й прийдешніх поколінь українців.

Пишаюся тим, що мені не просто пощастило знати Петра Тимофійовича, а і впродовж досить тривалого часу активно співпрацювати з ним, крокувати поруч, опікуючись відродженням історичної правди, відновленням тисяч і тисяч незаслужено забутих імен з нашого відносно недавнього радянського минулого в рамках ініційованої й очоленої науковцем загальнодержавної програми «Реабілітовані історією». Спілкуючись з неперевершеним знавцем і справжнім оберігом історико-культурної спадщини українського народу, збагачувався його безцінним життєвим та професійним досвідом, переймався новими перспективними ідеями, планами, проектами, прислуховувався до порад та рекомендацій, які спочатку «пропускав» через себе, а потім так чи інакше намагався реалізувати у своїх наукових студіях.

Ну, а своєрідним дороговказом для мене слугують мудрі слова П. Т. Тронька, написані у передмові до моєї монографії «Біль і звияга: ХХ століття в українському вимірі» (Д., 2003): «Жодна із славних і трагічних сторінок нашої історії не повинна стертися із пам'яті народу. Очорнення минулого, як і замовчування фактів, ... – злочин перед наступними поколіннями. Від нас залежить, яким побачать ХХ століття люди, що житимуть через 100 і 200 років... Головне – чесно відтворити факти і події, а оцінки нащадки з висоти історичного досвіду дадуть краще за нас. Історію потрібно бачити такою, якою вона була, а не переписувати її заново, як це роблять деякі політики та історики. Не можна бачити минуле лише через призму трагічних або виключно героїчних відтінків. Історію треба знати у всій повноті та складності» [3, с. 5–6].

Цитата хоч і дещо довгувата, але, за великим рахунком, принципово важлива, точна, віддзеркалюючи сутнісне, найголовніше призначення професійного історика-патріота, якому сам її автор неухильно і твердо слідував усе своє життя, демонструючи взірць вірного служіння істині, правді історії, людям.

Правда, інколи, не згодний з кимось або з чимось, стурбований несвоєчасним або неякісним виконанням накреслених завдань, патріарх якимось по-доброму бурчав, висловлював невдоволення, вимагаючи обов'язкового виправлення допущеної «пробуксовки» справи чи подолання темпового відставання. Письменник В. Гарман з цього приводу образно і досить влучно зауважив: «Є в його характері одна приваблива риса – неметушня, негаласливість, але тверда і послідовна воєвничість. Він воює за свої ідеї, за те, щоб намічене обов'язково стало реальним фактором життя» [2, с. 57].

У цьому контексті пригадую епізод із своєї практики, коли ми, реалізуючи у нас, на Дніпропетровщині, згадану вище програму «Реабілітовані історією» (а я є її науковим керівником), «ослухалися», так би мовити, директив центру, тобто рекомендацій Головної редколегії на чолі з П.Т. Троньком щодо дизайнерського оформлення і видання науково-документальної серії книг про жертви політичних репресій в Україні за радянських часів. Річ у тім, що йдучи десь на крок попереду інших регіонів у цій багатовимірній, складній і, прямо скажемо, делікатній роботі й не маючи на початковому етапі затвердженого єдиного стандарту дизайну, ми змоделювали і запустили у серію власний варіант, за яким підготували й видали 5 томів у 8 книгах, чим, до речі, на регіональному рівні вирішили важливу наукову, політичну і соціально чутливу проблему, поіменно назвавши всіх мешканців краю, репресованих за політичними мотивами в добу компартиїного правління (23 351 особа).

Здавалося б, зроблена добра справа, із небуття повернені тисячі безвинно постраждалих... Які можуть бути претензії? Ан ні. Петро Тимофійович, дякуючи за змістовні параметри зробленого, у той же час ніяк не хотів миритися із формою їх оприлюднення, щоразу при зустрічі чи засобами епістолярного жанру натякаючи на те, що остаточно задача буде розв'язана і поставлена крапка лише тоді, коли в області побачать світ книги, видані у загальноукраїнському форматі. І домігся свого. У 2009 р. такий двотомник загальним обсягом понад 160 друкованих аркушів вийшов друком [4].

У цілому ця масштабна робота сьогодні в основному завершена, і Україна вперше отримала максимально повний мартиролог своїх співвітчизників, що стали жертвами радянського тоталітарного режиму. Це – наша моральна спокута перед ними, перед їх пам'яттю, що у сукупності з неупередженим, правдивим вивченням інших трагічних сторінок вітчизняної історії (війни, голодомори тощо) слугуватиме, безперечно, моральному самоочищенню сучасного українського суспільства. Місію історичної освіти і науки в цьому плані справді важко переоцінити як одного з потужних генераторів національного відродження й процесів державотворення в Україні.

Звідси випливає й особлива роль П. Т. Тронька як ініціатора, натхненника та організатора цього безпрецедентного за масштабами, складністю опрацювання великих масивів переважно секретних документальних матеріалів з архівів спецслужб НК-ДПУ-НКВС-КДБ та суспільно-політичними наслідками проекту. Адже він був не просто його формальним керманічем, а, що називається, мотором, душею, рушійною силою творчих колективів.

Утім, як і виданої раніше, протягом 1967–1974 рр., з подачі й під безпосереднім патронатом Петра Тимофійовича 26-томної «Історії

міст і сіл Української РСР», яка, за його оцінкою, «дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню серед населення знань про рідний край, його історію, традиції, культуру, всемірно підвищила інтерес верств населення до пізнання і вивчення героїчної історії українського народу» [5, с. 45].

Власне, ця синтетична праця й стала своєрідною, але виразно відчутною візитівкою П. Т. Тронька, значною мірою сенсом всього його багатого професійного життя, оскільки він, за виразом знаного дніпропетровського професора А. Г. Болебруха, не втомлювався повторювати у своїх численних працях і публічних виступах, що «історія починається з історії села», що «не можна написати гідну історію України без історії міст і сіл» [7, с. 45]. А сам патріарх додавав: «Патріота й громадянина не можна виростити, не прищеплюючи людині з дитинства трепетну любов до своєї землі, до рідного міста чи села» [7, с. 45]. Цікавий штрих: заради завершення процесу реалізації своєї ідеї Петро Тимофійович навіть відмовився від запропонованої йому суперпрестижної посади Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР у Канаді.

Отже, маємо всі підстави вважати саме ці два багатотомних видання найважливішим дітищем і творчим доробком академіка П. Т. Тронька, його вагомим особистим внеском в українську історіографію, у відновлення історичної правди та справедливості щодо багатьох тисяч українців, на довгі роки й десятиліття штучно викреслених із пам'яті нашого народу попередньою системою. При цьому він проявив прямо-таки дивовижну працелюбність, неабиякий професіоналізм, відповідальність, вимогливість до себе та підлеглих, комунікабельність, доброзичливість, тактовність, вміння підбирати і особистим прикладом запалювати людей до злагодженої творчої роботи в ім'я високих благородних цілей.

На превеликий жаль, вченому і неперевершеному організатору збереження нашої історико-культурної спадщини не вдалося реалізувати своєї чи не найбільшої мрії в добу незалежності – суттєво переробити, доповнити з урахуванням масивів нових документів, сучасних підходів й перевидати оновлену «Історію міст і сіл України», завдяки якій, за його ж словами, «я і став краєзнавцем, бо краєзнавство ... – одна з найблагородніших наук. Кожен має знати, де його коріння, де коріння його рідні, де минуло його босоного дитинство» [6, с. 75].

На всіх етапах своєї багатовекторної, воістину титанічної життєдіяльності Петро Тимофійович незмінно спирався не тільки на колег з академічних структур, а й на освітян, науковців вищих навчальних закладів, широкий загал аматорів-істориків. Без чого, відверто кажучи, його ідеї та задуми щодо створення таких масштабних історичних

полотен, як згадані вище «Історія міст і сіл УРСР» і «Реабілітовані історією», скоріш за все так би і залишилися на папері.

Тому він завжди відводив особливу роль історичним факультетам університетів як головному інструменту та резерву формування нових поколінь професійних істориків в Україні, як визнаним осередком здійснення системних наукових досліджень у галузі української та всесвітньої історії, вітчизняного краєзнавства, підтримував ділові партнерські стосунки з багатьма ВНЗ, окремими науковцями, допомагав молодим дослідникам, постійно виступав перед ними з публічними лекціями, на конференціях, симпозіумах, семінарах, рецензентом наукових праць, офіційним опонентом на захистах дисертаційних робіт.

Динамічна й плідна взаємодія в усі часи зв'язувала П. Т. Тронька і з істориками Дніпропетровського національного університету, де він неодноразово бував з візитами різного фахового спрямування, цікавився напрацюваннями передусім у краєзнавчій та інших сферах історичного знання, поцінював особисті творчі контакти, зокрема, з професорами Д. П. Пойдою, В. Я. Борщевським, А. М. Черненко, М. П. Ковальським, І. Ф. Ковальновою, Г. К. Швидько, А. Г. Болєбрухом, С. І. Світленком та ін. Певною мірою завдяки його імпульсам та ініціативам на історичному факультеті помітно активізувався краєзнавчий напрям. Багато наших викладачів та аспірантів брали участь у науково-пошукових роботах ще під час підготовки до видання дніпропетровського тому «Історії міст і сіл ...», а потім друкувалися в часописі «Краєзнавство», біля витоків якого стояв П. Т. Тронько. Із 2004 р. в університеті щорічно видається збірник наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження», проведено дев'ять всеукраїнських та регіональних конференцій з історії Дніпровського Надпоріжжя, захищено цілу низку дисертацій, реалізовано ряд інших важливих історико-краєзнавчих проектів на Дніпропетровщині. І вся ця співпраця здійснювалася абсолютно природно, на системній основі, органічно вписуючись у робочі плани академіка і університетських істориків.

Взагалі відчувалося, що Петро Тимофійович якимось особливому, по-батьківськи ставився до нашої Альма-матер, завжди уважно слідкував за перебігом найцікавіших подій в ній, оперативно відгукувався і вітав з гучними здобутками та перемогами, тобто постійно тримав, як говорять, руку на пульсі повсякденного життя університету. Такий інтерес, очевидно, не випадковий і обумовлений, на нашу думку, тим, що Дніпропетровський класичний – один із найстаріших і найпрестижніших університетів країни; за різними рейтингами він стабільно входить до провідної когорти кращих вищих навчальних закладів, має розвинену матеріальну базу, сучасну інфра-

структуру, потужний кадровий корпус, численні наукові школи, які дістали загальнонаціональне та міжнародне визнання.

Тож видається цілком закономірним, що П. Т. Троньку одному з перших після заснування (1993 р.) рішенням Вченої ради від 20 лютого 1997 р. було присвоєно звання Почесного доктора Дніпропетровського національного університету, чим він особливо пишався, спілкуючись зі своїми близькими, друзями, колегами, учнями. Про це згадували, зокрема, його дочка Л. П. Тронько, голова правління Фондації Героя України П. Т. Тронька, академіки В. М. Литвин, І. Ф. Курас, В. А. Смолій, М. Г. Жулинський, поети Д. В. Павличко та І. Ф. Драч, одностудійці «краєзнавчому цеху» Ю. З. Данилюк, О. П. Реєнт, Г. К. Швидько, О. Г. Бажан, Л. Л. Прокопенко, В. В. Ченцов (який, до речі, захистив у спецраді ДНУ докторську дисертацію під науковим консультуванням Петра Тимофійовича) та ін.

П. Т. Тронько разом із представниками творчої інтелігенції, відомими літераторами тривалий час твердо і непохитно на всіх рівнях державної ієрархії та серед науково-освітньої громадськості відстоював ідею присвоєння нашому університету імені свого друга і соратника, такого ж видатного українця, як і сам, письменника Олесь Гончар, заявляючи, що «Гончар був центральною фігурою духовного життя і національного відродження України протягом принаймні трьох, а то й чотирьох десятиліть... такого невтомного, такого всеосяжного організатора національно-духовного життя, яким був Олесь Гончар, Україна, мабуть, ще довго не матиме» [1, с. 67, 68].

Боровся Петро Тимофійович за Олесь Гончар як міг, використовуючи всі доступні засоби та важелі впливу. Неодноразово приїздив разом з його вдовою Валентиною Данилівною Гончар, відомими митцями до Дніпропетровська, університету, ходив по кабінетах чиновників, сперечався, доводив, обґрунтовуючи свою позицію незаперечними, «вбивчими» аргументами. І виборов. У 2008-му університет отримав таки ім'я свого уславленого вихованця і майстра слова. А ще раніше, у 2003 р., П. Т. Тронько і В. Д. Гончар взяли участь у церемонії відкриття на фасаді навчального корпусу № 2, що знаходиться на «червоній лінії» по просп. К. Маркса, 36, бронзового погруддя Олесь Гончару до 85-річчя від дня його народження.

Як бачимо, свою подвижницьку місію невтомний трудівник і лідер найвищих людських чеснот до кінця днів своїх продовжував нести чесно, достойно, всіляко оберігаючи собори душ наших, історичну пам'ять, яка в його уяві завжди була і є «каталізатором національної самовідомості».

Насамкінець хотілося б виокремити бодай ще одну важливу рису цієї непересічної, унікальної особистості. Йдеться про те, що навіть у вельми поважному віці П. Т. Тронько залишався енергійним, житте-

любимим, зі світлим розумом, неабиякою внутрішньою силою, почуттям самотнього селянського гумору, сповненим грандіозних планів та проєктів (наприклад, щодо створення ще однієї багатотомної праці «Пам'ятки історії та культури України»). З ним завжди було легко і комфортно спілкуватися, обговорюючи найрізноманітніші речі (й не тільки історико-наукові); він буквально випромінював новаторські ідеї, добро, тепло, справедливість, життєву мудрість, стимулюючи оточуючих на нові звершення в ім'я пошуку та утвердження історичної правди. В усьому цьому ми з деканом історичного факультету ДНУ професором С. І. Світленком змогли зайвий раз наочно перекоонатися, перебуваючи на урочистостях з нагоди 90-ліття П. Т. Тронька (2005 р.).

Таким видатний учений і полум'яний патріот назавжди закарбувався в нашій свідомості, у вдячній пам'яті українського народу, яскравою зіркою якого він був сам.

Бібліографічні посилання

1. Вінок пам'яті Олеса Гончара: Спогади. Хроніка / упоряд. В. Д. Гончар, В. Я. П'янов. – К., 1997.
2. **Гарман В.** Богодучів, або люди з Божою історією / В. Гарман. – К., 1999.
3. **Іваненко В. В.** Біль і звитяга : XX століття в українському / В. В. Іваненко. – Д., 2003.
4. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область : у 2 кн. / редкол.: В. В. Іваненко (наук. ред.) та ін.; уклад. : О. Г. Бажан, Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Д., 2009.
5. **Тронько П. Т.** Українське краєзнавство в XX столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько. – К., 2002.
6. **Удод Л. І.** П. Т. Тронько: Портрет на тлі епохи / Л. І. Удод. – Д., 2000.
7. Хто людство розумом перевершив: [нарис] / ідея та заг. М. В. Полякова; авт.-упоряд. В. В. Іваненко, І. С. Попова. – Д., 2011.

Надійшла до редколегії 24.07.2014

III. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ ТА КУЛЬТУРА

УДК 281.9 (477.63) «19/20»

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПОБУТОВА РЕЛІГІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ЖИТЕЛІВ КРАЮ

Досліджено особливості вірувань, звичаїв та обрядів, які побутували серед православного населення Катеринославщини на рівні побутової свідомості у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Ключові слова: релігія, християнство, православна віра, релігійність, синкретизм, звичай, обряд, Катеринославщина.

Н. Н. Буланова

Музей истории Днепродзержинска

ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX вв.: БЫТОВАЯ РЕЛИГИОЗНОСТЬ ПРАВОСЛАВНЫХ ЖИТЕЛЕЙ КРАЯ

Исследованы особенности верований, обычаев и обрядов, получивших распространение на Екатеринославщине на уровне бытового сознания во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: религия, христианство, православная вера, религиозность, синкретизм, обычай, обряд, Екатеринославщина.

N. N. Bulanova

The Museum of history, Dneprodzerzhinsk

EKATERINOSLAVSHCHINA SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNIGS OF THE XX century: HOUSEHOLD RELIGIOUSNESS OF ORTODOX INHABITANS OF EDGE

It were investigated features of belifs, customs and ceremonies which were extended on Ekaterisnoslavschina at level of ordinary consciousness it the second half of the 19 – the beginning of the 20 centuries.

It was established that the outlook was typical of Orthodox residents syncretism of Christianity and Ancient Slavic beliefs. The examples that indicate that the dogma of the St. Trinity at the level of consumer awareness is not perceived in the context of the province's population of Orthodox dogma. Instead incarnation of the St. Trinity appeared as a separate deities. In the customs and traditions that existed Ekaterynoslavshchiny preserved Ancient Slavic worships of the heavenly fire and water. Orthodox saints at the level of consciousness got home features patrons farming. Important role in the national Orthodox played female characters – Virgin, Paraskeva – Friday and others. In their personified earth and the earth's fertility. In the image Paraskevyy perceived as Ancient Slavic mythical creatures – Rozhanits. An important component of household residents Katerinoslavshchiny religious folk were signs, tongues, order. In addition to the pre-Christian cults residues, domestic Orthodoxy included elements of the ideas that emerged among the Zaporizhzhya Cossacks. Pokrova is perceived as a single object of worship, the most respected remained St. Nicholas the Wonderworker, St. Andrew, the first called. In the Cossack's lands remained stable as the belief in charakternytsvo. It is proved that the faith through magical acts, people have tried to achieve this goal.

Key words: religion, Christianity, the Orthodox faith, religion, syncretism, custom, rite, Ekaterinoslav region.

Катеринославщина у другій половині XIX – на початку XX ст. стала як регіон з поліетнічним та поліконфесійним складом населення, переважна більшість жителів якої представляли православну конфесію. Незважаючи на домінування Російської православної церкви в Російській імперії, процеси бюрократизації та уніфікації православної догматики та культу, на побутовому рівні у православних жителів зберігався комплекс вірувань, звичаїв та обрядів, пов'язаний як з традиційними у даному середовищі архаїчними давньослов'янськими віруваннями, так і з особливостями віросповідання запорозьких козаків – автохтонного населення краю.

Як відзначала Г. Я. Носова, «в будь-якій релігійній конфесії богословська доктрина і церковний культ, заломившись крізь призму народних вірувань та побутових традицій, брали специфічні, конкретні форми. Злившись з архаїчними релігійними уявленнями та обрядами, вони утворили складний синкретичний комплекс, який існував насамперед у рамках «масової» релігії» [20, с. 5]. Сучасне релігієзнавство використовує термін «двовірність», маючи на увазі «синкретизм двох вір, форму компромісу вірувань та обрядової практики взаємодіючих релігій» [22].

Актуалізація проблеми релігійного синкретизму на сьогоднішній день пов'язана не лише з практичною необхідністю вивчення процесу формування даного явища, його складових, але і його регіональних особливостей, що зберігалися в змісті буденних релігійних пере-

конань. Це надає можливість зрозуміти сутність та тенденції розвитку сучасної релігійності українців, виявити етнокультурне коріння українського протестантизму тощо. Слід відзначити, що підвищений інтерес до фольклору, який спостерігається сьогодні в гуманітарних науках, пояснюється можливістю інтерпретації останнього як джерела реконструкції релігійності українців.

З іншого боку, зауважимо, що незважаючи на сталість процесу вивчення особливостей народної релігії в Україні, синкретичні народні форми вірувань жителів Катеринославщини на сьогоднішній день не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі. Перші ґрунтовні розвідки, присвячені народному православ'ю, з'явилися у другій половині XIX ст. Особливу увагу феномену двовір'я в Україні приділяв М. С. Грушевський, відзначивши важливість цього явища як ґрунту для поширення християнських течій [13].

У радянський період дослідження синкретизму відбувалися з позицій пануючої в ті часи атеїстичної ідеології. Так, у 1975 р. вийшло у світ дослідження Г. О. Носової, яке стосувалося загальних проблем православно-релігійного синкретизму [20]. Незважаючи на широке використання етнографічного матеріалу, дослідниця практично не висвітлила особливостей побутової релігійності жителів України.

Не знайшла достатнього висвітлення ця проблема і в сучасній регіоналістиці. І. І. Лиман, О. Г. Найдюнов та інші дослідники приділяли основну увагу державній політиці Російської імперії стосовно православної церкви в Південній Україні, включаючи Катеринославщину, становищу православного духовенства, міжконфесійним відношенням чи інституційним трансформаціям православної церкви на початку XX ст. [14; 15; 16]. Прогалина, виявлена внаслідок аналізу літератури, й спричинила вибір автором даної теми.

Як автохтонне населення Катеринославщини у визначений період, так і переселенці з Лівобережної та Правобережної України, які сповідували православ'я, на побутовому рівні зберігали і передавали з покоління в покоління відгомони давньослов'янських язичницьких вірувань, численні забобони та прикмети, які тісно переплітались із християнським віровченням та культом. Народна мітологія, демонологія, обрядовість, переломлюючись крізь призму християнства, виявилися досить стійкими елементами світогляду жителів Катеринославщини. Не випадково О. Афанасьєв-Чужбинський писав з цього приводу: «Плем'я Малоросії та Новоросії йде шляхом допотопних легенд» [5, с. 37].

Народні вірування, перекази, легенди, що побутували в краї, свідчили про своєрідне сприйняття жителями православної ідеології, яка репрезентувала себе насамперед через догматику. У цій площині непероручним у православ'ї визнаний Нікео-Константинопольський

Символ віри, основним догматом якого залишається догмат про Святу Трійцю – учення про Бога, «єство якого – єдине, але буття якого є особистим взаємовідношенням «трьох іпостасей: Отця – безпочаткового Першоначала, Сина – Логоса, тобто – Абсолютного Смыслу (який утілюється в Ісусі Христі і Дусі Святому) і Духа Святого – «животворчого начала» [1, с. 448–450].

За вченням церкви, Трійця є триєдина, односутня, нероздільна, предвічна, свята і життєдайна. Вірування, що побутували серед населення Катеринославщини, свідчили, що кожна іпостась Трійці в народній уяві поставала як окреме божество: Бог-Отець, Бог-Син і Бог Дух Святий. Так, у молитві «Вірую», записаній О. В. Коваленком у с. Романкове в 1911 р., Дух Святий постає рівнозначною іпостассю Святої Трійці, а не походить від Бога-Отця: «Вірую в єдиного бога – Отця-вседержителя, творця неба і землі, видимих і невидимих, в єдиного Господа Суса Христа, сина Божого, од отця родженого, світла й од світла, Бога істинного, сшедшого на небеса, сидячого... одесную отця и паки грядущого со славою судити живих і мертвих і о царствія не буде і конца. От Духа святого, животворящего і судящего се отцем і сином, і споклоняемая глаголавшую пророки во єдиную святую соборную апостольную церковь. Ісповіду єдиного хрещеного оставлення гріхов. Чаю воскресенія мертвих» [10, арк. 1].

Син Божий – Ісус Христос у народній свідомості жителів Катеринославщини сприймався як Сус, рятує від всього лихого, незамінимий помічник у повсякденних справах. У відомій колядці, поширеній як на Херсонщині, так і на Катеринославщині, саме від нього – Господа – залежала урожайність полів, а відтак і добробут господаря: «А в полі, полі, сам Господь ходив./ сам Господь ходив, зерно розносив. / Діва Марія Бога просила:/ Уроди, Боже, жито, пшеницю./ Жито, пшеницю, всяку пашницю» [12, с. 107].

У народних переказах Ісус Христос зображувався пересічним жителем краю, який проживає десь поряд: «Якось то раз йде Сус Христос по дорозі, дивиця, сидить Іван Хреститель, і дикий мед їсть. Христос і говорить: «Ходім хреститися». – Ходім. От пішли вони на Ордань річку. Хреститель натопить Христа раз, натопить вдруге, натопить утретє, аж тут дух святий, такий як ото голуб, спустився з неба: «Що ти, говориш, робиш? Це ж син мій возлюблений!» [3, арк. 3]. Як свідчить ця легенда, записана в с. Хандаліївка у 1924 р., у народній уяві Дух Святий, матеріалізований у вигляді голуба, і Бог-Отець сприймалися як єдине й нерозривне ціле.

Найважливіша подія життєпису Ісуса Христа, що своєрідно трансформувалася у народній свідомості жителів Катеринославщини, це воскресіння Христове. Антін Головатий, писар Війська Запорозького за кошового П. Калнишевського, вихованець Київської ака-

демії, у великодньому вірші поряд з ідеєю спасіння «у раю», відобразив розуміння цього свята запорожцями не тільки, як «дорогу до раю», а й як перемогу Добра над Злом: «Христос воскрес, / Рад мир увесь!... / Дождалися Божої ласки... / А смерть люта / Що нам тут / Вельми докучала. / По болотам, очеретам, / Біжучи кричала... / Злії духи, / Власні мухи, / Всі уже послизли! / Загнав Ісус / В пекло покус / Щоб християн не гризли...» [11, с. 433].

Ідея спасіння людства матеріалізувалася в акті вигнання Ісусом Христом смерті під час одвічної боротьби Добра зі Злом. Дуалістичний світогляд, своєрідно прочитаний крізь християнське віровчення, знайшов утілення у віруваннях жителів Катеринославщини другої половини XIX–початку XX ст. Так, у замовлянні від уроків Господь виступає як одна з протидіючих сторін: «Царице Поганице, не розсилай свого війська негодного на мир хрещений, народжений, молитвенний! Їхав Господь степом і став поганок зустрічати, став їх гострим копієм побивати, от миру хрещеного, народженого одвертати і в чужу землю звертати» ...[11, с. 37].

У боротьбі Добра зі Злом останнє уособлювали персонажі нищої мітології, приміром, нечисті, які приносили хвороби. Народний переказ засвідчив своєрідну класифікацію чортів: «Чорти бувають хатні, водяні й лісові. Хатні чорти плохі. Отож і домашня птиця плоха. Степові чорти дикі. Як і степ, птиця дика, так і степовий чорт, то він дикий... Водяні чорти, як ворон чорні.. Лісові чорти, ті сиві, як ото дуже старі діди... Ці чорти дуже шкідливі...» [3, арк. 50]. З іншого боку, воскресіння Христа в народній свідомості сприймалося як свято радості та спокою: «Христос воскрес, нам радість приніс не сам собою, вішнім покоєм» [10, арк. 3].

У віруваннях жителів Катеринославщини другої половини XIX–початку XX ст. зберігалися релікти архайчних уявлень про єдиний, природний космос, без притаманних йому протилежностей: порядок – хаос, своє – чуже, Добро – Зло, що осмислювалося у відповідній символіці: світ – темрява, верх – низ. Характерними в цьому плані вбачаються записи, зроблені Г. Бабенком на Катеринославщині: «Ще й до цього часу є старі неосвічені люди, яких лише один з тисячі знайдеться, котрі вірують в небо, в безповітряну пустоту. Кажуть, що небо це є велика платформа високо над нами, на котрій живе бог з чортом. Вони дуже гарні приятелі. Коли ще не було людей на землі, то була одна вода, така ж платформа велика, як і небо. Часто бог з чортом прилітали з неба на хмарці на цю водяну платформу і ходили по ній сміло і потонули» [2, арк. 15].

Звичаї та обряди, що побутували на Катеринославщині, свідчать про збереження давньослов'янських культів небесного вогню та води, які отримали християнське забарвлення. У народних колядках

та щедрівках небесний вогонь виходив із триади світил – Сонця, Місяця й Зорі.

У святі Богоявлення Господнього або Водохрещі поєдналися християнське таїнство хрещення та уявлення наших предків про очищувальну силу води. К. Воропаєм описаний звичай, характерний для багатьох місцевостей Катеринославщини: «Після ранкового богослужіння всі йшли на річку, до ополонки, де освячувалася вода. На честь цієї події стріляли з рушниць і випускали голубів. Потім учасники свята підходили до ополонки і набирали воду. Коли приносили воду додому, господар робив із сухих васильків кропило і освячував дім, господарські будівлі. За господарем ходив найменший з дітей з крейдою в руці і малював хрест на дверях, на вікнах» [12, с. 107]. Звертання за допомогою до «Ордань-річки», чудодійна сила якої зцілює від «уроків огняних, уроків водяних, уроків вітряних», часто зустрічається у замовляннях, що побутували на Катеринославщині [11, с. 32].

Молитва святого Софронія, патріарха Іерусалимського VII ст., представлена в «Чині Великого Освячення води на Богоявлення», зафіксованому в «Требнику» митрополита Петра Могили 1646 р., свідчить про намагання української православної церкви християнізувати стародавні народні уявлення і вірування, пов'язані з водою: «Сьогодні Благодать Пресвятого Духа у Вигляді Голубиному на воді зійшла, сьогодні Хмари посилають з Небес дощ правди для людства, сьогодні Йорданські води перетворюються на цілющі. Господнім Пришестям сьогодні все створене наповнюється таємними потоками, сьогодні людські гріхи Йорданськими водами омиваються, сьогодні вода, що за Мойсея була людям гіркою, перетворюється в солодку Господнім Пришестям».

Після закінчення молитви священник тричі дув на воду і просив Господа: «Зроби Йорданську воду джерелом нетління, Даром освячення, відпуском гріхів, зцілення хвороб, для демонів згубною, для протилежних сил неприступною, ангельською силою наповненою. Щоб усі, хто черпає її і причащаються, мали її для очищення душ і тілес, на зцілення пристрастей, на Освячення домівок, і на всяку користь вибраною» [23, с. 47–48].

Вода відігравала велику роль і в українському народному святі Івана Купала – пережитку язичницького культу помираючого і воскресаючого божества Сонця, тісно пов'язаного із землеробством і моліннями воді як животворному началу усієї рослинної природи. У багатьох селах Катеринославщини, як відзначали дослідники, на Івана Купала, яке злилося з православним святом Іоанна Хрестителя, дівчата водили хороводи, топили Морену у річці чи озері [26].

Про особливе шанування води на Катеринославщині свідчить описаний В. Ястребовим звичай освячення криниці, що побутував у

с. Олексіївка Єлисаветградського повіту. Давньослов'янські вірування про очищувальну силу води отримали нашарування, пов'язані з військовим станом запорозьких козаків: місцеві парубки на чолі з вибраним отаманом на Духів день освячували криницю. Свої криниці мали дівочі громади із сусідніх сіл, для освячення яких вони також обирали отаманшу і підотаманшу – релікти звичаїв населення Вольностей Запорозьких [26].

Православні святі на рівні побутової свідомості жителів Катеринославщини отримали функції покровителів сільськогосподарських робіт. Ця особливість була характерною практично для всіх регіонів України. На Катеринославщині найбільш шанованими залишалися патрони запорозького козацтва – святий Миколай Чудотворець, архістратиг Михаїл, Юрій Побідник. Останній став сприйматися як покровитель худоби, про що свідчать замовляння від уроків у тварин: «Іхав святий Юрій на сірому коні, в сірій одежі, попереду сірий хорт, сірий ворон, сірий кінь. Хорт каже – вибрешу! Ворон каже – виклюю! А кінь каже – як добіжу – копитом висічу» [11, с. 55]. У день святого Юрія відбувалися традиційні обходи полів: «Ідуть збором, громадою, спільні молебни за врожай»; «це було справжнє свято всієї сільської громади. Відправлялося богослужіння, співав хор, а потім обідали на полях» [11, с. 64]. Потім відбувалися розваги: діти качалися по озимих посівах – «на всі чотири сторони»: щоб бути дужими і жито родило [11, с. 64].

На сприйняття образу святого Юрія жителями Катеринославщини наклалися особливості запорозького світогляду: на «...землях колишнього Війська Запорозького, існує своє «козацьке» пояснення грому і блискавки: «Коли чуємо, що грім гримить, то це з небесної гармати святий Юрій і архистратиг Гавриїл стріляють у нечисту силу. Святий Юрій кулі закаладає, а архистратиг Гавриїл гніт запалює – від того грім і блискавка» [11, с. 286].

Шанованим на Катеринославщині було свято теплого Олексія: «Так по-народному називався день святого Олексія, чоловіка Божого. Пасічники читали молитву Зосимі і Саватію – покровителям бджіл, а також святому Олексію, «щоб той захищав бджіл від лиха та напасті всякої» [11, с. 286].

Важливу роль у народному православ'ї жителів Катеринославщини відігравали жіночі образи – Богородиця, Параскева П'ятниця, в яких уособлювалися земля, земна родючість. Вони замінили аналогічні жіночі персонажі дохристиянської релігії.

Богородиця шанувалася як аграрне божество, подателька врожаю, розквіту природи. На деяких іконах, що побутували в краї, вона зображувалася з квітами в руках («Благоуханний колір», «Нев'янучий цвіт», «Спорительница хлібів»). Богородичні свята в побуті селянства

були пов'язані з певними етапами сільськогосподарських робіт: освяченням насіння чи закінченням жнив.

На Катеринославщині Божа Мати сприймалася також як Пречиста Діва, про що свідчать зафіксовані назви свят: Перша Пречиста, Друга Пречиста тощо. До неї, як покровительки всього роду людського, зверталися за спасінням. У краї набув поширення апокриф «Сон Пресвятої Богородиці», в якому йшла мова про престол, перед яким стояв Господь: «Увійшов святий Петро й Павло, – 12 урат відчинив, головеньку склонив: – Що ти, господи, читаєш, за нас грішних муку приймаєш? – Ти, Петро, і ти, Павло, не дивись (!) на мою муку, то беріть хрест у руку, та ідіть по миру, та кажіть старому і малому, і багатому, і убогому: хто оцю молитву сповнятиме, того Господь не забуватиме (!) в воді не потопатиме, звір не поїдатиме, в пожарі не погорятиме, од усякого зла заступатиме. Господе, Ісусе Христе, син Божий, помилуй нас. Пресвята Богородице, спаси нас» [10, арк. 1]. Божа Мати в цьому апокрифові, записаному у 1910–1911 рр. від В. К. Коваленка в с. Романкове, саме Мати Божа сприймалася як спасительниця від усього лихого.

Православна церква встановила день пам'яті цієї святої 28 жовтня, поряд з іншими святими-великомучениками Терентієм та Неонілою, Саватієм та Арсенієм, але лише культ святої Параскеви (в перекладі з грец. – П'ятниця) набув значного поширення в краї. За церковними джерелами, Параскева народилася в Іконії за імператора Діоклетіана в заможній родині. Рано осиротівши, вона прийняла обітницю дівочтва і стала поширювати християнство між язичниками, за що її ув'язнили і стратили.

Але на Катеринославщині ця свята сприймалася як покровителька води та жіночих ремесел і асоціювалася із П'ятницею. У народі ходили апокрифи про 12 святих п'ятниць, які потрібно шанувати: «Кто первую пятницу чтит, тот внезапною смертию не умрет; кто вторую пятницу чтит, от неприятеля будет сохранен... а кто двенадцатую пятницу (после Рождества Христова) чтит, имя того человека написано будет у самого Господа в книгах животных» [18, с. 363].

У сприйнятті мешканців краю християнської святої Параскеви як П'ятниці збереглися релікти давньослов'янських вірувань, пов'язані з персоніфікацією сезонів року. В. Буслаєв писав: «Как времена года были освящены мифической их связью с божеством, так и малые периоды времени, составляющие неделю. Чередую сменяющиеся дни и ночи, как выражение сверхъестественных сил божеств света и тьмы, не могли миновать того же замкнутого мифического круга, в котором была скована творческая фантазия народа» [9, с. 318].

У слов'ян всі дні тижня знаходилися у зв'язку з різними міфічними істотами, а день П'ятниці персоніфікувався в образі богині родючості, якій він був присвячений: «Культом этой богини, – писав О. Афанасьев и объясняется суеверное выражение, питаемое русскими простолюдными к пятнице, как дню, посвященному этой богине... Под влиянием христианства воспоминание о языческой богине слилось с представлением новой религии. Подобно тому, как атрибуты Перуна переданы были Илье пророку, а поклонение Волосу перенесено на святого Власия, – древняя богиня весеннего плодородия сменилась св. Параскевою или св. Пятницей...» [4, с. 230–234]. Отже, християнська Параскева сприймалася як давньословянська П'ятниця.

З іншого боку, в образі святої Параскеви втілено риси давньослов'янських міфічних істот: Русалок, Вил, Рожаниць тощо. Невидимі, вони харчувалися тільки рососою, іноді з'являючись у водоймах в образі прекрасних дів з розкішним волоссям та вінком на голові. Схожість зовнішнього образу Параскеви на цих міфічних істот давніх слов'ян сприяла тому, що ця свята перейняла на себе їхні функції. Звідси виникло вірування, що ікона святої Параскеви, яка з'являється у водоймах, надає воді цілющі властивості: «Народ не знает точно, что такое св. Пятница, которой посвящаются часто храмы, перед образом которой ставятся свечи и поются молебны, – день ли это недели, или живое существо. Это, очевидно, происходит от того, что народ олицетворяет день Пятницы в образе святой Прасковьи, которая заменила в его сознании древнюю богиню плодородия» [18, с. 368].

Важливу складову побутової релігійності жителів Катеринославщини становили народні прикмети, магічні дії та замовляння, спрямовані на збереження життя і здоров'я людини. У народному середовищі побутовали численні прикмети, пов'язані з православними таїнствами – важливими ланками культової практики православ'я. Наприклад, під час хрещення звертали увагу на віск, намагаючись передбачити долю немовляти; під час вінчання намагалися не впустити обручку, щоб не накликати біду на молоде подружжя. Траплялися такі парафіяни, котрі взагалі боялися таїнства причастя, «думают, что не перенесут его» [24, с. 363].

У заговорах, записаних Я. П. Новицьким на території Катеринославщини, окрім традиційних Господа Бога, Матері Божої, Миколи Чудотворця, Михайла Угодника, за допомогою зверталися й до інших святих. Приміром, у замовляннях зустрічаються імена святих преподобників, які допомагали людям «своїм духом» [19, с. 363].

Використання імен святих свідчило про побутування давньої традиції залучення вищих божеств під час магічних обрядів у най-

відповідальніші моменти життя. Цікаво, що поряд із супротивниками «подуманними, погаданими, стрічними, сказаними, вітровими, вихровими, водяними, полунічними, світовими», персоніфікованим втіленням хвороби у замовляннях виступав «Іван Іванович, руський царевич! Ти не хрещений, не молитвенний, не благословенний, отчепись, открутись!» [19, с. 363]. Очевидно, таким чином жителі Катеринослащини зафіксували власне ставлення до імперської влади, уособленням якої виступав міфічний Іван Іванович.

Крім залишків дохристиянських культів, побутове православ'я на теренах Катеринослащини включало в себе елементи тих уявлень, що склалися в середовищі запорозького козацтва. Як слушно зауважила Л. Г. Боса, етнокультурна козацька ідентичність «істотно відрізнялася від традиційної, орієнтованої на пріоритет землеробської праці» [6, с. 33], що пояснювалося особливостями життя запорожців, позначеного постійними воєнними загрозами і небезпекою. Живучи в цих умовах, козаки нерідко через необхідність задовольняли свої релігійні потреби не так, як належало, а як було можливо. Так, якщо під час походу Чорним морем вони не мали при собі священика, якому могли покаятися у своїх гріхах перед лицем неминучої смерті, то «сповідувались Богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому» [25, с. 263].

Схожа ситуація спостерігалась і на Вольних Землях Війська Запорозького: велика розпорошеність запорозьких слобід та зимівників, відсутність належної комунікації сприяли розвиткові не ортодоксального православ'я, а релігійного синкретизму. Щирість у молитвах, пошана до ікон на Запорожжі поєднувалися з вірою у численні прикмети, чаклунів, козаків-характерників, які нібито спілкувалися з нечистою силою, і тому їх не вбивали ані ворожі кулі, ані шаблі, ані стріли [8, с. 11]. Такі ситуації нерідко накликали на запорожців несправедливі докори в безвір'ї та байдужості їхній до релігії, адже вони не заглиблювались у тонкощі богословського й катехізичного вчення, надаючи більшого значення безпосередній вірі, заснованій на почутті.

Носіями своєрідного народного християнства виступали передусім нащадки запорозьких козаків. Я. П. Новицький писав, що багато хто із запорожців зберіг звичай молитися по-козацьки. Вони ставали обличчям на схід, голосно читаючи молитви про Миколу і Покрову [21, с. 130]. Покрова Пресвятої Богородиці сприймалася козаками як окремий об'єкт поклоніння, один з найбільш шанованих у козаків, разом із Миколою Чудотворцем та Андрієм Первозваним. Свідченням цьому є семантика збудованих козаками храмів, переважна більшість яких присвячена саме зазначеним святам. Традиційно кожен нову справу запорожці починали з молитви, вірили в рятівну силу

хреста під час «походів і баталій». Ці звичаї зберігалися і в подальшому серед жителів краю. Прикладом може слугувати молитва, записана в с. Романкове О. В. Коваленком у 1908 р.: «Світло з хати, хрест у хату, хрещена мати йди з нами спати. Хрест у головах, хрест у ногах, янголи по боках – до півночі, з півночі – до світа, а з світа – до віку» [7, с. 10].

Пострілами з гармат та рушниць супроводжувалося кожне велике свято на Запорозжжі. Рудименти цих звичаїв зберігалися до 1930–1940-х рр., про що свідчать спогади старожилів Дніпропетровської області: «на Водохреща, коли заспівають до Іордані, вночі випускають голубів і по них стріляють» [8, с. 25]. На рівні побутової свідомості ідея хрещення Господнього матеріалізувалася у вигляді голуба, який падав підбитим на землю, символізуючи зішестя Духа Святого на Ісуса – боголюдину. Збереження традицій запорозьких козаків у краї свідчило про єдність соціального організму Запорозької Січі, яка згуртовувала своїх членів не через єдність крові, а завдяки іншим важелям.

У народній уяві з часів запорозького козацтва побутовала віра в те, що замовленим молитовним словом можна не тільки позбутися хвороби, а й відвернути будь-яке лихо, у тому числі й війну. Тексти словесної магії були добре відомі саме в козацькому середовищі з її військовим укладом життя і ще досить часто зустрічалися на початку ХХ ст. серед донських і кубанських козаків.

Перекази, записані Я. П. Новицьким у краї, свідчать про побутування віри у характерництво на теренах Катеринославщини [17]. Козаків-характерників на рівні побутової свідомості сприймали як міфічних героїв, які під час військової небезпеки завжди приходили на допомогу: «Став неприятель докучати їм набігами і давай вони біля нього врожити. Скільки не пошле війська, вони все і перерубають... Характерними були великі» [17, с. 87]; «Запорожець піднявши руки і піймав ядро. «Вісь бач, каже, який гостинець! Ну тепер, каже, глянь на острів: що там?» Глянувши цар, аж турок сам собі руба, сам на собі піднявши руку і пішов потоптом. Піднялась велика курява, а потім стихло. «Дивись тепер» – каже запорожець. Глянувши цар, аж нема ні одного живого турка, порубали самі себе...» [17, с. 95]. Згідно з численними переказами, характерники могли навіювати і різні бачення: «Там запорожці билися з татарами... Як їх сила, то вони покладуть усіх до одного, ні одного не випустять. А як несила, то вони зроблять або річку, або ліс, такий ліс, що його ні пройти, ні проїхати. Та тоді ті – татарва, то що наткнутися, подивляться, а воно річка або ліс, та й назад. А після як роздивляться, а воно того нема нічого. Отакі були ті запорожці» [17 с. 98].

Легенди донесли до нас вельми колоритні образи останніх запорозьких характерників, що доживали свій вік після зруйнування

Січі на хуторах і пасіках, де вони «плодили бджолу». Серед них козак Джерелівський, який сам кував і заговорював рушниці, запорожці Канцибери, котрі зачарували свої гроші і сховали їх у землі, старі січові діди Пластун, Вусатий і Довгий [17]. По смерті цих козацьких характерників люди довго не наважувалися селитися в тих урочищах, оскільки вірили, ніби нечистий там завивав, кричав і реготав на всі плавні.

Особлива увага в переказах про характерництво приділена Івану Сірку, магічна сила руки якого використовувалася козаками навіть після смерті кошового отамана: «Говорили, що ніби після смерті свого кошового запорожці відрізали праву руку його і з нею скрізь ходили на війну, а в разі біди виставляли її вперед, кажучи: «Стій, душа і рука Сірка з нами!» [17, с. 69]. Лише після зруйнування Запорожжя козаки поховали руку його, але вони не поховали з нею душі його: він зовсім не помер, він живе досі, він і тепер воює десь з ворогами Христової віри та козацької вольності». Не випадково на території колишніх Вольностей побутовали перекази про могилу Івана Сірка: «Бачив хтось, як у глуху ніч із-під Сіркової могили виходив козак, та білий-білий, такий, як сніг, і од могили пішов прямо на всхід...», – записано в Капулівці від діда Федота Трисриленка [3, арк. 51].

Отже, для побутової релігійності жителів Катеринославщини в другій половині XIX–початку XX ст. були характерні процеси адаптації християнських світоглядних орієнтирів до місцевих язичницьких уявлень про божественне. На рівні побутової свідомості тісно переплелися елементи християнського віровчення, давньослов'янські уявлення та особливості релігійної ідентичності запорозьких козаків. Через віру, шляхом виконання магічних дій, люди намагалися вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища.

Бібліографічні посилання

1. **Аверинцев С.** Троица / С. Аверинцев // Аверинцев С. Собр. соч. / [под ред. Н. П. Аверинцевой, К. Б. Сигова]. – К., 2005. – С. 448–450.
2. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського, м. Київ (далі – АНФРФ ІМФЕ). – Ф. 1-7, спр. 708.
3. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 8-к2, спр. 3.
4. **Афанасьев А.** Поэтические воззрения славян на природу : в 2 т. / А. Афанасьев. – СПб., 1865. – Т. 1.
5. **Афанасьев-Чужбинский А.** Поездка в Южную Россию. Ч. 1. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861.
6. **Боса Л.** До питання формування регіональної ідентичності поліетнічного населення Степової України / Л. Боса // Народна творчість та етнографія. – 2012. – № 6. – С. 30–37.

7. **Буланова Н.** Зачарований Словом. Життя та творчість Олексі Коваленка: Наук. видання / Н. Буланова. – Д., 2012.
8. **Буланова Н.** Земні силуети віри (історія церков Кам'янського-Дніпродзержинська): Істор. нарис / Н. Буланова. – Д., 2000.
9. **Буслаев Ф.** Исторические очерки русской народной словесности : в 2 т. / Ф. Буслаев // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 317–323.
10. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України. – Ф. 152, спр. 297.
11. **Воропай О.** Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – [Репринтне видання. – Мюнхен, 1958]. – К., 1991. – Т. 1. – С. 433.
12. **Воропай О.** Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – К., 1993. – С. 107.
13. **Грушевський М.** З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К., 1992.
14. **Лиман І.** Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
15. **Лиман І.** Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
16. **Найдюнов О.** Заселення Південної України: релігійно-конфесіональний контекст / О. Найдюнов // Заселення Південної України: проблеми національного та культурного розвитку : наук. доповіді міжнар. наук. конф. – Херсон, 1997. – Ч. I. – С. 51–52.
17. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.
18. Народные поверья о святой мученицы Параскеве, нареченной Пятнице // Екатеринославские Епархиальные Ведомости. Отдел неофициальный. – 1884. – № 19. – С. 360–369.
19. **Новицький Я.** Твори у 5 т. / Я. Новицький. – Запоріжжя, 2007. – Т. 2.
20. **Носова Г.** Язычество в православии / Г. Носова. – М., 1975.
21. Отношение запорожцев к иноверцам и староверам // Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии / под ред. А. Сиявского. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 6. – С. 130–131.
22. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного, Б. Лобовика. – К., 1996.
23. Синопис: Об облиании водою на Великдень // Українська література XVII ст. – К., 1987.
24. Суеверные представления, связанные с таинствами // Екатеринославские Епархиальные Ведомости. Отдел неофициальный. – 1898. – № 12. – С. 363–365.
25. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Л., 1990. – Т. 1.
26. **Ястребов В.** У запорозькому закутку / В. Ястребов // Єлисаветград-Кіровоград. – 1992. – № 1–6.

Надійшла до редколегії 24.07.2014

УДК 94 (477. 63)

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
У ФОНДАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ БІБЛІОТЕК
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Досліджено склад катеринославських бібліотек на наявність української художньої літератури ХІХ ст. Зроблено огляд літературних пам'яток щодо якісного і кількісного наповнення бібліотечних осередків національною книжковою та періодичною спадщиною. Аналіз комплексу художньої літератури дозволяє визначити вплив україномовних видань на розвиток свідомості населення губернії та напрями поглибленого вивчення творів українських письменників.

Ключові слова: Катеринославщина, бібліотечні фонди, художня українська література, аналіз читання.

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ИЗДАНИЯ УКРАИНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ
В ФОНДАХ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИХ БИБЛИОТЕК
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХІХ – НАЧАЛА ХХ вв.**

Исследован состав екатеринославских библиотек по содержанию в них украинской художественной литературы ХІХ в. Сделан обзор литературных памятников по качественному и количественному содержанию в библиотеках национального книжного и журнально-газетного наследия. Анализ комплекса художественной литературы позволяет определить влияние украиноязычной литературы на развитие сознания населения губернии и направления углубленного изучения произведений украинских писателей.

Ключевые слова: Екатеринославщина, библиотечные фонды, художественная украинская литература, анализ чтения.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE EDITIONS OF UKRAINIAN WRITERS
IN THE COLLECTION OF KATERINOSLAV LIBRARIES SECOND
HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH centuries**

The article deals with the composition of Katerinoslav libraries for the presence of Ukrainian fiction of the 19th century. Some works of Ukrainian

writers of the 19th-20th centuries from libraries' collections are analyzed. The author analyzes libraries of different subordination functioning in Katerinoslav province in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. Quantitative composition of Ukrainian editions let classify readers' requests and their growth among different social groups. The literature analysis shows the impact of Ukrainian editions on minds of the residents in the Region and the directions of studies of Ukrainian writers' works as well.

During hard times library branches of the Province took care of acquisition and saving of Ukrainian books. The library of «Prosvita» society had a great influence on the dissemination of knowledge and spreading Ukrainian literature among the population of Katerinoslav. During the years of D. I. Yavornitsky leadership Museum library was enriched with Ukrainian editions on different disciplines. As for the private collections, the library of a Katerinoslav nobleman G. P. Alexeev was famous for its quantity and diversity. It had 250 Ukrainian editions of various writers and 5 Ukrainian periodicals.

The content of Ukrainian library collections met the needs and requests of different reading categories and it was seen in Katerinoslav social environment.

Key words: Katerinoslav Province, library collections, Ukrainian fiction, reading analysis.

Науковці присвятили багато досліджень вивченню української літератури XIX – початку XX ст., яка за свою історію пройшла складний шлях заборон, утисків та гоніння. Початок XX ст. відзначився позитивними змінами у галузі української культури. У 1905 р. Академія наук, Київський і Харківський університети виступили проти заборони українського слова, відстоювали права українців на друкування літератури на рідній мові. На думку вчених та культурно-освітніх діячів початку XX ст., українська книга повинна дійти до читалень та бібліотек [11, с. 280–281]. Підтвердженням зазначеного факту стало змістовне наповнення фондів катеринославських бібліотек у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета дослідження полягала у виявленні та аналізі окремих творів українських письменників XIX – початку XX ст. за хронологічним принципом та читацькими запитами у багатогалузевих фондах бібліотек Катеринославської губернії. Актуальність теми не викликає сумнівів щодо необхідності розкриття змістовного наповнення культурних осередків україномовною літературою. Основним джерелом досліджених бібліотек стали бібліотечні звіти та каталоги, що зберігають цінну інформацію щодо комплектування та обслуговування катеринославських читачів українськими виданнями.

У культурно-освітньому просторі губернії вагомими були земські та народні бібліотеки, бібліотеки навчальних закладів. На поширення знань та розповсюдження української літератури серед насе-

лення Катеринославщини значним був вплив бібліотеки Катеринославської «Просвіти». Музейне бібліотечне зібрання за роки керівництва Д. І. Яворницького постійно зростало і поповнювалось українською літературою з різних галузей знань. Серед приватних книжкових зібрань значною за обсягом та багатогалузевістю за змістом була бібліотека катеринославського дворянина Г. П. Алексеєва.

За «Каталогом» земської бібліотеки Катеринославського повіту (1914 р.) X розділ під назвою «Беллетристика. Поэзия. Драма» містив історико-художні книги: Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (6 т.), І. К. Карпенко-Карого «Драми», Д. Л. Мордовцева (9 т.). III розділ зазначеного джерела присвячений малоросійській поезії, до якої належать твори Б. Д. Грінченка, зібрання творів М. Л. Кропивницького, літературні збірники «Пам'яті Кониського», «Украинская поэзия и проза». Серед видань цього розділу знаходився «Кобзарь» Т. Г. Шевченка.

У 1914 р. бібліотека Катеринославської повітової земської управи під керівництвом В. Я. Кабакової серед літературознавчих праць мала зібрання творів, наукові та навчальні видання в кількості 43 примірників. Крім зазначеного, відділ зберігав українські видання: І. П. Котляревський (5 кн.), М. Чалий «Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка» тощо [6, відділ X].

У 80-і рр. XIX ст. у Катеринославській губернії земство відкривало народні бібліотеки та читальні, які до 1905 р. не мали українських видань та суворо контролювались управою. На початку XX ст. вагомий внесок у розвиток бібліотек для народу зробили товариства грамотності, які опікувалися придбанням українських книжок для народного читання. Видання Київського товариства «Народная литература» (1906 р.) містило сьомий відділ, представлений українською літературою (І. П. Галайда, Л. І. Глібов, М. С. Грушевський, Г. В. Доброскок, П. О. Куліш). Введення до переліку вищезазначених книжок бібліотечна комісія вважала нагальною потребою українського населення у читанні гарних творів рідною мовою. Література, відображена в каталозі, рекомендувалася дітям, підліткам та дорослим (П. Я. Мирний «Оповідання», Я. І. Щоголев «Ворскло: лірна поезія», Б. Д. Грінченко «Оповідання про І. Котляревського», С. Ф. Русова «Божа іскра» [10, с. 192–212].

Розмаїтість запитів відвідувачів народних бібліотек позначилась на їхніх читацьких смаках та виборі книжок. Аналіз читання свідчить, що наприкінці XIX – початку XX ст. найбільшою популярністю серед селян і робітників краю користувалися книжки белетристичного змісту (59 %). Серед українських письменників увагу читачів привертати твори М. В. Гоголя «Тарас Бульба» та «Вій». Книги Г. В. Данилевського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка переходили із рук у руки [13, с. 218–219].

На початку ХХ ст. Катеринославська міська громадська бібліотека проаналізувала запити на українські видання і отримала такі результати: до творів Марка Вовчка читачі зверталися 16 разів, замовлення на книги Г. Ф. Квітки-Основ'яненка складали 17 запитів. У фондах українська література була представлена іменами: Є. П. Гребінка (5 кн. / 33 запитів), Г. С. Сковорода (1 кн. / 19 запитів), І. П. Котляревський (13 замовлень), Т. Г. Шевченко (6 замовлень). Значну увагу бібліотека приділяла передплаті періодичних видань. Серед журналів, що друкували художні твори українських письменників, зазначались «Украинский вестник» та «Киевская старина» [12, с. 21; 14, с. 10; 15, с. 429].

У фондах бібліотек середніх навчальних закладів художня література була представлена збірками вітчизняних байок та казок. Наприкінці ХІХ ст. існував суворий нагляд за змістом фондів та правилами обслуговування читачів-учнів. За цих умов учнівська бібліотека Катеринославської класичної гімназії не повинна була мати творів Марка Вовчка [9, с. 243].

Керівництво Катеринославського комерційного училища опікувалося відкриттям та розвитком класних і предметних бібліотек, які містили й літературу, присвячену історії краю, зокрема твори українського історика, етнографа Д. І. Яворницького. Найбільший читацький інтерес викликали книги В. Г. Короленка. Серед українських видань у звітах зафіксовані твори М. В. Гоголя «Ночь перед Рождеством» та «Тарас Бульба» [16, с. 62].

Просвітянська бібліотека імені Т. Г. Шевченка зберігала зібрання українських видань ХІХ – початку ХХ ст. У 1911 р. в Катеринославі працювало «Українське видавництво», яке друкувало та розповсюджувало українську літературу в умовах цензури [1, с. 190]. На початок заснування осередок нараховував 256 книжок, що поділялись на три відділи. Найбільшим за обсягом був художній відділ (проза, поезія, драматичні твори) кількістю 174 примірники. Найбільшим попитом користувалась белетристична література. Популярними були твори Б. Д. Грінченка (9 кн. / 33 звернень), І. С. Нечуя-Левицького (6 кн. / 23 рази), В. К. Винниченка (5 кн. / 23 рази), І. Я. Франка (12 кн. / 22 рази), М. М. Коцюбинського (5 кн. / 12 разів), М. П. Драгоманова (3 кн. / 6 разів), М. С. Грушевського (5 кн. / 7 разів) [3, л. 20].

Просвітянська бібліотека приділяла значну увагу фонду історичних видань (Д. І. Дорошенко, М. Ф. Комаров, М. Ф. Сумцов, П. І. Чижевський, Д. І. Яворницький). Окремо виділено підручники для початкового навчання, фонд яких представлений 18 назвами. Певне місце у фонді посідали навчальні посібники з різних галузей знань, зокрема математики, географії, філології.

Фонд періодичних видань становив 11 назв. Їх придбання було не регулярною справою, а мало спорадичний характер. Товариство збирало пресу, яка друкувалась українською мовою, адресувалась українському читачеві, відображала інтереси українського народу. Читачі мали можливість працювати з «Літературно-науковим вісником» (1910–1913), «Світло» (1910–1911), «Українська хата» (1912), «Украинская жизнь», «Сяйво» (1913–1914), «Дзвін» (1913), «Ілюстрована Україна», «Основа», «Дніпрові хвилі» (1913). Вагомими були пожертвування, зроблені Є. С. Вировим, українським педагогом та культурно-освітнім діячем Катеринославщини. У 1914 р. завдяки його підтримці бібліотечний осередок отримав українські журнали у кількості п'яти назв [4, с. 82–87].

Свої видання надсилала Київська «Просвіта». Бібліотечна секція товариства вирішувала питання щодо купівлі книжок та журналів. Так, у 1908–1909 рр. читачі отримали 17 примірників «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, придбані за 50 коп. кожний. До фондів потрапило й унікальне видання «Життєпис Шевченка», яке коштувало 4 крб 30 коп. Катеринославська «Просвіта» підтримувала тісні зв'язки з українськими видавництвами. Книги надходили з «Української книгарні» (Київ). Книгарня «Слово» у Катеринославі отримувала гроші від осередка за періодичні українські видання.

Аналіз джерел свідчить, що підвищеним попитом користувалася саме українська художня література: часто зустрічаються твори П. О. Куліша, І. Л. Липи, І. С. Нечуя-Левицького, І. Я. Франка, Т. Г. Шевченка. Читачам бібліотеки видавали українські збірники історико-літературного змісту: «Славні побратими», «Кобза й кобзар» [2, с. 345; 3, арк. 14, 25].

В історії Катеринославської губернії вагому роль відігравали громадські товариства, зокрема жіночих закладів. Певним попитом у представників жіночого населення користувалися книжки М. В. Гоголя, про що свідчать звіти Товариства про жіночу освіту в Катеринославі, заснованого у 1870 р. Справами товариства завідували відомі жінки-ентузіастки: Є. А. Грекова, С. В. Єгорова, О. Л. Карбоньєр, К. І. Мессарош, К. А. Пчолкіна, О. Я. Чернова-Риндовська, інтерес яких викликала історична література та популярні видання для читання.

На початку ХХ ст. діяльність Катеринославської вченої архівної комісії була спрямована на підтримку бібліотечної справи та якісне зростання книжкового зібрання за потребою читачів-науковців. За цих умов культурно-освітній діяч В. О. Біднов у 1905 р. порушив питання про розширення кола культурних зв'язків комісії з Товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові шляхом обміну працями [8, с. 8–10].

За «Каталогом» 1905 р. бібліотека Катеринославського обласного музею імені О. Поля мала такі видання: М. В. Гоголь «Сказки» (К., 1900); І. І. Манжура «Сказки, пословицы» (Х., 1890); М. П. Драгоманов «Малорусские народные предания и рассказы» (К., 1876); І. Рудченко «Народные южнорусские сказки» (К., 1867). Музейне зібрання зберігало твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, І. П. Котляревського, П. О. Куліша, М. Л. Кропивницького, І. С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», П. Я. Мирного, Т. Г. Шевченка «Кобзарь» (СПб., 1860), М. І. Костомарова, А. П. Стороженка. Ці твори надходили до бібліотечного осередку музею завдяки шановному керівнику Д. І. Яворницькому та його дружнім стосункам з місцевими діячами і мешканцями інших міст України й Росії [5, відділ XI].

У культурно-освітньому просторі Катеринославщини цінним за змістом було приватне книжкове зібрання місцевого дворянина, почесного діяча, колекціонера Г. П. Алексеєва, яке розміщувалось у родовому маєтку Котовка Новомосковського повіту. Унікальна бібліотека зберігала 250 томів українських книжок та п'ять назв періодичних видань. Наявність такої кількості україномовних видань у приватній колекції свідчить про увагу та інтерес громадського діяча до української спадщини. Вітчизняна література була представлена художніми творами письменників та філософів, серед яких М. В. Гоголь, Є. П. Гребінка, П. П. Гулак-Артемівський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. О. Куліш, Марко Вовчок, Г. С. Сковорода, М. П. Старицький [7, відділ 3].

Таким чином, катеринославські бібліотеки другої половини XIX – початку XX ст. посідали вагоме місце у культурному просторі губернії. Осередки за допомогою книги та читання сприяли підвищенню рівня грамотності та зростанню свідомості населення. Зміст бібліотечних фондів відповідав потребам та запитам різних верств населення і це відчувалось у громадському середовищі Катеринославщини. Фондові зібрання надавали читачам можливість знайомитися із широким колом україномовних видань, зокрема творами українських письменників, що допомагало вивчати мову та культурні традиції нації.

Бібліографічні посилання

1. Дей А. И. Издательства украинской книги в XIX – начале XX вв. / А. И. Дей // Книга: исследования и материалы : сб. – М., 1965. – Сб. 10. – С. 183–191.
2. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 23–24. – С. 345.
3. Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького. – Ф. 32. Товариство «Просвіта», оп. 1, спр. 2, арх. 627: Просвіта: приходо-расходная книжка, 1908-1910, 1914 гг., 36 арк.
4. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX ст. / І. В. Зайченко. – Л., 2002.

5. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав, 1905.
6. Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы, учрежденной для служащих в Уездном земстве. – Екатеринослав, 1914.
7. Каталог Котовской библиотеки обер-гофмейстера Г. П. Алексеєва. – Б. м. и., 1913.
8. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып. 5 / под ред. А. С. Синявского. – Екатеринослав, 1909.
9. **Локоть Ф. В.** Столетие Екатеринославской классической гимназии, 1805-1905 гг. / Ф. В. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
10. Народная литература: сб. отзывов библиотечной комиссии Киевского общества грамотности о книгах для народного чтения. – Вып. 3. – К., 1906.
11. **Огієнко І. (Митрополит Іларіон).** Українська культура / І. Огієнко. – К., 2002.
12. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1905 г. –Екатеринослав, 1906.
13. Отчет Екатеринославской уездной земской Управы за 1915 г.: по школьному делу, земской библиотеке и библиотекам-читальням. – Екатеринослав, 1916.
14. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1900 г. – Екатеринослав, 1902.
15. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1906 г. – Екатеринослав, 1907.
16. Отчет о состоянии Екатеринославского Второго коммерческого училища, 1912/1913 уч.г. – Екатеринослав, 1914.

Надійшла до редколегії 30.05.2014

УДК 37(091)(477.7)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ: СТВОРЕННЯ, МАТЕРІАЛЬНА БАЗА, РЕОРГАНІЗАЦІЯ

Досліджено на підставі документальних джерел історію створення учительського інституту у Катеринославі. З'ясовано передумови його виникнення та ставлення до створення інституту земства Катеринославщини. Розглянуто питання, пов'язані з матеріальною базою інституту, необхідною для його розміщення та проведення занять. Наведено дані про навчальний процес, долю інституту та окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Україна, історія педагогіки, Катеринослав, учительський інститут, земство, будинок Айнберга, реорганізація інституту.

© В. С. Савчук, 2014

В. С. Савчук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИЙ УЧИТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ:
СОЗДАНИЕ, МАТЕРИАЛЬНАЯ БАЗА, РЕОРГАНИЗАЦИЯ**

Исследована на основе документальных источников история создания учительского института в Екатеринославе. Выяснены предпосылки его возникновения и отношение к созданию института земства Екатеринославщины. Рассмотрены вопросы, связанные с материальной базой института, необходимой для его размещения и проведения занятий. Приведены данные об учебном процессе, судьбе института и очерчены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: Украина, история педагогики, Екатеринослав, учительский институт, земство, дом Айнберга, реорганизация института.

V. S. Savchuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**KATERINOSLAVSKIY TEACHING INSTITUTE: CREATION,
FINANCIAL BASE, REORGANIZATION**

Investigated on the basis of documentary sources history of teacher training institute in Katerynoslav. Clarified preconditions for it's the emergence and relation to its the creation of the local government (zemstvo). Examined the problems associated with the material base of the Institute needed to organize and conduct its activities. Presented the data on the educational process, the fate of the institute and outlines the prospects for further research.

Key words: Ukraine, history of pedagogy, Jekaterinoslav, Teacher's Institute, the local government (zemstvo), the building of the Institute, and the reorganization of the institute.

Педагогічна освіта в Україні має давні традиції, які беруть свій початок з минулих століть. У структурі закладів, що, починаючи з XIX ст., готували педагогів різного рівня, були й учительські інститути. Першими учительськими інститутами на українських землях Російської імперії вважаються Глухівський та Феодосійський (1874) [4; 12–14]. За даними С. Сірополка, відомого вітчизняного педагога та історика освіти, перед революцією 1917 р. в Україні існувало вісім учительських інститутів [23, с. 450]. За Н. Побірченко, «упродовж 1917–1919 рр. на території України існувало 10 учительських інститутів: Житомирський єврейський (1873), Феодосійський (1874), Глухівський (1874), Київський (1909), Катеринославський (1919), Вінницький (1912), Миколаївський (1913), Полтавський (1914), Чернігівський

(1916), Херсонський (1917)» [18, с. 190]. Відмітимо, що не з усіма датами виникнення учительських інститутів, наведеними в статті [18], можна погодитися. Зокрема, сказане торкається Катеринославського вчительського інституту, про який мова піде в нашому дослідженні.

Історія учительських інститутів, педагогічні та організаційні застави їх діяльності були предметом дослідження представників історичної і педагогічної науки [1–4; 10–14; 17; 20; 22; 23; 27]. Але розподілені вони нерівномірно. І це викликано певними об'єктивними причинами. Якщо вести мову про Катеринославський учительський інститут, то дослідникам не повезло з джерелами. Не було ані ювілейних, ані інших спеціальних видань за часів існування інституту, в яких був би висвітлений в історичному та педагогічному контекстах шлях, пройдений цим навчальним закладом.

Архівні матеріали надзвичайно скупі. В авторефераті ґрунтовної дисертаційної роботи І. М. Кравченко, присвяченої педагогічній спадщині учительських інститутів України, читаємо, що «у ході пошуку документів Катеринославського учительського інституту в Державному архіві Дніпропетровської області (ф. 539 (1910–1917 рр.)), 70 справ) нами з'ясовано, що їх було втрачено під час Великої вітчизняної війни. Цей факт засвідчено в Національному реєстрі втрачених та переміщених архівних фондів» [12, с. 9]. У той же час архіви інших вчительських інститутів збереглися. То ж не дивно, що ми маємо низку цікавих та ґрунтовних розвідок з історії діяльності Глухівського, Феодосійського, Вінницького, Полтавського, Миколаївського учительських інститутів [1–4; 9–15; 18].

Натомість праць, в яких би торкалися історії Катеринославського вчительського інституту обмаль [22; 23; 25]. Цієї теми торкалася також Ю. Л. Радченко (із залученням і тих архівних матеріалів, які вдалося виявити) у спеціальному дослідженні, присвяченому професійній підготовці вчителів на Катеринославщині [20], в якій предметом її вивчення були «організаційні форми і тенденції розвитку професійної підготовки вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини першої половини XIX – початку XX ст.». Ознайомлення з переліком використаних дослідницею джерел свідчить, що низка питань, пов'язаних з історією Катеринославського вчительського інституту або випала з поля зору дослідниці, або не розглядалася нею, враховуючи предмет дослідження.

Метою даного дослідження було встановлення передумов і процесу виникнення Катеринославського вчительського інституту, його матеріальної бази, з'ясування деяких питань реорганізації інституту та перспектив подальших досліджень. **Предметом** даного дослідження є Катеринославський вчительський інститут, його створення, матеріальна база, реорганізація.

Довгий час у Катеринославі були відсутні установи, які надавали б спеціальну педагогічну освіту. Тобто була відсутня система підготовки спеціалістів загальної освіти навіть у широкому сенсі цього визначення, коли мається на увазі й професійна підготовка усіх осіб, причетних до виховання й освітньої підготовки молоді, зокрема батьків.

Хоча, якщо виходити із загальної характеристики основних педагогічних навчальних закладів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., в Катеринославі існували певні форми педагогічної освіти. Це, по-перше, єпархіальне жіноче училище. За спеціалізацією воно готувало вчительок для церковно-парафіяльних шкіл, шкіл грамоти та домашніх учителів. Навчання тривало шість років і відбувалося за місцеві єпархіальні кошти. По-друге, за Положенням 1870 р. про жіночі гімназії, в жіночих середніх навчальних закладах засновувались педагогічні (додаткові восьмі) класи, які надавали педагогічну освіту. Навчальний план педагогічних класів містив такі дисципліни, як педагогіка з основами дидактики, методика викладання дисциплін початкового навчання, педагогічна практика у підготовчих класах гімназії тощо. Випускниці отримували звання домашньої вчительки або наставниці з правом викладання у молодших класах жіночих гімназій [16; 19; 26].

Незважаючи на те, що спеціальних вищих чи інших педагогічних навчальних закладів, які б готували майбутніх педагогів, у Катеринославі не було до 1910 р., педагогічна думка набула значного розвитку наприкінці XIX – на початку XX ст. У першу чергу в працях таких відомих новаторів-педагогів, як І. Я. Акінфієв, А. С. Синявський, М. В. Чехов та ін. Питання викладання у середній школі активно обговорювались у Катеринославському науковому товаристві (де навіть було створено педагогічну секцію), Катеринославському педагогічному гуртку, у виступах відомих педагогів Катеринославщини на педагогічних та інших з'їздах, де проходили дискусії з питань викладання різних дисциплін у середній школі.

У Катеринославі також були впроваджені у життя так звані тимчасові учительські семінарії, які були однією із форм удосконалення підготовки вчителів у Російській імперії. Це періодичні літні з'їзди вчителів, що створюють педагогічні курси. Вони відкривались з дозволу попечителя учбового округу. Перші такі курси для народних учителів Катеринославської губернії були відкриті у Катеринославі з ініціативи губернського земства під керівництвом професора Катеринославського гірничого інституту В. В. Курилова у травні 1903 р. [15].

Слухачами курсів були 140 освітян, з них 27 жінок. Лекції читали кращі педагоги та науковці міста, зокрема професори В. В. Курилов,

М. Й. Лебедев, приват-доцент Московського університету Д. І. Яворницький, головний санітарно-епідеміологічний лікар міста І. А. Бутков та ін. У 1904 р. на таких же загальноосвітніх курсах, що відбулися теж під керівництвом В. В. Курилова, серед лекторів були професори А. Є. Владимиров, О. М. Северцов, відомі педагоги І. Я. Акінфієв, В. О. Волжин та ін. [17].

Успішне проведення таких курсів, зацікавленість вчителів, необхідність вжиття невідкладних заходів із підготовки вчительських кадрів, яку викликало саме життя і на що було звернуто увагу в указі Миколи II від 15 березня 1903 р., стали стимулом для створення в Катеринославі учительського інституту.

Після революційних подій 1905–1906 рр. у місті все ще залишався тільки один вищий навчальний заклад (Катеринославське вище гірниче училище), який на той час ще не мав статусу інституту. Спроби розширити як функціональні можливості КВГУ, так і створити нові вищі навчальні заклади, тривали. У 1908 р. було зроблено спробу відкрити при Катеринославському вищому гірничому училищі сільсько-господарське відділення. На замовлення земства велику доповідь з цього приводу, в якій обґрунтовувалася необхідність відкриття такого відділення, зробив професор КВГУ В. В. Курилов [21]. На жаль, клопотання земства не було підтримано у Петербурзі.

Наступним етапом розвитку підготовки педагогічних кадрів у Катеринославі стало створення у ньому на початку XX ст. вчительського інституту. Як відомо, вчительські інститути утворювали у Російській імперії систему навчальних закладів, спрямованих на підготовку вчителів для викладання у міських, повітових та початкових училищах. Створення їх стало поширюватися лише після 1864 р. У 1872 р. вийшло Положення про міські училища, яке стимулювало подальший розвиток системи учительських інститутів. За матеріалами словника Брокгауза і Ефрона, учительські семінарії і школи поділялися на три категорії: 1) урядові семінарії, що утримувалися повністю за рахунок казни, 2) урядові учительські школи для іногородців і 3) учительські школи, що утримувалися за кошти земств і приватних осіб.

Педагогічна освіта надавалася представникам усіх станів православної віросповідання віком із 16 років, але з певними умовами. Усі студенти забезпечувалися стипендією (більшість – державною, інші – певних відомств чи товариств). Після закінчення інституту й отримання атестату вчителя міського училища кожний випускник був зобов'язаний «прослужити не менше 6 років на посаді вчителя міського училища за визначеннями навчального керівництва» [16].

Навчальний процес був організований за певною схемою. Курс навчання був трирічним. Основними предметами викладання були

«Закон Божий, педагогіка, російська та церковнослов'янська мови, арифметика, алгебра, геометрія, історія, географія, природнича історія і фізика, креслення і малювання, чистописання, співи і гімнастика» [16]. Із 1896 р. було введено обов'язкове навчання ручній праці. З метою проведення постійної педагогічної практики при кожному такому інституті працювало однокласне або двокласне міське училище. Керував інститутом директор, який за правами прирівнювався до директора гімназії і підпорядковувався попечителю навчального округу. Управління інститутом покладалося на педагогічну раду, яка працювала під керівництвом директора. До її складу входили всі викладачі інституту та вчителі училища при інституті.

Оскільки нестача вчителів відчувалася гостро, особливо у провінціях, державою після 1907 р. планувалося створення в деяких містах нових учительських інститутів. Цей план певною мірою був здійснений. Нагадаємо, що переважна більшість учительських інститутів в Україні була створена саме після подій 1905–1907 рр.

Одним з таких можливих міст створення нового учительського інституту виявився Катеринослав. Питання це виникло ще у 1908 р., коли попечитель Одеського учбового округу звернувся до Катеринославської губернської земської управи (КЗГУ) з повідомленням про «предположение свое войти с представлением в Государственную Думу об учреждении в некоторых пунктах империи новых учительских институтов, в том числе одного для Одесского учебного округа» [6, с. 112]. Він просив відгукнутися на його повідомлення, «какое материальное участие могло бы принять земство в случае открытия института в Екатеринославе» [6, с. 112].

За висновком КЗГУ така установа не є прерогативою земства, але тим не менше, враховуючи корисність цієї установи для народної освіти, губернська управа запропонувала губернським земським зборам асигнувати «в помощь казне на оборудование учительского института до 3 000 руб.. в течение трех лет» за умови відкриття його у Катеринославі та на відкриття інституту в Катеринославі повітових земств губернії.

Але думки повітових земств (повітових земських зборів та земських управ) з цього приводу розділилися. Одностайності визнання необхідності такого інституту для Катеринославщини не спостерігалося. Якщо узагальнити певним чином думки земців, то вони виглядали таким чином.

Серед основних питань були такі: чи необхідним є взагалі учительський інститут, хто повинен його фінансувати, де він повинен розташовуватися. Щодо першого питання, то збори Верхньодніпровського, Слов'яносербського, Катеринославського, Павлоградського, Олександрівського (Запоріжжя), Новомосковського повітів висло-

вилися позитивно щодо відкриття учительського інституту, причому саме в Катеринославі.

Маріупольська повітова земська управа підтримала відкриття вчительського інституту в Одеському навчальному окрузі, не висловивши свою думку щодо його відкриття у Катеринославі, а маріупольські повітові земські збори після доповіді повітової земської управи прийняли рішення «направитъ прежде всего этот вопрос в установленном порядке в Государственную думу, где в настоящее время разрабатываются проекты народных школ» [6, с. 115], тобто фактично відмежувалося від цього питання. Бахмутська повітова земська управа взагалі не відгукнулася на звернення губернського земства із цього питання.

Питання фінансування було більш болючим і тісно пов'язаним з тим, де відкривати інститут. Катеринославські повітові земські збори висловили думку, що «не отвергая пользы открытия в Екатеринославе учительского института как учреждения просветительного и, следовательно, крайне необходимого, она тем не менее не может не высказаться, что трата денежных средств на учреждение учительского института для уездного земства будет непроизводительной, так как воспитанники сих институтов идут исключительно на должности городских учителей, обязанности сельских же учителей совершенно игнорируют, а между тем образование кадров сих последних путем открытия не учительских институтов, а учительских семинарий, составляет прямую и первую обязанность уездных земств, куда и должна быть направлена их деятельность» [5, с. 227].

Новомосковська повітова земська управа на відміну від Зборів Новомосковського повітового земства, які пропонували відкрити інститут в одному з повітових міст, поставилась негативно до цієї ідеї «ввиду мало ощутимой для земства нужды в учителях с образовательным цензом учительского института и больших затратах на его учреждение; открытие его же в Екатеринославе, а, следовательно не в уездном городе, уездная управа горячо приветствует, находя, что средствами Губернского Земства надлежало бы широко прийти на помощь Правительству для того, чтобы институт, как просветительное учреждение был открыт именно в Екатеринославе» [6, с. 114].

Павлоградське і Олександрівське повітові земства утрималися від обіцянок фінансової підтримки, причому Олександрівське земство взагалі заявило, «что подготовка надлежащего педагогического персонала должна лежать на обязанности государства и удовлетворяться всецело за счет средств последнего» [6, с. 114].

Як бачимо, бажаність відкриття вчительського інституту переважала. Однак фінансувати його відкриття, матеріально підтримувати

повітові земства не бажали. Основною причиною було те, що «учительский институт не увеличит контингента учителей, необходимых для земских школ губернии» [6, с. 115].

19 жовтня 1910 р. Інститут було відкрито у будинку, наданому М. С. Пальчинським. Надалі місто виділило Учительському інституту місце під забудову, архітектором Б. Добротворським було виконано навіть проект будинку, але далі справа не пішла [22; 25]. Тому інститут перебрався у новозбудований будинок Айнбергів, у нагірній частині міста, з власником якого було укладено орендний договір на два роки. Причому, директор інституту Микола Павлович Руновський увів у контракт умову про планування ще недобудованого будинку відповідно до побажань педагогічної ради інституту. У цьому ж приміщенні розташовувалося і початкове училище при інституті. Договір далі був подовжений. У подальшому він відіграв певну роль у структурній реорганізації університету в 1919–1921 рр., а також при формуванні його матеріальної бази.

За даними, наведеними В. С. Старостіним [25], учительский інститут був найбільшим орендарем приміщень у будинку Айнбергів. Він «занимал второй, третий и половину первого этажа. Кроме того, институт ещё имел: 2 комнаты в подвале, 5 погребов, 3 отделения в сарае, 3 отделения в леднике и право пользования двором. Здесь помещались учебные классы, начальное училище (из 3-х летнего срока обучения учителей, только первый год был полностью теоретическим, на 2 и 3 годах основные занятия были практическими, и собственное начальное училище было для института обязательным), квартиры директора и служителей» [25]. Уточнення, щодо того скільки ж кімнат займав інститут на трьох поверхах будинку Айнбергів знаходимо в архівній справі, матеріали якої автору надані В. С. Старостіним: «Учительский институт занимает 10 комнат и 2 кухни в третьем этаже, 12 комнат и две кухни во втором этаже, 5 комнат и кухню в первом этаже. Все помещения учительский институт арендует за 5 400 рублей в год по договору с 15 июля 1913 года, сроком по 1 июля 1916 года» [5].

Учительський інститут готував спеціалістів із незакінченою вищою освітою за трирічним циклом. Перший рік був загальноосвітнім, спеціалізація запроваджувалася на другому і третьому роках навчання. Учителі інституту намагалися бути на передових позиціях тодішньої педагогічної думки, брали участь у різних педагогічних нарадах та з'їздах. Зокрема, відомо, що у 1914 р. директор Катеринославського вчительського інституту М. Руновський брав участь у 2-му Всеросійському з'їзді з експериментальної педагогіки.

Учительський інститут проіснував до 1920 р. відповідно до «Тимчасової інструкції губернським відділам народної освіти»,

розісланої на місця 24 лютого 1920 р., старі юридичні й історико-філологічні факультети університетів ліквідовувалися і починалася організація інститутів народної освіти з метою підготовки працівників освіти.



Будинок, який займав Учительський інститут з 1913 р. (вул. К. Цеткін, 6-а).

Листівка 1910-х рр. Колекція Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки

У квітні – травні 1920 р. Учительський інститут та Вищий педагогічний інститут (створений у 1917 р.) було об'єднано під назвою Катеринославський інститут народної освіти (КІНО), який почав функціонувати з травня 1920 р. До його складу входили: дошкільне відділення, відділення підготовки класних викладачів, соціально-історичне, словесне, фізико-математичне відділення. Будинок Учительського інституту залишався ще за КІНО. Влітку 1921 р. відбулося злиття КІНО з Інститутом теоретичних наук (ІТЕН) під новою назвою – Катеринославський вищий інститут народної освіти (КВІНО) [24]. Деякий час помешкання колишнього учительського інституту (Нагорна, 12) ще належали КВІНО, «но уже в 1920-х гг. их отобрали, т.к. город нуждался в жилье, а бывший дом Айнбергов всё же был доходным домом, а не специально построенным учебным заведением» [25].

Серед випускників учительського інституту у Катеринославі було багато тих, хто своєю подвижницькою працею на педагогічній

ниві немало зробив для розвитку освіти в Україні. Зокрема Володимир Михайлович Писаревський, випускник Катеринославського вчительського інституту 1913 р. Після закінчення інституту з 1918 р. він працював учителем української мови у школах Полтави та Полтавського району. З 1929 р. викладав українську мову та літературу на Полтавських окружних державних курсах українознавства, далі працював на робітничому факультеті Полтавського інституту інженерів сільськогосподарського будівництва, багато зробив для поширення української мови та літератури.

Отже, Катеринославський учительський інститут виник на хвилі перетворень у системі педагогічної освіти Російської імперії, стимулятором яких стали події 1905–1907 рр. Ці перетворення стали основою для якісно нового етапу розвитку професійної підготовки педагогів.

Процес створення Катеринославського вчительського інституту був досить складним, оскільки визнання його необхідності повітовими земствами не супроводжувалось їхньою фінансовою підтримкою, особливо в період заснування інституту. Головну роль у створенні інституту зіграло, на наш погляд, саме Катеринославське губернське земство, яке підтримало цю ідею, у тому числі й фінансово.

До перспектив подальших досліджень відносимо пошук випускників Катеринославського вчительського інституту, за результатами якого автор планує нову публікацію, в якій будуть ширше представлені матеріали щодо їхнього життя та діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниця (II пол. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / Л. С. Анохіна // Вінницький обласний краєзнавчий музей. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/106>.
2. Боровик А. Чернігівський учительський інститут (1916–1919 рр.) / А. Боровик // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 76–87.
3. Боровик А. Чи не настав той час? / А. Боровик // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 125–134.
4. Глухівський державний педагогічний інститут (1874 – 1994 рр.) / В. І. Бешалов, М. П. Гурець, В. В. Заїка та ін. – Суми, 1994.
5. Дело по залогу недвижимого имущества Айнберг Захария Менахимовича и Соси Рувимовны в г. Екатеринославе. Начато 8 августа 1913 г. // Державний архів Харківської області. – Ф. 71, оп. 5, спр. 179.
6. Доклад по вопросу об учреждении учительского института в гор. Екатеринославе // Доклады Екатеринославскому губернскому земскому собранию 43-й очередной 1908 г. сессии. – Екатеринослав, 1909. – С. 112–116.
7. Доклад уездной земской управы // Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и 42-й очередной сессии 1908 г. – Никополь, 1909. – С. 226–227.

8. **Задорожна Л. В.** Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.) / Л. В. Задорожна. – Глухів, 1999.

9. **Задорожна-Княгиницька Л.** «Провінційний університет для бідних»: Глухівський вчительський інститут 1874–1917 років // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 174–178.

10. **Заика В. В.** Глуховский учительский институт в системе образования Северо-Восточной Украины второй половины XIX – начала XX столетий / В. В. Заика // Сумська старовина. – 2013. – № XLI-XLII. – С. 45–53.

11. **Ковалева О. Ф.** Очерки истории культуры Южного Прибужья. (От истоков до начала XX века) Кн. I. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине / О. Ф. Ковалева, В. П. Чистов. – Николаев, 2000. – С. 133–135.

12. **Кравченко І. М.** Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. М. Кравченко / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2008.

13. **Кравченко І. М.** Феодосійський учительський інститут – центр навчально-виховного комплексу (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / І. М. Кравченко // Історико-педагогічні студії : науковий часопис. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 46–51.

14. **Кравченко І. М.** Феодосійський учительський інститут як основа формування мережі учительських інститутів України др. пол. XIX – поч. XX ст. / І. М. Кравченко // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. ст. – Ялта, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 252–257.

15. **Курилов В. В.** Общеобразовательные курсы для народных учителей и учительниц Екатеринославской губернии 1903 г. / В. В. Курилов. – Екатеринослав, 1903.

16. **М-ль М.** Учительские институты, семинарии и школы / М. М-ль // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1890–1907.

17. Общеобразовательные курсы для народных учителей и учительниц летом нынешнего года. – Екатеринослав, 1904.

18. **Побірченко Н.** Безперервна педагогічна освіта в історичному вимірі / Н. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2010. – Вип. 32. – С. 84–192.

19. **Пругавин А. С.** Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб., 1898.

20. **Радченко Ю. Л.** Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX – початок XX століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук, спец.: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю. Л. Радченко. – К., 2012.

21. **Савчук В. С.** В. В. Курилов – віхи життя і діяльності / В. С. Савчук // Вісник Дніпропетровського університету. – 2008. – Т. 16, № 1/1. Серія: Історія та археологія. – Вип. 16. – С. 49–53.

22. **Савчук В. С.** Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара: від перших споруд до сучасного університетського містечка / В. С. Савчук, В. С. Старостін; під ред. М. В. Полякова. – Д., 2013.

23. **Савчук В. С.** Создание университета и его деятельность в условиях реорганизации системы народного образования (1910 – 1933) / В. С. Савчук // Історія Дніпропетровського університету / відп. ред. В. Ф. Прісняков. – Д., 1993. – С. 3–76.

24. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 2001.

25. Старостин В. Дом Айнбергов на Нагорной / В. Старостин // Недвижимость в движении – 2008. – № 7. – 27 февр. – С. 9.

26. Фальборк Г. А. Учительские семинарии и школы: систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций, программ и справочных сведений для учащихся и учащихся в учительских семинариях и школах всех ведомств, а также для готовящихся к поступлению в них / Г. А. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб., 1901.

27. Халамендик В. Соціально-економічні передумови становлення та розвитку педагогічної освіти Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. Халамендик // Наукові праці: Педагогічні науки. – 2002. – Т. 20, вип. 7. – С. 123–134.

Надійшла до редколегії 12.06.2014

УДК 94(477.63) «1941/1944»

І. А. Шахрайчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЗНИЩЕННЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ БАГАТСТВ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)**

Розглянуто процес нищення нацистами духовно-культурних цінностей краю під час Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: німецько-фашистська окупація, Дніпропетровськ, Просвіта, театр.

И. А. Шахрайчук

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**УНИЧТОЖЕНИЕ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫХ БАГАТСТВ
ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941–1945 гг.)**

Рассмотрен процесс уничтожения нацистами духовно-культурных ценностей края в период Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: немецко-фашистская оккупация, Днепропетровск, Просвита, театр.

I. A. Shakhraychuk

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**ELIMINATION OF SPIRITUAL-CULTURAL VALUES
OF DNEPROPETROVSKY IN THE PERIOD
OF GREAT PATRIOTIC WAR (1941–1945)**

The process of destruction by the Nazis spiritual and cultural values of the region during the Great Patriotic war. It is shown, that during the occupation of irreparable loss suffered museums, archives, theatre and educational premises. It is argued that flirting occupation authorities with the attempts of national intelligence to ukrainizovat educational and cultural sphere, ended rather quickly, and at the end of 1941 repression has been extended to the leaders of the OUN.

Key words: German fascist occupation, Dnipropetrovsk, culture.

Одним із маловивчених на сьогодні питань історії Дніпропетровська та області періоду окупації є сфера культури. На нашу думку, її становище і розвиток залежали від кількох чинників: природного прагнення місцевих жителів до громадської активності, участі в культурних заходах тощо; розгортання на початку окупаційного періоду діяльності місцевих, а більше – прибулих прихильників українського національного, державного і культурного відродження; ставлення німецької окупаційної влади в той чи інший період до громадських організацій, засобів масової інформації, музеїв тощо; зв'язку між поживленням національно-культурного життя та активізацією антифашистського руху Опору.

Організаторами і «кураторами» більшості легальних об'єднань, покликаних сприяти створенню українського самоврядування, поширенню ідеї незалежності України, активізації національно-культурного життя стали члени похідної групи ОУН-б. Форми цих об'єднань були різні: молодіжні, спортивно-військові, жіночі, професійні, культурні, культурно-освітні організації тощо. Найбільш відомими і масовими в Україні загалом і в Дніпропетровській області зокрема були культурно-освітні товариства «Просвіта» і Всеукраїнський комітет допомоги.

Товариство «Просвіта», яке, за задумом організаторів, повинно було впливати й на громадсько-політичне життя краю, виникло відразу після окупації міста і появи тут діячів ОУН-б. Як розгалужена структура різноманітних секцій це товариство сформувалася досить швидко через те, що в ній існували вже давно вироблені форми діяльності її членів. Адже вона на західноукраїнських землях виникла ще у 1868 р., а на теренах підросійської України набула поширення в ході та внаслідок революції 1905–1907 рр.

На Катеринославщині «Просвіта» виникла восени 1905 р. Після закриття царською владою у 1916 р. була відроджена 1917 р., закрита знову вже радянською владою у 1921 р. Це пояснює швидке відродження «Просвіти», хоча вже і в іншому складі. У фонді кримінальних справ Державного архіву СБУ в Дніпропетровській області зберігається справа заарештованого після звільнення Дніпропетровська, померлого у 1945 р. і реабілітованого у 1991 р. «за відсутністю доказів» посібництва німецьким окупантам Івана Васильовича Сокола, яка проливає світло на діяльність «Просвіти» у Дніпропетровську. На підставі цієї справи сучасні дослідники Д. Куделя та В. В. Ченцов написали нарис про І. В. Сокола [22]. За цією справою події виглядають таким чином.

На початку вересня 1941 р. у будинку колишнього виконкому по вулиці Комсомольській була проведена нарада місцевої інтелігенції в кількості 20 осіб, на якій обговорювалося питання формування органів обласного самоврядування. На цю нараду запросили і вчителя-пенсіонера І. В. Сокола, якого за революційну діяльність кілька разів заарештовувала царська влада і який майже чотири місяці просидів у в'язниці ДПУ нібито за належність за СВУ. На засіданні, крім Панааса Олійниченка та інших, виступив і член Південної похідної групи ОУН Василь Регей, який закликав до роботи по вихованню людей у патріотичному дусі. Для цього потрібні були легальні просвітянські організації. На цьому засіданні І. В. Сокол був призначений завідувачем клубу, який відразу розгорнув свою роботу, зайнявши приміщення колишнього будинку Червоної армії (а до революції – Англійського клубу) по вул. Леніна. Тобто, «Просвіта» почала свою роботу під вивіскою Українського клубу.

Разом із відділом освіти обласної управи, очолюваним Павлом Козарем, було зібрано комітет для укладання Статуту українських клубів (бо вони виникали і в інших містах) заради надання їм легітимності після реєстрації владою. Статут передбачав організацію клубами театральних вистав, бесід, лекцій, рефератів, визначав правила набуття членства в клубі, членські внески та ін. [3, с. 45–46]. Німецька влада не дозволила реєстрацію цього об'єднання. Навряд чи рішення могло бути іншим, оскільки «Просвіта», продовжуючи традиції своїх попередників, головною метою мала через властиві їй форми роботи з масами сприяти утвердженню незалежної української держави [8, арк. 27].

Організаційно члени «Просвіти» поділялися на повноправних (з 18 років) і неповноправних (з 14 років), які об'єднувалися у гурток «Юнак». Просвітяни поділялися також на активних, почесних та сприяючих матеріально членів [16, с. 106]. Для вступу до «Просвіти» претендент повинен був мати двох поручителів із числа членів това-

риства. Це останнє було ознакою дисциплінарною, яка свідчила про політичну складову культурницької організації. Задовольняючи духовні потреби українців, Український клуб об'єднував досить значну кількість людей. Зокрема, у Дніпропетровську налічувалося 170 осіб, які склали сім гуртків за інтересами [23, с. 189].

«Просвіти» виникли і в інших містах та селищах Дніпропетровщини. У тій же справі І. В. Сокола йдеться про його роботу в селищі Ігрень з організації місцевого осередку «Просвіти», у складі якого переважали вчителі. Потужною була «Просвіта» у Кривому Розі, організована членами ОУН Я. Потічним та Д. Горбачівим. Вона мала й молодіжне спортивне товариство «Січ». У клубі «Просвіти» були організовані курси національних танців, влаштовано концерт української хорової капели «Сурма» та капели бандуристів під керівництвом Якова Назаренка.

У нещодавно опублікованій статті Я. Кравченка про його батька, художника-бойчуківця О. С. Кравченка, репресованого у 1930 р., йдеться про те, що він на прохання бургомістра Сергія Шерстюка виготовив графічний портрет Т. Г. Шевченка, оформив сцену в концертному залі «Просвіти» для виступу капели бандуристів [11, с. 178]. Там же знаходимо ще цікаві відомості з історії просвітянської діяльності. Зокрема, про те, що у шістнадцятому номері «Дзвону», редагованому членом «Просвіти» поетом Михайлом Пронченком, повідомлялося: «Криворізька міська управа, як вогнище української державності, вирішила відзначити місце Жовтих Вод пам'ятником, що буде доказом могутності української сили». За рекомендацією члена похідної групи ОУН «Схід» Д. Горбачіва художник О. Кравченко виконав проект пам'ятника на честь битви під Жовтими Водами – шестиметрову чотиригранну піраміду з відлитими з чавуну рельєфами сцен бою на боках, із текстом, датами, тризубом. Проект не було реалізовано через розпочаті незабаром арешти та розстріли організаторів як прийдешніх членів ОУН, так і місцевих. Найвідомішими з них є поет М. Пронченко, Я. Потічний та С. Шерстюк [13, с. 140].

В Апостоловому головному районній «Просвіті» був учитель, журналіст, пізніше письменник та історик шахів в Україні Юрій Семенко, який залишив свої спогади, у тому числі й стосовно періоду окупації [17]. Апостолівська «Просвіта» була тісно зв'язана з Криворізькою. Просвітяни розгорнули активну культурну діяльність. Окрім вже зазначеного, вони готували театральні вистави, головним чином на історичну тематику. Вся ця діяльність була спрямована на піднесення національної свідомості українців, а відтак – на активізацію боротьби за українську державність. Це не могло не привернути увагу німців, які розпочали репресії.

Дослідники стверджують, що на початку окупації у рейхскомісаріаті Україна активно діяв Український Червоний хрест (УЧХ), що зосереджував свою увагу на полегшенні перебування червоноармійців у таборах для військовополонених. На думку В. Косика, він існував на кошти добровільних пожертвувань та на прибутки від влаштованих «Просвітою» аукціонів, концертів, торгівлі тощо [15, с. 4]. УЧХ проіснував до липня 1942 р. і був розпущений німцями, оскільки, на думку влади, використовувався оунівцями у пропагандистських цілях.

На сьогодні недостатньо висвітленими є й питання про діяльність у період окупації Всеукраїнського комітету допомоги (ВКД), який у джерелах називається по-різному, але у кожній назві присутнє слово «допомога». Зауважимо, що, на відміну від інших українських організацій, Допомоговий комітет проіснував до кінця окупації. Це можна пояснити тим, що він не знаходився у конфронтації з владою ані ідеологічно, ані практично, бо займався справами, які «не перешкоджали» владі.

У Дніпропетровську ВКД очолював В. Лещенко. Завданням комітету було надання матеріальної допомоги сиротам, багатодітним сім'ям, військовополоненим, біженцям, інвалідам та всім громадянам, що постраждали від комуністичного терору. Членами організації могли стати всі повнолітні громадяни, за виключенням євреїв. Місцеві допомогові комітети, в основному, були організовані як «добродійницькі відділи» при місцевих адміністраціях. Тому вони найбільше залежали у своїй діяльності від окупаційних властей. Так, аналітичний звіт ООН у квітні 1943 р. подає характерний приклад такої залежності: «У Криничанському районі комітет Самодопомоги має наказ від сільськогосподарського відділу і інвалідам другої категорії, і престарілим не давати ні пайка, ні грошей допомоги, примушувати працювати» [21, с. 218].

У період окупації була спроба розгортання діяльності деяких політичних партій. У ДАДО зберігається текст статуту «Української мужицької партії», створеної ще в середині 1920-х рр. В.О. Доленком у Харкові. Тоді її організатора було репресовано за антибільшовицьку мету партії. Члени УМП займалися організацією по селах Дніпропетровщини бірж праці, кооперативів, сприяли налагодженню роботи освітніх установ, відкривали церкви тощо. Подібними справами займалася й «Еволюційна партія соціальних реформ» [24, с. 96–97]. Обидві партії до своїх програм включали питання створення Української держави, «визволення робітничого класу», розпуск колгоспів, надання селянам можливості розпоряджатися продуктами своєї праці тощо. Американський дослідник Дж. Армстронг наголошує також на існуванні в Дніпропетровську російської партії Національно-Трудовий Союз (НТС) [1, с. 186].

Коротко охарактеризуємо стан преси у роки окупації, оскільки редколегії газет брали активну участь у суспільно-політичному житті краю. Всього на Дніпропетровщині, за матеріалами ДАДО та ДНІМ, видавалося 10 газет у 7 містах: у Дніпропетровську – «Дніпропетровська газета» та «Вільна Україна»; у Кривому Розі – «Дзвін» та «Меч»; у Павлограді – «Українець» і «Павлоградська газета»; у Дніпродзержинську – «Кам'янські вісті»; у Верхньодніпровську – «Верхньодніпровська газета»; у Нікополі – «Промінь»; у Петриківці – «Новий час» [20, с. 463]. Більшість газет, які виходили на Дніпропетровщині, могли висловлювати лише офіційну думку німецької влади і були рупорами геббельсівської пропаганди. Тому люди називали їх «німецькими газетами з українським шрифтом» [2, с. 81].

Стосовно газет обласного міста зазначимо, що «Вільна Україна» представлена лише одним номером, бо відразу була заборонена (занадто красномовна назва свідчила про її спрямованість). А «Дніпропетровська газета» – орган міської управи, очолюваної Соколовським, навпаки, була однією з двох україномовних газет Рейхскомісаріату (друга – київське «Нове українське слово»).

Зауважимо, що зміст «Дніпропетровської газети» для дослідника має значний інтерес, бо в ній вміщено, окрім офіційних повідомлень про події у світі та передруків новин з інших газет, місцеву інформацію, яка стосується різних сфер життя Дніпропетровщини: про відновлення окремих підприємств (з них видно, що переважно почали роботу підприємства легкої та харчової промисловості), про кустарні підприємства і майстерні, про стан сільського господарства (публікувалися звіти голів сільських райуправ) тощо. Владою робилися спроби відновити і промислові гіганти: «Дніпромет», «Комінтерн», «Червоний металіст», «імені Петровського», «імені Карла Лібкнехта», коксохімічний, ДЗМУ імені Артема. Але отримати скільки-небудь помітний обсяг продукції окупантам так і не вдалося. Це було результатом активних і пасивних форм опору населення [19, с. 456–457].

Через газети їх видавці прагнули впливати на місцеве населення. Власне, це не виключало вміщення в них офіційних розпоряджень німецької окупаційної влади. Відверто опозиційні видання досить швидко були закриті. Так сталося з редагованим Михайлом Пронченком криворізьким «Дзвоном» (його редколегія видала ще й збірку «Тризуб» з піснями січових стрільців і українського козацтва та гімном «Ще не вмерла Україна»), редагованим вчителями нікопольських шкіл Олексієм Поночівним і Єлизаветою Шкандель «Променем», дніпропетровською «Вільною Україною», редагованими членом ОУН Іваном Куценком дніпродзержинськими «Кам'янськими вістями» [9, с. 187].

Судячи з наявної джерельної інформації, у найбільш сприятливих умовах знаходилося в окупованому Дніпропетровську театральне мистецтво. Зокрема, музично-драматичний театр Т. Г. Шевченка спромігся поставити 20 вистав української, російської і західноєвропейської оперної та драматичної класики, у тому числі: «Наталку Полтавку», «Катерину», «Мазепу», «Вія», «Запорожця за Дунаєм», «Сорочинський ярмарок», «За двома зайцями», «Майську ніч», «Трактирницю» та ін. Очевидно, що цю «сприятливість» можна пояснити віддаленістю репертуару від нагальних проблем часу. П'єси історичного змісту були заборонені.

За пресою того часу видно, що театральна труппа складалася з російської і української частини і нараховувала в різний час біля 250 осіб. До неї входили: оперна група, оркестр, російський ансамбль, хорово капела, драматична група. Спектаклі відбувалися на сцені Палацу культури залізничників. Головним режисером драматичної групи був В. С. Макавейський. Оперним репертуаром керував режисер української групи І. П. Ірван. Загальне керівництво театру здійснював П. П. Голобородько. Провідні ролі в операх виконували Гаранжа, Кабанцев, Казбан, Лебедева, Слободіна та інші актори оперної групи. Відомими акторами російської драми були: Балмашов, який деякий час очолював відділ мистецтв міської управи, Заров, Іноземцева, Кручинина, Шумський [10].

Наскільки серйозним було відношення властей до якісного аспекту театральної справи говорить той факт, що в серпні 1942 р. спеціальною постановою міської управи була створена репертуарна комісія, до якої увійшли професори І. І. Зеленський (зав. культурно-виховним відділом управи), П. А. Козар (зав. відділом освіти), В. С. Ващенко (зав. кафедрою літератури університету), директор театру П. П. Голобородько, режисер І. П. Ірван та В. С. Макавейський, художник театру Рєзников. Відтоді спектаклі могли з'являтися на сцені лише з санкції репертуарної комісії. І німецька влада стала пильніше контролювати театральне життя.

Штадткомісар Клостерман віддав наказ директору театру видавати по 50 квитків на кожну виставу ортскомендатурі. Крім того, 80 % усіх квитків повинні були продаватися солдатам і офіцерам вермахту (50 % і 30 % відповідно). Штадткомісар також заборонив продавати в одні руки більше двох квитків.

Починаючи з кінця 1942 р., німецька влада взяла театр під свій контроль. Гауляйтер Е. Кох спеціальним наказом заборонив спільне відвідування вистав місцевими жителями і німцями, очевидно, для упередження терактів. Потім артистам наказали вчити німецьку мову, щоб грати на ній російську і українську класику. Весною та влітку 1943 р. театр зазнав значних втрат. У липні труппу залишили Голобо-

родько і Макавейський. Ще раніше більшу частину трупи і оркестру німці вивезли до Києва і далі до Німеччини для задоволення культурних потреб «остарбайтерів». На вересень 1943 р. у Дніпропетровську залишилися невелика група акторів на чолі з М. Балмашовим (російська) та І. Калантар (українська драма) [4, арк. 37].

У Кривому Розі також діяв драматичний театр під покровительством колишнього інженера, бургомістра Сергія Шерстюка [14]. Юрій Семенко, голова «Просвіти» в Апостоловому, у спогадах пише, що у 1941 р. тут виникла єдина в окупованій Україні сільська музична студія із чотирма відділами (фортепіано, вокальний, духових та струнних інструментів), де викладали фахівці з вищою музичною освітою [18, с. 243].

З інших культурних заходів першого періоду окупації можна назвати виставку 13–25 грудня 1942 р. у Дніпропетровську, на якій були представлені полотна українських художників В. В. Коренева, Т. М. Максименко, М. С. Погрібняка та ін. Подібні виставки проводилися не тільки в обласному центрі, але і в інших містах області та навіть селах. Із спортивних заходів преса повідомляла про кілька футбольних матчів на стадіоні «Сталь» (зараз «Дніпро-Арена») між командою міської управи і командами з інших міст області [6, с. 284]. Але стверджувати на підставі цих поодиноких фактів у галузі культури про їх якесь серйозне значення в житті населення не можна, особливо у порівнянні з масовим захопленням спортом у довоєнні роки.

У сфері впливу окупаційної влади та громадської уваги залишалися музеї і архіви Дніпропетровська. Історичний музей напередодні окупації встиг евакуювати значну частину своїх експонатів і фондів. Проте там залишалося ще багато цінних музейних предметів, цінних книг та рукописів. У приміщенні будинку-музею Д. І. Яворницького німці влаштували резиденцію штадткомісара міста. Залишені експонати перевезли до художнього музею, розташованого неподалік.

Після звільнення міста працювала «Дніпропетровська обласна надзвичайна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та їхніми співниками», матеріали якої зберігаються в ДАДО [12]. З них видно, що гауптман Міллер облаштував власну квартиру експонатами художнього музею (дві великі порцелянові вазы, сім картин, сербський порцеляновий годинник, порцелянову фігуру «Російський кавалерист» (доби Олександра І), два стільці із горіхового дерева. Джерела свідчать, що у вересні – листопаді 1941 р. з художнього музею до Німеччини було вивезено 450 гравюр, 210 картин, 167 одиниць порцеляни, фаянсу та кришталю.

Об'єднаний історико-художній музей очолив П. А. Козар. Він же разом з прибулими німецькими науковцями-археологами організував розкопки в районі сіл Привільне, Микільське-на-Дніпрі, Волось-

ке та інші з метою виявлення готських поховань. Наприкінці 1942 р. у п'яти залах художнього музею відкрилася виставка археологічних знахідок, включаючи так звані германські пам'ятки. Виставку, як і музей взагалі, активно відвідували німецькі офіцери та солдати, що не рятувало його від санкціонованого грабунку.

Є дані, що 23 лютого 1943 р. з Дніпропетровська до Німеччини було відправлено 54 картини з художнього музею, близько 15 тисяч томів книг з бібліотеки та значну кількість журналів. Музейні працівники, як свідчать деякі джерела, всіляко намагалися для рятування музейних цінностей сховати їх у будь-який спосіб: у котлах опалення, закопуючи у землю, забираючи додому. Такими діями вони піддавали себе великій небезпеці. Адже, кожен врятований експонат міг коштувати людині життя. А таких експонатів було майже 9 тисяч. Тікаючи з міста під натиском радянських військ у серпні 1943 р., німці вивезли найцінніші археологічні та інші експонати [5, арк. 29].

Можливо, ще значніших втрат зазнали дніпропетровські архіви. Питання про завдану окупантами шкоду ускладнюється тією обставиною, що евакуювати на схід (м. Актюбинськ Казахської РСР) вдалося не більше 10 % документів та науково-довідковий апарат. За даними архіву, в період окупації було знищено та пограбовано 770 тисяч справ за 1738–1941 рр. [7, арк. 13].

Працівник архіву історик Д. Мешков 1994 р. опублікував змістовну статтю про нищення архівних фондів окупантами [16, с. 108]. У ній на основі документальних джерел показано, яких значних збитків зазнав обласний державний архів. Однак питання про втрати архіву ускладнюється тією обставиною, що згідно з наказом начальника архівного управління НКВС Дніпропетровської області Пешурова від 18 липня 1941 р. працівникам архівів слід було готувати до першочергової евакуації матеріали ревкомів, виконкомів, сільрад, профспілок, особових справ, а в разі неможливості евакуювати матеріали їх слід було спалити. Восени 1943 р. після звільнення міста від ворога в двох зруйнованих приміщеннях обласного історичного архіву не знайшлося жодного документа з найцінніших фондів XVIII – XIX ст., таких як: «Канцелярія Катеринославського цивільного губернатора», «Катеринославське губернське правління», «Катеринославська міська управа» та ін.

Що стосується архіву Істпарту, то німці, за свідченням заступника завідувача його архіву Т. Вікторовського, перевезли до обласного історичного архіву 50 тисяч одиниць зберігання документів, книги, підшивки газет. Це переміщення в лютому 1942 р. відбулося згідно з наказом штатдткомісара Дніпропетровська. Реєстром фондів займався співробітник айнзацштабу рейхсміністра А. Розенберга (ERR) Й. Брун. Його робоча група досить інтенсивно обробляла і впорядковува-

ла передусім документи партархіву. Думаю, це пояснюється тим, що німці натрапили на велике зібрання документів більшовицької партії, в яких була відображена внутрішня і зовнішня політика.

Влітку 1942 р. до Дніпропетровська прибув керівник крайового управління архівів, музеїв та бібліотек Г. Вінтер разом з істориком Е. Люддекенсом, який мав завдання скласти опис партійного архіву. Г. Вінтер наказав збільшити штат архівних працівників для упорядкування та фотокопіювання документів XVIII – XIX ст. [16, с. 107]. Робота німецьких архівістів тривала майже рік, що передбачає значний обсяг відібраних для вивезення чи копіювання справ.

Окремо німецькі члени комісії у Дніпропетровському архіві працювали над виявленням джерел з історії німецької колонізації Півдня України у XVIII – XIX ст. Ця робота йшла паралельно з реєстрацією місцевих німців (фольксдойче), яка проводилася спеціальною службою – Volksdeutsche Mittelstelle. Її очолював доктор Карл Штумп, котрий разом з окремою групою зондеркоманди «R» опрацьовував документи фонду 134 – «Катеринославська контора опікунства іноземних поселенців Півдня Росії» – обласного історичного архіву. У цьому фонді (переважно) та в деяких інших зберігалися документи про життя німецьких колоністів на південноукраїнських землях, включаючи Дніпропетровщину. Доля скопійованих та оригінальних документів з Дніпропетровського обласного історичного архіву, вивезених до Німеччини, є самостійною темою дослідження. Тут же дане питання нас цікавить тільки під кутом зору характеристики окупаційної політики загарбників.

Варварського пограбування зазнав і художній музей Дніпропетровська та міські бібліотеки. Цей грабіж розпочався, як видно з донесення директора художнього музею міській управі про стан закладу від 3 жовтня 1941 р., із самого початку німецької окупації [2, с. 89].

У поєднанні з іншими чинниками формування настроїв місцевого населення відношення окупаційної влади до освіти і науки, нищення духовних цінностей народу передбачали посильні й різноманітні прояви опору окупаційному режиму.

Таким чином, встановлення окупаційного режиму на території Дніпропетровщини було націлено на вирішення завдань використання ресурсного потенціалу області для потреб німецької армії, утвердження нової влади, пошуку її підтримки серед місцевого населення. В економічній сфері пріоритет належав відновленню зруйнованого господарського комплексу та забезпеченню робочими руками економіки Німеччини. Зіткнувшись із численними і різноманітними формами спротиву, німецьке командування задіяло жорсткий репресивний апарат, першими жертвами якого ставали комуністи, комсомольці, радянські активісти, євреї. Для упокорення населення

окупанти застосовували його масове переміщення, систему заручництва, реквізицій матеріальних цінностей на користь німецької армії, відвертого грабіжництва, створення трудових таборів, відправку молоді на роботу до Німеччини. Опинившись у скрутних умовах на межі фізичного виживання, місцеве населення всіляко саботувало заходи німецької влади, вишукуючи шляхи для підтримки свого існування.

Для зміцнення своєї влади окупанти намагалися залучити до співпраці місцевих жителів. Так була створена мережа українського самоврядування, що нерідко ставала легальним прикриттям для розгортання діяльності націоналістичних осередків, які проводили серед населення активну пропагандистську роботу. Серед керівників місцевого самоврядування опинилися і лідери похідних груп ОУН-Б.

У перші місяці окупації, фашистська адміністрація лояльно дивилася на перспективи культурно-освітньої справи в регіоні. Але, незважаючи на те, що продовжували існувати ВНЗ Дніпропетровська, їх діяльність досить швидко згасла, набувши по-суті декоративних форм, а регулярного навчання на всіх рівнях так і не вдалося відновити.

Таким чином, під час окупації непоправних втрат зазнали музеї, архіви, театральні та освітні приміщення. Загравання окупаційної влади з намаганнями національної інтелігенції українізувати освітньо-культурну сферу завершилося досить швидко, а наприкінці 1941 р. репресії були поширені й на діячів ОУН.

Бібліографічні посилання

1. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945 / гол. редкол. (голова – І. О. Герасимов). – К., 2000.
2. **Беллецца С. А.** (Сімоні Аттіліо Беллецца-доктор філософії (спеціалізація: історія), стипендіат Вищої школи історії департаменту історичних досліджень Університету Республіки Сан-Марино). Освіта в Україні під час окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С. А. Беллецца. – Читта-ді-Сан-Марино. E-mail: sabellezza@gmail.com. – С. 78–91.
3. **Грімстед П. К.** Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / П. К. Грімстед, Г. Боряк // Пам'ятки України. – 1994. – № 3.
4. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19. – Обласний комітет Комуністичної Партії України (обком КПУ), м. Дніпропетровськ, оп. 4, спр. 922. «Материалы Чрезвычайной Государственной Комиссии об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям. Докладная записка облуправления НКВД о деятельности истребительских батальонов в УНКВД по состоянию на 1 января 1945 года». 25.01. 1944 – 13.06. 1945.
5. ДАДО. – Ф. 268, оп. 2, спр. 18.
6. ДАДО. – Ф. 2428. – Контора міської промислової торгівлі «Міськпромторг» торговельного відділу Дніпропетровської допоміжної управи м. Дніпропетровська, оп. 2, спр. 177.

7. ДАДО. – Ф. 2429. – Команда української поліції, Кривий Ріг Дніпропетровської області, оп. 2, спр. 215.
8. ДАДО. – Ф. 2563. – Дніпропетровський штадткомісар, м. Дніпропетровськ. 1943, оп. 1, спр. 5.
9. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945) : сб. док. и матер. – Д., 1962.
10. **Касьянов О.** Нападение фашистской Германии на СССР (О планах и их осуществлении на примере Днепропетровской области) / О. Касьянов // Наше місто. – 2000. – 21 червня.
11. **Киструська Н. В.** Культурне життя в окупованому Дніпропетровську / Н.В. Киструська, Г.А. Борисов // Велика Вітчизняна війна. 1941 – 1945. Сучасні проблеми історичної освіти і науки. – Д., 2005. – С. 177 – 178.
12. **Клец В. К.** Оккупационный режим и организация работы учебных заведений Днепропетровской области в период второй мировой войны / В. К. Клец // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1.
13. **Кравченко Я.** Він ілюстрував поезії Михайла Пронченка // На землі на рідній... легенди та перекази Криворіжжя / упоряд. Г. Гусейнов. – Д., 2012. – Кн. 7. – С. 135–143.
14. **Кучер В.** Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни / В. Кучер, О. Потильчак. – К., 2011.
15. **Манаєнко А.** Оккупация Днепропетровска: 792 дня рабства / А. Манаєнко, А. Хрусталеv // Свое мнение. – 2001. – 8 ноября. – С. 4–5.
16. **Мешков Д.** Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації / Д. Мешков // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 106–08.
17. **Семененко В. И.** История Украины / В. И. Семененко, Л. А. Радченко. – Х., 1999.
18. **Слоневский А.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск 1917 – 1953 годы: воспоминания, очерки, документы / А. Слоневский, Л. Яценко. – Днепродзержинск, 2007.
19. **Стецкевич В. В.** В роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / В.В. Стецкевич, В. М. Сацута / Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Бoleбруха. – Д., 2006. – С. 441–496.
20. **Сергійчук В.** Давно пора розповісти світові правду / В. Сергійчук // Юридичний вісник України. – 2003. – 8–14 березня.
21. **Титаренко Д.** Людський фактор в окупаційній пресі Східної України (1941 – 1943 рр.) / Д. Титаренко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Вип. 7.: До 40-ліття Українського Історичного Товариства / відп. ред. І. Пасічник, Л. Винар. – Острог; Торонто; Н.-Й., 2006. – С. 216–237.
22. **Трепкачова О. Д.** Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Д. Трепкачова. – Д., 2010.
23. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / редкол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. – К., 2011. – Кн. 2.
24. **Шахрайчук І. А.** Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945) / І. А. Шахрайчук, М. А. Слободянюк. – Д., 2004.

Надійшла до редколегії 12.05.2014

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ РОЗДУМИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОЕКТУ «СКІФСЬКИЙ ШЛЯХ»

На підставі попередніх досліджень скіфських пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя зроблено висновок стосовно розташування «Скіфського шляху» у VI–V ст. до н. е. у межах лівобережного Перед-
степу.

Ключові слова: скіфи, курган, культура, переселення, поховальна обрядовість.

И. Ф. Ковалева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ И РЕКОМЕНДАЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ПРОЕКТА «СКИФСКИЙ ПУТЬ»

На основании предыдущих исследований скифских памятников Орельско-Самарского междуречья сделан вывод о местонахождении «Скифского пути» в VI–V вв. до н. э. в границах левобережного Пред-
степья.

Ключевые слова: скифы, курган, культура, переселение, погребальная обрядовость.

I. F. Kovaleva

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

SOME REFLECTIONS AND RECOMMENDATIONS RELATIVELY PROEKT «SCYTHIAN WAY»

On the basis of previous studies of Scythian monuments of Orel-Samara area, the author makes the conclusion about location of the “Scythian way” in VI-V centuries BC in the borders of the left-bank Forest-steppe region.

Key words: Scythians, burial mound, culture, resettlement, funeral rites.

У 2013 р. було прийнято рішення про проведення українською (м. Дніпропетровськ) та азербайджанською сторонами спільних робіт із пошуку археологічних свідчень існування «Скіфського шляху», котрим мало б відбуватися переміщення скіфських кочових племен, після їх повернення з передньоазійських походів та недовгого перебування на Кавказі і у степах Передкавказзя, до Північного Причорномор'я, на територію сучасної України. Час цієї події визначається кінцем VII – початком VI ст. до н. е., їй присвячена широка історіографія [8, с. 124–130; 9].

У загальних рисах скіфська історія VII ст. до н. е. визначається військовим перебуванням скіфів у Передній Азії та Закавказзі, що підтверджується писемними джерелами та знахідками речей скіфського типу [2]. На території Азербайджану це є низка курганів та поховань у ґрунтових могильниках; подібні до них відомі у Південній Осетії та Грузії. Спільною рисою досліджених у них різнокультурних поховань є наявність в інвентарі скіфських наконечників вістрів, мечів-акінаків, предметів кінської упряжі [1].

Наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е., після повернення скіфів, що зазнали поразки у Передній Азії, у Передкавказзя, у північно-кавказьких степах формується центр Скіфії. Про це свідчить безпрецедентна концентрація унікальних за розмірами, складністю конструкцій та багатством супутнього інвентарю поховальних пам'яток – курганів, в яких були поховані військові ватажки – скіфські «царі». Але вже до кінця VI ст. до н. е., як відзначає В. Ю. Мурзін, «скіфське населення Північного Кавказу залишається немов відрізним від іншої скіфської території у Північному Причорномор'ї» [8, с. 97]. Це викликає активізацію скіфських військових загонів, яка виявилася у процесі «переміщення ядра Скіфії зі східних районів до Північного Причорномор'я», що підтверджується кількістю відкритих тут скіфських пам'яток кінця VI–V ст. до н. е. [8, с. 101].

У світлі вищесказаного мета заявленого проекту «Скіфський шлях» має полягати у пошуку археологічних реалій – скіфських пам'яток межі VI–V ст. до н. е., що підтверджують переміщення основного скіфського масиву з Передкавказзя на територію Придніпров'я, і позначають напрямки шляху, котрим воно відбувалося.

Метою нашого дослідження є аналіз відомих на даний момент скіфських пам'яток регіону з позицій встановлення їх приналежності до часів скіфської архаїки та перспективності прив'язки до можливих векторів переміщень, які діяли в той час. Критеріями були визначені: А – присутність у поховальному обряді та інвентарі ознак та предметів, що знаходять відповідності у пам'ятках північнокавказького «центру»; Б – засноване на них датування; В – ступінь концентрації схожих за першими двома ознаками пам'яток у визначених районах.

Географічне положення на обох берегах Дніпра, на межі природних зон Лісостепу та Степу, відкритість для пересувань як у меридіональному, так і, що особливо важливо для нашої теми, широтному напрямках, яка забезпечувала широкі можливості міграцій зі Сходу, є важливими факторами, які визначали специфіку давньої історії регіону.

На межі бронзового та раннього залізного віків (X–IX ст. до н. е.) вигідне географічне становище та оптимальні природно-кліматичні умови набули особливо важливого значення у зв'язку з глобальними змінами клімату, що викликали багатовіковий рух на захід, у тому числі в степи південної України, азійських номадів – киммерійців та скіфів. Залишаючи проблемні питання походження, корінної території формування, історії подій і т. д. за скіфською історіографією, зупинимось на тих із них, котрі безпосередньо стосуються очікуваної участі вчених Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара в проєкті «Скіфський шлях».

Говорячи про скіфські кургани Дніпропетровської області, насамперед необхідна їх повна інвентаризація. Територія Дніпропетровської області складає 31 900 кв. км. За розрахунками, які наводить С. В. Полін, імовірна кількість курганів усіх історичних епох на її території коливається в межах від 40 до 50 тисяч [7, с. 197]. У монографії «Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья», що вийшла у 1986 р., на території Дніпропетровської області в її правобережній частині враховано 67 курганных груп з похованнями скіфського часу, в лівобережній – всього шість [15], що явно розбігається з кількістю досліджених на даний час.

Звідси випливає висновок: необхідна ревізія всіх видів джерел з метою укладення реального реєстру досліджених скіфських пам'яток Дніпропетровської області, бажано – із виділенням територіальних груп. Подібна робота була виконана поки що лише для скіфських пам'яток, досліджених у процесі робіт новобудовних експедицій: Орджонікідзевської, Київського та Дніпропетровського університетів, Верхньотарасівської експедиції Інституту археології НАН України. Всього враховано 57 скіфських поховань у лівобережних районах області і 482 – в курганах Правобережжя [14]. Між тим, за спостереженнями С. В. Поліна, чисельність скіфських курганів у районі м. Орджонікідзе «высотой от полностью уничтоженных распашкой до 9 м» дорівнює 300 [7, с. 197].

На даному етапі можна впевнено вести мову про скіфську приналежність лише розкопаних курганів, оскільки точні критерії виділення скіфських насипів серед інших все ще є проблематичними. Напрацьований у ході більш ніж півторавікової практики дослідження великих скіфських курганів досвід, у найповнішому вигляді узагальне-

ний в працях Б. М. Мозолевського, вимагає від дослідника спостережливості, більше того – інтуїції. У плані сказаного, безсумнівний інтерес має зміст 4-го розділу монографії Б. М. Мозолевського та С. В. Поліна [7, с. 236], в котрому у співвідносному плані розглядаються насипи бронзового віку та скіфські кургани.

Типова для них висота та крутизна схилів знаходять пояснення у спільності прийомів будівництва насипу та застосованих будівельних матеріалів, у даному випадку – дернових блоків та глиняно-дернових вальків. Наводяться випадки, коли насипи бронзового віку у формі т. зв. товстої могили при висоті 10 м і більше відповідали насипам скіфської знаті (Висока Могила у Запорізькій, Ряба – у Дніпропетровській обл.). Однією з ознак великих, так званих царських, курганів вважається сплюснений майданчик на вершині насипу, але автори відзначають, що немає впевненості у початковості саме такої їхньої форми, до того ж науці відомі також «гострі» скіфські насипи (Солоха, Гостра Могила).

Рядові скіфські кургани, що піддавалися систематичному розорюванню, візуально не відрізняються від курганів бронзової доби, оскільки характерна для останніх кільцева западина навколо насипу, пов'язана із вибіркою ґрунту при його спорудженні, нівельована. Сьогодні їх виділення засновується, переважно, на зосередженні навколо лідируючого скіфського насипу у так званих курганних полях (Нікопольському, Кам'янському), а також на речових знахідках на поверхні. Присутність каменю також не може слугувати ознакою для їх розмежування.

Висновок: украй необхідне проведення цілеспрямованої розвідки не лише зі зняттям планів курганних груп і т. д., але й повною фіксацією особливостей будівництва насипів, що вимагає залучення спеціалістів. Виходячи з особистих спостережень, перспективними, з точки зору виявлення нових скіфських пам'яток, є археологічно слабо вивчені Верхньодніпровський та Криничанський райони, що в давнину входили до зони Правобережного Передістепу. У Лівобережжі – це Новомосковський район і ті, що межують із ним, а також південний схід Присамар'я та басейн р. Вовчої.

Виходячи із завдань, що стоять перед виконавцями проекту «Скіфський шлях», у пошуку аргументів для обґрунтування існування останнього на території Дніпропетровської області, доцільно зосередити зусилля на виявленні та дослідженні пам'яток часів скіфської архаїки – кінця VI–V ст. до н. е. Картографування відомих нам поховань цього часу вказує на зосередження їх основної частини в Орільсько-Самарському межиріччі та зандровій зоні лівого берега Дніпра.

У монографії В. Ю. Мурзіна, що вийшла у 1984 р. [8, с. 13–15, 21–28], серед пам'яток VII – початку VI ст. до н. е. з Дніпропетровської області названо лише три: поховання 4 кургану 3 групи VIII,

здійснене у дерев'яній гробниці, впущеній у насип бронзового віку, з інвентарем часів перебування скіфів у Передкавказзі [6, с. 113–114] та два поховання Нікопольського курганного поля, за часом близьких Прикубанським [8, с. 15]. Список пам'яток VI–V ст. до н. е. нараховує вже 15 пам'яток, з котрих шість знаходяться в Орільсько-Самарському межиріччі [8, с. 26–29]. Ще п'ять скіфських поховань того ж часу та району не увійшли до роботи В. Ю. Мурзіна. Загальна кількість скіфських пам'яток часів архайки із району, що цікавить нас, вже в 1979 р. складала 11 поховань [6, с. 15–16].

Зараз їх список має бути розширеним за рахунок поховань, відкритих у процесі робіт археологічної новобудовної експедиції ДНУ. Скіфські пам'ятки лівобережних районів відповідають нашим уявленням щодо часу скіфської архайки, що дозволяє розглядати Орільсько-Самарське межиріччя як територію первинного освоєння скіфами північностепового дніпровського Лівобережжя.

За територіальною ознакою лівобережні скіфські поховання об'єднані у двох групах. Перша – самарська, до якої відносяться Підгороднянські [6, с. 111–115] та Олександрівський кургани [4, с. 11–14], що знаходяться у нижній течії р. Самари та її правій притоки р. Кільчені, а також Великомихайлівські кургани на р. Вовчий та її притоці р. Кам'янці [12, с. 115–125].

Друга група – орільська, характеризується значною кількістю та територіальним розпорошенням скіфських курганів, для котрих пропонується виділення Новопідкрязького [6, с. 116–117] та Дмухайлівського [16] курганних некрополів та поодиноких насипів у сс. Минівка, Пролетарське та м. Перещепине [10]. Виключний інтерес становить ранньоскіфське поховання в кургані бронзової доби біля с. Шандрівка, яке супроводжувалося рідкісною родосько-іонійською амфорою [11, с. 117].

Оскільки вищеперераховані поховання є опублікованими та орієнтуючись на краєзнавчий характер даного видання, обмежимося їх сумарною характеристикою, залишаючи осторонь обов'язкові для археологічних робіт деталі.

У хронологічному відношенні поховання розподіляються таким чином. До початку VI ст. до н. е. віднесено п'ять поховань: Спаське, гр. XI, кург. 3, пох. 3; Новопідкрязь, гр. I, кург. 1, пох. 7; Підгороднє, гр. VIII, кург. 3, пох. 3; Шандрівка, гр. III, кург. 1, пох. 1; Великомихайлівка, гр. I, кург. 1, пох. 1.

Пам'ятки кінця VI–V ст. до н. е.: Олександрівка (Учгосп), кург. 6, пох. 1; Підгороднє, гр. V, кург. 11, пох. 1; гр. X, кург. 1, пох. 1; кург. 6, пох. 1; кург. 7, пох. 1; Перещепине, гр. I, кург. 2, пох. 2, 3; Пролетарське, гр. XXX, кург. 13, пох. 1; Минівка, гр. XVIII, кург. 2, пох. 1; Бузівка, гр. XIX, кург. 4, пох. 4; Бузівка, гр. XXI, кург. 1,

пох. 1; Дмухайлівка, гр. I, кург. 7, пох. 1; кург. 8, пох. 1; кург. 12, пох. 2; Новопідкряз, гр. II, кург. 3, пох. 1; Прядівка, гр. IV, кург. 3, пох. 1; гр. VI, кург. 1, пох. 1; Великомихайлівка, гр. I, кург. 3, пох. 1; Богуслав, гр. I, кург. 10, пох. 2.

Таким чином, загальна кількість досліджених археологічною новобудовною експедицією Дніпропетровського університету в Орільсько-Самарському межиріччі поховань часів скіфської архаїки – 24, з котрих для 22 було зведено кургани. Якщо до наведеного списку додати випадкові знахідки часів скіфської архаїки, такі як кам'яне блюдо із Орчика, бронзові трипетельні псалії із зруйнованого поховання біля Царичанки та ряд інших знахідок останнього часу, кількість поховань VI–V ст. до н. е., враховуючи суцільне обстеження території, є абсолютно переважаючою в Орільсько-Самарському межиріччі.

Сучасна висота скіфських насипів варіюється у межах від 3,9 м (кург. 11 Підгороднянської групи) до 0,7–0,5 м; всі вони входили до курганних груп доби бронзи. Будівельним матеріалом слугував чорнозем; там, де це вдалося простежити – шари дернових вальків. В основі насипу кургану 13 групи 5 поблизу м. Підгороднє знаходився кільцевий вал із виїнятої під час риття рову глини висотою 1,5 м та шириною 3,5 м з проходом зі східної сторони; відсипка валу проводилася одночасно з риттям могили. Викиди материкової глини з основних могил в інших курганах менш значимі та мають дугоподібну форму. Ущільнюючі грязьові обмазки та сліди їх опливання не зафіксовані, що, можливо, пов'язано із характером місцевих ґрунтів. Наявність ровів навкруги насипів зафіксована у двох випадках; у них були знайдені кістки бика, вівці та дикого кабана.

Абсолютну більшість основних поховань проведено у могилах підквадратної форми розмірами від 2,7 x 2,4 м до 6,4 x 6 м глибиною до 4,5 м. Для більшості могил встановлена присутність дерев'яного одно- або дворядного перекриття, рідше – сліди облицювання стін ями деревом зі слідами дії вогню (Підгороднє, гр. VIII, кург. 3, пох. 7). У кургані 7 Підгороднянської X-ої групи зафіксовані стовбури, що лежали радіально і раніше входили до конусоподібної будівлі. В Олександрівському кургані скіфське поховання 1 було впущене з рівня вимостки діаметром 11,5 м, яка складалася зі стовбурів, що утворювали концентричні кола; товщина окремих стволів досягала 0,6 м. Вимостка пов'язана з могилою основного, повністю пограбованого поховання, з якого походить наконечник стріли раннього – цимбальського – типу, що дозволило датувати поховання VII ст. до н. е. та віднести його до кіммерійських. Однак не виключеною є його ранньоскіфська приналежність.

Поховання в кургані 13 Підгороднянського могильника здійснене у дощатому «гробовищі» довжиною 3 м, шириною у головах 1,2 м, у ногах 0,9 м; в Олександрівському кургані – у видовбаній дубо-

вій колоді довжиною 2,65 м, шириною у головній частині 0,85 м, у ногах 0,38 м. Кришкою слугувала друга половина розколотого уздовж дубового стовбура.

Супутній інвентар є характерним для військових поховань. Незважаючи на пограбування більшості могил, мечі було знайдено у 9 похованнях, списи – у 5, набори стріл, найбільший з котрих становить 179 вістрів, – у 18 похованнях, бойові ножі – у 5. У чотирьох похованнях засвідчена присутність захисного пластинчатого обладунку. У похованні Олександрівського кургану він представлений повним комплектом – від шолома до поножів [6]. Імовірно, таким же був обладунок із пограбованого поховання 3 кургану 2 біля м. Перещепине. У семи похованнях знайдені предмети кінської упряжі. Поховання коня у могилі мало місце в кургані 11 групи V біля м. Підгородне.

Із поховання 1 кургану 2 групи XVIII біля с. Минівка походить бронзовий казан раннього типу з горизонтально розташованими петлеподібними ручками. Присутність казана у пограбованому похованні кургану 11 групи V біля м. Підгороднього підтверджує наявність його заповнення у вигляді просочених мідними окисами землі та костей жереб'яти й вівиці. Бронзові казани у військових похованнях зустрічаються вкрай рідко, що може свідчити про соціальну значущість похованих.

На користь запропонованого хронологічного визначення скіфських пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя свідчать властиві їм основні ознаки ранньоскіфського поховального обряду (грунтові могили великих розмірів, дерев'яні конструкції, що підлягали спаленню, поза та орієнтація, які надавалися похованим, використання фарби-реальгару). Встановлена відсутність поховань часів ранньої скіфської архаїки району у катакомбах знаходить підтвердження у засвідченому для інших територій абсолютному переважанні ґрунтових могил відносно інших типів поховальних споруд.

Для більш пізнього часу ця ознака набуває іншого, етнографічного, значення, об'єднуючи скіфів Орільсько-Самарського межиріччя зі скіфським населенням лівобережного Лісостепу. Присутність виключно чоловічих військових поховань зближує пам'ятки Орільсько-Самарського межиріччя з Посульськими курганами, котрі В. А. Ільїнська інтерпретувала як дружинні некрополі VI–V ст. до н. е., що заповнювали «...промежуток между эпохой окончания переднеазиатских походов и временем келермесских курганов, с одной стороны, и периодом появления массового количества скифских курганных захоронений с гробницами в виде катакомб в степной полосе Северного Причерноморья – с другой» [3, с. 181]. Поділяючи дану точку зору, вважаємо одночасні Посульським кургани Орільсько-Самарського межиріччя залишеними скіфами раннього етапу їхньої історії, пов'язаного із переміщенням із Передкавказзя на територію сучасної України.

Зосередження пам'яток VI–V ст. до н. е. у зандровій зоні та межиріччі рік Орілі та Самари, включаючи їх притоки, свідчить на користь їх знаходження на давньому шляху, пов'язаному із пограниччям Лісостепу, що вів зі сходу та північного сходу до дніпровських переправ. Обумовлене оптимальними природними умовами та прагненням запобігти небезпекам відкритих степових просторів, переміщення лівобережним Передстепом (термін, що позначає давній кордон степової та лісостепової зон) засвідчене з доби неоліту, активно використовувалося у енеоліті – бронзовому віці [5, с. 4; 13, с. 8, 118–122], і ним же могли рухатися передові скифські загони.

Абсолютне переважання у досліджених курганах військових поховань свідчить на користь саме такого сценарію первісного освоєння території Придніпров'я скифами, які відчували у межах північнокавказького центру тиск надлишку населення та життєву потребу в оволодінні ресурсами землеробського населення південного Лісостепу. З метою перевірки запропонованої гіпотези необхідно продовжити розкопки у визначеному районі на сучасному дослідницькому рівні, бажано – із залученням спеціалістів різних профілів.

Бібліографічні посилання

1. **Виноградов В. Б.** Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время / В. Б. Виноградов. – Грозный, 1972.
2. **Дьяконов И. М.** История Мидии / И. М. Дьяконов. – СПб., 2008.
3. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. – К., 1968.
4. **Ковалева И. Ф.** Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой // Курганные древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1978 – С. 4–31.
5. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите–бронзовом веке : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / И. Ф. Ковалева. – К., 1987.
6. **Ковалева И. Ф.** Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1979. – С. 112–124.
7. **Мозолевский Б. Н.** Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.
8. **Мурзин В. Ю.** Скифская архайка Северного Причерноморья / В. Ю. Мурзин. – К., 1984.
9. **Мурзин В. Ю.** Скифская проблема глазами автора / В. Ю. Мурзин. – К., 2014.
10. **Мухопад С. Е.** Новые материалы скифского времени из Приорелья / С. Е. Мухопад // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Д., 1981. – С. 88–93.
11. **Мухопад С. Е.** Расписная родосско-ионийская амфора из кургана у села Шандровка в Приорелье / С. Е. Мухопад // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Д., 1988. – С. 110–118.

12. **Мухопад С. Е.** Скифские архаические погребения на р. Волчьей / С. Е. Мухопад // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1984. – С. 115–128.
13. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко. – К., 2013. – 592 с.
14. **Струкуленко А. С.** Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Струкуленко Анастасія Степанівна. – Д., 2011.
15. **Черненко Е. В.** Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья / Е. В. Черненко, С. С. Бессонова. – К., 1986.
16. **Шалобудов В. Н.** Раскопки курганов у с. Дмухайловка / В. Н. Шалобудов, А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н. э. – Д., 1983. – С. 19–28.

Надійшла до редколегії 09.07.2014

УДК 930.1(477.63/.64)

А. С. Струкуленко

*Дніпропетровський коледж ракетно-космічного машинобудування
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

СКІФСЬКІ ПАМ'ЯТКИ РЕГІОНУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Висвітлено історію досліджень скіфських пам'яток Дніпропетровської області, а також внесок окремих діячів у їх виявлення та вивчення. Проаналізовано діяльність експедицій, що працювали в регіоні.

Ключові слова: скіфські пам'ятки, історія дослідження, новобудовна експедиція, Дніпропетровська область.

А. С. Струкуленко

*Днепропетровский колледж ракетно-космического машиностроения
Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара*

СКИФСКИЕ ПАМЯТНИКИ РЕГИОНА: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассматривается история исследований скифских памятников Днепропетровской области, а также вклад отдельных деятелей в их выявление и изучение. Проанализирована деятельность экспедиций, работавших в регионе.

Ключевые слова: скифские памятники, история исследований, новоостроенная экспедиция, Днепропетровская область.

A. S. Strukulenko

*The Dnepropetrovsk college of space-rocket engineer
Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University*

SKIFS MONUMENTS OF REGION: RESEARCH HISTORY

The author considers the history of studies of Scythian monuments of Dnipropetrovsk region, as well as the contribution of individual personalities to their revealing and study; analyzes the work of archaeological expeditions in the region.

Key words: Scythian monuments, history of research, new-building expedition, Dnepropetrovsk region.

Початком наукового вивчення скіфських пам'яток території сучасної Дніпропетровської області та вітчизняного скіфознавства в цілому є розкопки в 1861–1863 рр. відомим російським істориком І. Є. Забеліним царського кургану Чортотлик у маєтку генерал-аншефа Зейфарта (Катеринославський повіт, нині – Нікопольський район), які надали підстави для вирішення питання про місцезнаходження згаданого Геродотом скіфського Герросу [1; 11].

Ім передувало випадкове виявлення і подальше дослідження надзвичайно багатого «царського» поховання в кургані Лугова могила у с. Олександропіль того ж повіту [22, с. 22–23; 27]. Як і попередні, переважно аматорські та скарбощукацькі розкопки, проведені дослідження в Катеринославській губернії підігрівали суспільний інтерес до давніх насельників українського Степу, будучи матеріальним підтвердженням відомого «Скіфського оповідання» Геродота. Тим самим на багато років вперед було зумовлене зосередження зусиль до та післяреволюційних дослідників на пошуку і розкопках скіфських курганів у південних районах Дніпропетровської та суміжних з нею Запорізької та Херсонської областей.

У 1897 р. Д. І. Яворницький дослідив кургани V ст. до н. е. «Баби» і «Розкопана могила» поблизу станції Михайлове-Апостолове. За уточненням, обидва кургани знаходилися неподалік від сучасного с. Михайлівка на р. Кам'янка і в 17 км від м. Апостолове [13; 40].

Починаючи з кінця 20-х рр. XX ст. в Україні відбувався процес становлення такої нової форми організації археологічних робіт як новобудовні експедиції. У зв'язку із спорудженням сучасного Нікопольського південно-трубного заводу (Нікопольбуд) у 1931–1935 рр. проводилися масштабні розкопки співробітниками Нікопольського музею (керівник Ф. М. Кіранов) та археологічними експедиціями Києва, Москви та Ленінграда. Із 1937 р. по 1946 р. розкопки на Нікопольському курганному полі проводилися експедицією на чолі з Б. М. Граковим. За його даними, всього було досліджено 79 кур-

ганів [8]. У 1961 р. до досліджень приступила Скіфська експедиція Інституту археології (далі – ІА) АН УРСР під керівництвом А. І. Тереножкіна, роботи котрої було зосереджено на дослідженнях території діяльності Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату.

Але новобудовні експедиції 1970–1990-х рр. за широтою територіального охоплення, чисельністю, культурною та хронологічною різноманітністю досліджених пам'яток, унікальністю знахідок не мають собі рівних в історії не лише вітчизняної, а й світової археології. Вони створили об'єктивні передумови для вирішальних змін в уявленнях про рушійні сили та прояви культурно-історичних та етнокультурних процесів в історії давньої України [33, с. 41].

У результаті діяльності Орджонікідзевської експедиції Інституту археології під керівництвом Б. М. Мозолевського (1969–1993 рр., з 1994 р. – С. В. Поліна), яка відкрила новий етап у вітчизняному скіфознавстві, вдало названий С. В. Поліним «добом Мозолевського», було досліджено більше 100 скіфських поховань (дані на 1993 р.) і доведено входження дослідженого району до Скіфського Герросу, уточнено час будівництва курганів-гігантів скіфської знаті на тлі скіфської хронології [19–22; 25]. Особливу цінність у плані висвітлення багаторічних продуктивних досліджень скіфських аристократичних і «царських» курганів району м. Орджонікідзе становлять монографії Б. М. Мозолевського «Товста могила» [23] і його ж, у співавторстві з С. В. Поліним, «Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.» [22].

Із 1973 р. по 1976 р. у Томаківському районі діяла Верхньотарасівська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Є. В. Черненка та М. М. Чередниченка [4; 39]. Під час її робіт було досліджено 144 скіфських поховання, які належали рядовим скіфам або їхній верхній верстві; виділено та введено до наукового обігу комплекси, які походять із курганных могильників, що займають проміжну територію між Скіфським Герросом та Надпорізькою групою скіфських пам'яток [33, с. 54, 164].

Новобудовною експедицією Київського держуніверситету під керівництвом М. М. Бондаря у 1974–1978 рр. проводилися дослідження археологічних пам'яток, розташованих на території спорудження Кам'янської та Нікопольської зрошувальних систем у Софіївському, Апостолівському та Нікопольському районах [28; 29]. Було виявлено 25 поховань скіфського часу, в результаті чого одержано нові матеріали для вивчення історії, духовної та матеріальної культури скіфського населення регіону [33, с. 63].

Окремі скіфські кургани району м. Марганець досліджено експедиціями Дніпропетровського історичного (зараз – національного) музею імені Д. І. Яворницького під керівництвом Л. М. Голубчик та

Дніпропетровського державного університету (далі – ДДУ) на чолі з В. А. Ромашком.

Значну групу скіфських курганів півдня області було досліджено у 1970–1990-ті роки археологічною новобудовною експедицією (далі – АНЕ) ДДУ під керівництвом І. Ф. Ковальнової. Початок робіт припадає на 1976 р., коли Правобережним загonom експедиції на чолі з С. С. Волкобом було здійснено розкопки 27 курганів у групі «Слов'янка» неподалік від с. Шолохове. Продовженням стали розкопки в районі спорудження Кам'янської зрошувальної системи біля с. Мар'янське та сел. Ток Апостолівського району. У трьох курганных групах розкопано 14 скіфських курганів переважно IV ст. до н. е. [31]. Під час дослідження курганных могильників біля с. Усть-Кам'янка В. І. Костенком та С. Є. Мухопадом було виявлено кургани із рядовими скіфськими похованнями [14]. Всього експедицією ДДУ у південних районах Дніпропетровської області досліджено 128 курганів скіфського часу.

Район Дніпровського Надпоріжжя привернув увагу дослідників у другій половині XIX ст. Допитливі подорожуючі з Катеринослава на південь губернії мали можливість спостерігати величезне скупчення курганных насипів різних розмірів і форм, про що писали О. С. Уваров та І. Є. Забелін [9, с. 71, 72; 37, с. 19]. Однак значних досліджень скіфських пам'яток тут не проводилося, за виключенням розкопок І. Є. Забеліним кургану «Кам'яна могила» біля с. Чумаки та О. А. Спіциним – скіфського аристократичного кургану «Башмачка» (1897 р.) біля однойменного села [32].

Знахідки з аматорських розкопок, що проводилися власником с. Біленьке (зараз – Запорізька область) А. М. Міклашевським, стали відомі завдяки О. В. Терещенку, який згадує золоті предмети зі скіфських курганів з околиць села, які демонструвалися в «Музеумі» міста Катеринослава [36]. У 80-х роках XIX ст. окремі скіфські поховання були відкриті Д. Я. Самоквасовим у курганах біля р. Вороної. На початку XX ст. М. О. Макаренком [17] велися розкопки рядових скіфських курганів у складі курганных груп, розташованих між селами Майорка і Волоське. У роботі І. В. Яценко, що вийшла у 1959 р., були розглянуті та узагальнені результати вищеназваних досліджень [41].

У подальшому на багато років Надпоріжжя випало з поля зору скіфологів, і тільки Дніпрогесівською експедицією Наркомпросу УРСР 1927–1932 рр. на 90-кілометровій ділянці Надпоріжжя між Дніпропетровськом і Запоріжжям у прибережній смузі та гирлах Криничної та Вільної балок було відкрито і частково досліджено скіфські курганні групи, а також окремі насипи зі скіфськими похованнями у складі Кічкаського та інших могильників [11, с. 236–240]. У 1950-ті рр.

відомі розкопки скіфського кургану біля с. Волоське, здійснені співробітниками Дніпропетровського історичного музею [41].

У 1970-х рр. Д. Я. Телегіним під час розкопок Оріхівських курганів доби бронзи було досліджено окремі впускні скіфські поховання [24]. Тоді ж Дніпропетровським історичним музеєм під керівництвом Л. П. Крилової розкопано скіфський курган у с. Василівка Солонянського району [16].

Значна кількість скіфських курганів Надпоріжжя (67 поховань) була досліджена АНЕ ДДУ у 80–90-ті рр., що дозволило зробити низку важливих висновків відносно виділення надпорізького варіанта скіфських пам'яток та його окремих груп [2; 23]. У 1977 р. Правобережним загоном АНЕ під керівництвом С. С. Волкобая було досліджено 14 курганів у групі «Рясні могили» поблизу с. Башмачка [18]. До її складу входив відомий за розкопками О. А. Спіцина [32] аристократичний скіфський курган «Башмачка», рештки насипу котрого і було досліджено. Скіфські курганні групи району будівництва Солоняно-Томаківської зрошувальної системи, розташовані поблизу сс. Тракторне, Кисличувате, Новопокровка, належать до степового «типу» Надпоріжжя, слугуючи зв'язком із скіфськими пам'ятками південних районів області [23, с. 72–84].

Важливе значення для вивчення скіфської проблематики мали дослідження цільовою археологічною експедицією Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара під керівництвом В. А. Ромашка скіфського аристократичного кургану кінця V ст. до н. е. «Близнюк-2» на околицях м. Дніпропетровськ [30].

Відносно раннім часом датується початок дослідження скіфських пам'яток на території Криворіжжя, що раніше входило до Херсонської губернії. Основним дореволюційним дослідником скіфських курганів був В. І. Гошкевич, котрим були здійснені розкопки низки курганів у групі т. зв. Цареві могили, які принесли важливий матеріал, а також кількох рядових скіфських курганів [7]. У 60–70-х рр. XX ст. на Криворіжжі проводилися розкопки курганів експедиціями Дніпропетровського історичного музею під керівництвом Л. П. Крилової [15]. На площах виробіток гірничозбагачувальних комбінатів серед інших була розкопана низка скіфських курганів і впускних поховань у давні насипи. Сьогодні дослідження скіфських курганів продовжує експедиція Криворізького краєзнавчого музею під керівництвом О. Мельника.

Набагато менше даних маємо про скіфські пам'ятки інших районів Дніпропетровської області, зокрема Верхньодніпровського та Криничанського. У більшості вони представлені випадковими знахідками, які частково увійшли до колекції О. М. Поля [10] і згадані в коротких повідомленнях про здійснені ним та іншими землевласника-

ми Верхньодніпровського повіту розкопки [26; 27; 36]. У скіфському зібранні Катеринославського музею імені О. М. Поля переважали предмети, що надходили з розкопок курганів степового півдня губернії (Чортомлика та ін.), і випадкові, в основному безпаспортні, знахідки. Прикладом складності визначення місцезнаходження тієї чи іншої речі може служити історія відомого культового навершя із зображенням верховного божества скіфського пантеону – Папая [5]. На сьогодні відомо 11 скіфських поховань у Верхньодніпровському та Криничанському районах, виявлених у 1990–1991 рр. під час робіт АНЕ ДНУ.

У матеріалах дореволюційних досліджень у лівобережних повітах Катеринославської губернії відомості про скіфські пам'ятки відсутні. У матеріалах і щоденниках розкопок Д. І. Яворницького, які проводились у лівобережжі Дніпра напередодні XIII Археологічного з'їзду, що проходив у м. Катеринославі у 1905 р., також відсутні згадки про них [38; 39]. Можливо, однією з причин цього була витратність і трудомісткість розкопок великих скіфських насипів, у класифікації Д. І. Яворницького віднесених до «Говстих» могил.

Але і в подальшому відомості про скіфські пам'ятки та випадкові знахідки для східних та північних районів області залишалися вкрай рідкісними. У 1971–1975 рр. у зв'язку з будівництвом каналу «Дніпро-Донбас» проводилися широкомасштабні дослідження однієї новобудовної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна, у складі якої в 1971–1972 рр. працював загін Дніпропетровського університету. Скіфські кургани і впускні поховання тоді не були відкриті. Однією з причин їх відсутності можна вважати проведення археологічних робіт лише в межах заплавної частини долини Орїлі. У подальшому, при розширенні охоплених розкопками площ, АНЕ ДНУ було відкрито і досліджено скіфські поховання.

Початок робіт в Орільсько-Самарському межиріччі у 1972 р. співпадає зі створенням археологічної новобудовної експедиції Дніпропетровського державного університету, керованої проф. І. Ф. Ковальовою. Рішенням Президії Академії наук УРСР від 12 грудня 1971 р. проведення археологічних досліджень на новобудовах Дніпропетровської області було закріплено за Дніпропетровським університетом, що дістало підтвердження у Постанові № 27 Республіканської ради по координації наукових досліджень у галузі природничих і суспільних наук від 20 жовтня 1981 р. [33, с. 68–69]. На першому етапі польові дослідження проводилися переважно в лівобережних районах регіону; з 1982 р. розпочато дослідження і на правобережжі.

Саме із діяльністю АНЕ ДДУ пов'язано відкриття скіфських поховань лівобережного Передстепу, переважна більшість котрих належить до часів скіфської архаїки [14], що дозволило І. Ф. Ковальовій

та С. Є. Мухопад у поставити питання про первинність освоєння цього регіону в порівнянні з південними районами Степу (див. статтю І. Ф. Ковальової у цьому збірнику).

Із наведеного у даній роботі огляду можна запропонувати виділення кількох етапів в історії вивчення скіфських пам'яток регіону. Встановлено, що іноді час початку та інтенсивність досліджень залежали від випадкових обставин, прикладом чого слугує знахідка селянами «скіфського золота» в Олександропільському кургані, яка стимулювала не тільки його наукове дослідження, а й зародження загально-го інтересу до скіфських старожитностей, який часто супроводжувався не тільки науковими, але і скарбощукацькими розкопками.

З іншого боку, у ХХ ст. досить чітко простежується залежність інтенсивності в дослідженнях скіфських пам'яток від темпів індустріалізації регіону. Наприклад, Дніпрогесівська експедиція 1920–1930-х рр. була викликана до життя будівництвом гідроелектростанції на Дніпрі; широкомасштабні роботи Орджонікідзевської експедиції 1964–1993 рр. безпосередньо пов'язані з переходом у 1953 р. ОГЗК до відкритого видобутку марганцевої руди [22, с. 63–68], що збільшувало загрозу руйнації курганів.

Значне збільшення об'ємів археологічних досліджень у 70-х рр. ХХ ст. спостерігалось у зв'язку з розгортанням меліоративного будівництва. Суцільні розкопки на значних площах, проведені зокрема АНЕ ДДУ, концентрація досліджень у зонах великих новобудов уможливили відкриття комплексів високої наукової та художньої цінності, збільшили інформаційний банк, що сприяло розвитку фундаментальних розробок із стародавньої історії та культури України.

Бібліографічні посилання

1. **Алексеев А. Ю.** Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К., 1991.
2. **Андросов А. В.** Надпорожская группа памятников Степной Скифии / А. В. Андросов // Проблемы археологи Поднепровья. – Д., 1985. – С. 120–127.
3. **Андросов А. В.** Скифский аристократический курган «Каменская Близница» / А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Д., 1987. – С. 54–74.
4. **Бунятян Е. П.** Могильник у с. Верхнетарасовка / Е. П. Бунятян, Н. Н. Чередниченко, В. Ю. Мурзин // Курганы юга Днепропетровщины. – К., 1977. – С. 59–124.
5. **Вахтина М. Ю.** О месте находки скифского навершия с изображением Папая (Национальный музей Украины) / М. Ю. Вахтина, С. А. Скорый, В. А. Ромашко // Записки ИИМК РАН. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2010. – № 5. – С. 146–159.
6. **Волкобой С. С.** Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине / С. С. Волкобой, В. Н. Шалобудов, В. А. Лихачев // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1979. – С. 45–61.

7. **Гошкевич В. И.** Клады и древности Херсонской губернии / В. И. Гошкевич. – Херсон, 1903.
8. **Граков Б. Н.** Скифские погребения на Никопольском курганном поле / Б. Н. Граков // МИА. – 1962. – № 115. – С. 56–113.
9. **Забелин И. Е.** Скифские могилы. Чертомлыцкий курган / И. Е. Забелин // Древности. Труды ИМАО. – 1865–1867. – Т. 1. – С. 56–93.
10. Каталог коллекций древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе. Вып. 1 / сост. К. Мельник. – К., 1893.
11. **Ковалева И. Ф.** Днепрогэзовская археологическая экспедиция НАРКОМПРОСа УССР 1927–1932 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. – Д., 1971.
12. **Ковалева И. Ф.** Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья / И. Ф. Ковалева, С. Е. Мухопад // Курганные древности Степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Д., 1979. – С. 111–123.
13. **Ковалева И. Ф.** Вклад Д. И. Яворницкого в исследование скифских памятников юга Украины / И. Ф. Ковалева, И. И. Яременко // Проблемы скифосарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1994. – С. 82–85.
14. **Костенко В. И.** Скифские могильники у с. Усть-Каменка Днепропетровской области / В. И. Костенко, С. Е. Мухопад // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1990. – С. 96–106.
15. **Крылова Л. П.** Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі у 1964–1966 рр. / Л. П. Крылова // Наш край. – Днепропетровск, 1971. – С. 18–31.
16. **Крылова Л. П.** Раскопки курганов в Днепропетровской области / Л. П. Крылова, И. М. Блинов // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 306.
17. **Макаренко Н. Е.** Археологические исследования в 1907–1909 г. / Н. Е. Макаренко // ИАК. – Спб., 1911. – Вып. 43. – 130 с.
18. Могильник у с. Башмачка / С. С. Волкобой, В. А. Лихачев, В. Н. Шалобудов, А. В. Андросов // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С. 45–61.
19. **Мозолевский Б. Н.** Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.) / Б. Н. Мозолевский // Скифия и Кавказ. – К., 1980. – С. 70–154.
20. **Мозолевский Б. Н.** Скифский «царский» курган Желтокаменка / Б. Н. Мозолевский // Древности Степной Скифии. – К., 1982. – С. 179–222.
21. **Мозолевський Б. М.** Товста могила / Б. М. Мозолевський. – К., 1979.
22. **Мозолевский Б. Н.** Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005.
23. **Мухопад С. Е.** Скифские погребения района Солоняно-Томаковской оросительной системы / С. Е. Мухопад // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 72–84.
24. Орхівські кургани на Дніпропетровщині / Д. Я. Телегін, Р. В. Терпіловський, А. Я. Козловський, С. Ж. Пустовалов // Археологія. – Вип. 47. – 1984. – С. 45–57.
25. **Полин С. В.** Курганы скифской знати Степного Правобережья / С. В. Полин // Великая Скифия. – К.; Запорожье, 2002.
26. **Поль А. Н.** Археологические поиски в Екатеринославской губернии / А. Н. Поль // ЗООИД. – 1872. – Т. VIII. – С. 439–442.
27. **Поль А. Н.** Мишуриный рог / А. Н. Поль // ЗООИД. – 1872. – Т. VIII. – С. 434–438.

28. Работы Каменской экспедиции Киевского университета / Н. Н. Бондарь, Б. А. Антоненко, С. А. Васильченко и др. // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 270–271.
29. Раскопки курганов в зоне Никопольского орошаемого массива / Н. Н. Бондарь, Б. А. Антоненко, С. А. Васильченко и др. // АО 1978 г. – М., 1979. – С. 304–305.
30. Ромашко В. А. Ближе-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье : [моногр.] / В. А. Ромашко, С. А. Скорый. – Д., 2009. – 251 с.
31. Скифские могильники IV–III вв. до н. э. юга Днепропетровской области / С. С. Волкобой, А. В. Андросов, В. А. Лихачев и др. // Курганы Степного Поднепровья. – Днепропетровск, 1980. – С. 18–41.
32. Спицын А. А. Раскопки, произведенные в 1897 году близ д. Башмачка Екатеринославского уезда / А. А. Спицын // ИАК. – СПб., 1901. – Вып. 1. – С. 69–79.
33. Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпряни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Струкуленко Анастасія Степанівна. – Д., 2011.
34. Терещенко А. В. О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях / А. В. Терещенко // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – М., 1866. – № 4. – С. 1–37.
35. Уваров А. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / А. Уваров. – СПб., 1851.
36. Харузин А. Н. Протокол раскопки кургана в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии в 1900 г. / А. Н. Харузин // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 744–747.
37. Чередниченко Н. Н. Скифские курганы у с. Владимировка / Н. Н. Чередниченко, Я. И. Болдин // Курганы юга Днепропетровщины. – К., 1977. – С. 125–150.
38. Эварницкий Д. И. Дневники раскопок / Д. И. Эварницкий // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. 1. – С. 121–157.
39. Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии / Д. И. Эварницкий // Труды XIII АС. – М., 1907. – Т. 1. – С. 202–226.
40. Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уездов (в имении А. Н. Синельникова, Михайлове-Апостолове и хуторе О. В. Волковой) / Д. И. Эварницкий // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 718–735.
41. Яценко И. В. Скифия VII–V веков до н. э. / И. В. Яценко. – М., 1959.

Надійшла до редколегії 09.07.2014

УДК 902 (477) + 902 (438)

Є. Л. Фещенко, К. В. Мінакова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**II Міжнародна українсько-польська
Археологічна експедиція (7–13 липня 2014 р.):
Досвід організації та проведення**

Розглянуто досвід організації та проведення II Міжнародної українсько-польської археологічної експедиції у 2014 р. на території воєводства Нижня Сілезія (Республіка Польща). Основними напрямками діяльності стало ознайомлення з досвідом польських фахівців у проведенні археологічних досліджень, вивчення системи підготовки археологів у Вроцлавському університеті та практики музефікації археологічних об'єктів Польщі.

Ключові слова: українсько-польська експедиція, археологічні дослідження у Польщі, підготовка фахівців археологів у Вроцлавському університеті, організація музейної справи.

Е. Л. Фещенко, К. В. Минакова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**II MEJDYHAPOPAHJAH YKPAHHCKO-POJIBCKAJA
APXEOPOJIOYHCKAJA EKCIIEDHJIA (7–13 HIOJIA 2014 r.):
OΠYIT OPAHHA3AHJII H ΠPOBEΔEHHA**

Рассмотрен опыт организации и проведения II Международной украинско-польской археологической экспедиции в 2014 г. на территории воеводства Нижняя Силезия (Республика Польша). Основными направлениями деятельности стало ознакомление с опытом польских специалистов в проведении археологических исследований, изучение системы подготовки археологов во Вроцлавском университете, ознакомление с практикой музефикации археологических объектов Польши.

Ключевые слова: украинско-польская экспедиция, археологические исследования в Польше, подготовка специалистов археологов во Вроцлавском университете, организация музейного дела.

E. L. Feschenko, K. V. Minakova

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University

**II INTERNATIONAL UKRAINSKO-POL'SKA
ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION (ON JULY, 7–13, 2014):
EXPERIENCE OF ORGANIZATION AND LEADTHROUGH**

The article deals with the experience of organization and providing of the II International Ukrainian - Polish archaeological expedition, which was

held on the territory of Lower Silesia (Poland) in July 2014. Archaeological excavations took place in the no-long existing fortress Gromnik (Rummelsberg). Work on the site included an overview of the object, review of the plan of excavation, familiarization with the history of research and findings which were made during previous seasons.

Activities of the Second Ukrainian-Polish expedition focused on the following areas: joint archaeological research, exchange of experiences and methods of excavation, recording and preservation of the artifacts; study of the system of preparation of archaeologists in the Wrocław University (courses, conditions for independent of training, research and development of students), acquaintance with the practice of reconstruction of archaeological objects in Poland.

Key words: Ukrainian - Polish expedition, archaeological research in Poland, preparation of archaeologists in the Wrocław university, organization of museums.

За період свого розвитку археологія, як самостійна галузь наукового пізнання, пройшла тривалий шлях становлення від вивчення окремих категорій артефактів (етап антикваріїв) до соціально-економічних реконструкцій. Істотно еволюціонувало саме розуміння предмета і об'єкта археології як наукової дисципліни, змінювалися парадигми, розширювалася сфера досліджень. На сучасному етапі логіка історичного пізнання висуває нові напрями і завдання. Разом із комплексним дослідженням пам'яток, актуалізуються завдання збереження і музеєфікації культурної спадщини, її популяризації. Усвідомлення поставлених цілей і завдань обумовлює необхідність апробації нових методологічних підходів і методик. Безумовно, вітчизняна археологія має достатній творчий потенціал для реалізації нових пізнавальних завдань. Це засвідчують праці таких авторів, як С. Н. Братченко, В. Ф. Генінг, М. Й. Рутинський [1–3]. Одночасно, використання досвіду зарубіжних колег дозволяє підвищити ефективність, розширити сферу творчого пошуку.

Одним із шляхів до широкої міжнародної співпраці є організація спільних наукових археологічних експедицій. Успішним прикладом реалізації таких проектів може служити I і II Міжнародні українсько-польські археологічні експедиції, створені на основі договорів про співпрацю між Дніпропетровською областю (Україна) і воєводством Нижня Сілезія (Польща) та Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара і Вроцлавським університетом.

Перша Міжнародна українсько-польська експедиція відбулася з 1 по 14 липня 2013 р. Основним об'єктом вивчення були земляні фортифікаційні споруди пам'ятки Пізнього Середньовіччя України – фортеці Старий Кодак, розташованої на території Дніпропетровської області. Упродовж експедиції її учасники обмінювалися досвідом роботи на середньовічних пам'ятках, порівнювали отримані матеріали

та аналогічні знахідки, які походять з території Польщі. Студенти-першокурсники набували практичних навичок для закріплення знань, отриманих під час лекцій. Співпраця українських та польських колег відкрила шлях до обміну науковою інформацією.

Друга українсько-польська експедиція проходила з 7 по 13 липня 2014 р. на території воєводства Нижня Сілезія (Республіка Польща). Українська частина міжнародної експедиції складалася з 10 осіб: доцента, двох аспірантів, двох магістрів, п'яти студентів бакалаврата (к.і.н., доц. Є. Л. Фещенко, асп. К. В. Мінакова, асп. О. В. Ромашко, студ.: М. Ю. Буланій, П. С. Губрієнко, Ю. Д. Михайленко, К. О. Саворенко, О. Я. Сміянова, Я. Г. Ярошенко, В. Ю. Шеремет). Це дозволило охопити всі ланки системи підготовки археологів у польських вищих навчальних закладах: від проведення навчальної практики до захисту дисертацій.

Діяльність II українсько-польської експедиції концентрувалася на таких напрямках:

- проведення спільних археологічних досліджень, у ході яких здійснювався обмін досвідом і методиками розкопок, фіксації й консервації артефактів;

- вивчення системи організації навчального процесу підготовки археологів Вроцлавського університету: навчальні курси, умови для самостійної підготовки, науково-дослідна діяльність студентів;

- ознайомлення з досвідом польських фахівців щодо охорони культурної спадщини і її популяризації, музеєфікації археологічних пам'яток.

Друга українсько-польська експедиція взяла участь у дослідженні фортеці Громнік, залишки якої знаходяться на території Нижньої Сілезії. Фортеця розташовується на горі Громнік, яка є найвищим піком Стшелінських пагорбів. Згідно з офіційними документами, будівництво фортеці розпочалося у 1439 р. Після цього вона добудовувалася протягом Пізнього Середньовіччя [4]. Місцевість зазнала значних руйнувань під час Другої Світової війни, стіни та укріплення фортеці були знищені, а її площа заросла лісом, що значно ускладнює вивчення пам'ятки.

Дослідження на даній території розпочалися у 2003 р., коли під керівництвом Т. Даброва у співпраці з Е. Лах було здійснено археологічну розвідку. Завдяки роботі на пам'ятці було виявлено залишки Середньовічного замку та башти у центрі плато на вершині г. Громнік. Архітектурна форма башти (ротонда з двома апсидами) є унікальною для Нижньої Сілезії та, незважаючи на досить пізнє датування (XV ст.), знаходить аналоги серед культових споруд Європи IX–XI ст.

Це відкриття привело до планового археологічного вивчення г. Громнік, яке розпочалося у серпні 2005 р. під керівництвом д-ра

К. Яворського та д-ра О. Панкієвич. Відтоді на пам'ятці щороку працювала експедиція Інституту археології Вроцлавського університету спільно з Підрозділом консервації та ревалоризації архітектурних пам'яток і Факультетом архітектури Вроцлавського технологічного університету.

Особливістю клімату Нижньої Сілезії є швидке заліснення території. З моменту зруйнування пам'ятки у 1945 р. та до початку археологічного дослідження у 2003 р. залишки фортеці заростали деревами. Відповідно перед розкопками доводилося проводити вирубку лісу та розчищати майданчик для роботи. Цим займалися наймані робітники із сусідніх сіл. Після цього археологи пошарово знімали ґрунт та розчищали каміння, яке в давнину являло собою конструктивні елементи стін фортеці та під'їзної дороги. Після розчистки кожного шару проводилася фотофіксація та робились відповідні креслення.

Об'єкт дослідження є цікавим для фахівців різних профілів, оскільки пам'ятка є багатшаровою. На г. Громнік, окрім фортеці, знаходять матеріали доби неоліту (5500–1800 рр. до н.е.), ленгельської культури (4600–3800 рр. до н.е.), лужицької культури (VIII – V ст. до н.е.), Раннього Середньовіччя (IX–X ст.) [5, с. 53].

На момент прибуття учасників експедиції з України значна частина території пам'ятки була досліджена, за результатами роботи були видані наукові публікації [6]. Основним завданням археологічного сезону 2014 р. стало продовження розкопок центральної частини фортеці та пошук дороги. Саме до цієї роботи активно долучилися українські аспіранти та студенти під керівництвом доц. Є. Л. Фещенка.

Робота на пам'ятці включала огляд об'єкта, ознайомлення з планом розкопу, історією дослідження, знахідками, зробленими протягом минулих сезонів. Для більш ефективного ознайомлення з різними видами робіт, українська частина експедиції була розподілена на кілька груп та прикріплена до різних загонів польських дослідників. Наприкінці дня фіксувалася отримана інформація у щоденник. Завдяки цьому стало можливим порівняння методики проведення розкопу на фортеціх, розташованих у гірській (Громнік) та рівнинній (Старий Кодак) місцевостях. Слід підкреслити, що у процесі розкопок пам'ятки відбувалися науково-методичні дискусії щодо ефективності використання методик, які застосовуються для дослідження конкретного об'єкта. Українські археологи не тільки сприймали досвід польських колег, а й знайомили їх із вітчизняними методиками виявлення стратиграфічних горизонтів, розчистки та фіксації артефактів.

Робота на г. Громнік стала корисною не лише з точки зору вдосконалення методики розкопу, але і в плані набуття досвіду залучен-

ня археологічних пам'яток до туризму. Повз г. Громнік проходить кілька туристичних шляхів Нижньої Сілезії, тому результати археологічних досліджень використовуються для розвитку туризму. Після розкопок щороку до спеціальної комісії надається науковий звіт, на підставі якого робиться висновок фахівців щодо подальшого консервування та реставрації пам'ятки.

Згідно з цим висновком, на пам'ятці проводяться реставраційні роботи. Зокрема, на момент нашого приїзду були відбудовані стіни укріплення (при цьому застосовувалось давнє каміння, здобуте під час досліджень). У 2011–2012 рр. було зведено оглядову башту, при будівництві якої використовувався план бельведеру 1825 р. Туристи за бажанням можуть звернутися до співробітників експедиції та, піднявшись на оглядовий майданчик, насолодитися краєвидами Нижньої Сілезії, а також поглянути на розкоп з висоти. На території фортеці регулярно проходять фестивалі історичної реконструкції.

З метою розвитку туризму частина знахідок, отриманих унаслідок роботи на г. Громнік, була передана у туристичний центр с. Романов (Romanow), де туристи мають змогу перепочити під час зупинки та отримати корисну інформацію щодо подальшого перебування в регіоні. Цікавою особливістю туристичного центру є поєднання розважальної та наукової складової.

Польські колеги надали можливість ознайомитися з дослідженнями інших пам'яток археології, які знаходяться на території воєводства Нижня Сілезія. Серед них особливо відзначається гродовий комплекс Північна (Piwniczna), який являє собою багатопарове поселення, де представлені матеріали лужицької культури; укріплений комплекс IX ст. та залишки резиденції єпископа XVI ст. Вивчення фортифікаційних споруд пам'ятки проводяться співробітниками Інституту археології Вроцлавського університету. Учасники українсько-польської експедиції ознайомилися з методикою розкопок та обговорили особливості конструкції середньовічного земляного захисного валу.

Не менш важливе значення для формування знань щодо європейської середньовічної архітектури мала поїздка сільськими маєтками XVI – XVII ст. Найбільш виразним з них є Семіславіце (Siemslawice), де на башті замку XVI ст. зберігся сонячний годинник і автентичний рельєф 1609 р.

Важлива увага у роботі міжнародної експедиції була приділена ознайомленню з досвідом організації музейної справи та функціонуванню музеїв відповідного профілю в м. Вроцлав та м. Краків. Слід відзначити, що під час організації археологічних музеїв у Польщі значна увага приділяється реконструкції предметів із точки зору їх функціонального застосування. З одного боку, це зменшує кількість оригі-

нальних речей в експозиції, але, з іншого, дозволяє відвідувачу, який не досконало знайомий з археологією, уявити, яким чином застосовувався той чи інший предмет.

Найбільш вражаючим із точки зору масштабів проведених робіт є музей «Підземелля ринку», розташований під головною площею Кракова. Заклад було створено на місці археологічних розкопок, які тривали з 2005 р. по 2010 р. в самому центрі міста. Археологи відкрили фундаменти XIII ст., які були законсервовані. Місце розкопу слугує сьогодні експозиційним простором, де відкривається історія Середньовічного Кракова. Музей обладнано сучасною технікою, значна частина експонатів є інтерактивною. Досвід Польщі у цій галузі може бути успішно використаний у розвитку музейної справи України, зокрема, з метою популяризації археологічної спадщини Дніпропетровщини.

Корисними для вдосконалення навчального процесу підготовки спеціалістів-археологів у рамках вищої школи були творчі зустрічі з викладачами, аспірантами та студентами Вроцлавського університету. Так, під час проведення «круглого столу» директор Інституту археології Вроцлавського університету д-р Артур Блажесвський ознайомив зі структурою інституту та розповів про особливості організації експедицій та навчального процесу. Відбулося обговорення актуальних проблем, пов'язаних із вищою школою, перспектив розвитку та майбутньої співпраці. Надбання польських спеціалістів може бути використано у навчальному процесі Дніпропетровського національного університету, зокрема у підготовці фахівців-археологів під час формування структури курсів з археології, організації науково-дослідної роботи студентів, проведення навчальних практик та ін.

Слід відзначити, що відкрита та доброзичлива атмосфера, яка панувала під час проведення I та II українсько-польських археологічних експедицій, сприяла встановленню творчих контактів. Цього року польські учасники I міжнародної експедиції активно спілкувались та неодноразово відвідували табір українських археологів. Д-р Павел Кончевський, керівник польської частини експедиції 2013 р., ознайомив із дослідженням пам'яток Другої світової війни на території Польщі, що є новим напрямом для вітчизняної археології.

Важливим фактором ефективної та плідної роботи II українсько-польської археологічної експедиції стала копітка організаційна робота з її підготовки та проведення. Реалізація цього наукового проекту органами управління воєводства Нижня Сілезія (Польща) та обласної ради Дніпропетровської області забезпечили сприятливі умови для функціонування експедиції: мобільність пересування, комфортне проживання, можливості для наукової діяльності.

Творчі надбання та набутий досвід, отримані під час проведення II Міжнародної українсько-польської археологічної експедиції, нади-

хають на подальшу співпрацю з польськими та іншими закордонними колегами в галузі археології, роблять конкретний внесок у підготовку кадрів археологів через аспірантуру та магістратуру в Придніпровському регіоні.

Бібліографічні посилання

1. **Братченко С. Н.** Донецька катакомбна культура раннього етапу / С. Н. Братченко. – Луганськ, 2001.
2. **Генинг В. Ф.** Очерки теории социоархеологии / В. Ф. Генинг, В. В. Генинг. – К., 1992.
3. **Рутинський М. Й.** Музеєзнавство : навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К., 2008.
4. **Golinski Mateusz.** The history of the castle Gromnik (Rummelsberg) / Mateusz Golinski // Mount Gromnik (Rummelsberg). From the History of Settlement and Management. Edited by K. Jaworski, A. Pankiewicz. Wrocław, 2008. – P. 9–27.
5. **Jaworski Krzysztof.** Archaeological investigation on the summit of Gromnik (Rummelsberg) after 1945 / Krzysztof Jaworski, Pankiewicz Aleksandra // Mount Gromnik (Rummelsberg). From the History of Settlement and Management. Edited by K. Jaworski, A. Pankiewicz. – Wrocław, 2008. – P. 51–100.
6. **Mount Gromnik (Rummelsberg).** From the History of Settlement and Management. Edited by K. Jaworski, A. Pankiewicz. – Wrocław, 2008.

Надійшла до редколегії 23.07.2014

НАШІ АВТОРИ

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Анна Олександрівна – вчитель історії, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Манько Марина Олександрівна – вчитель історії, здобувач кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Маріна Зоя Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Машенко Ольга Олексіївна – завідувач відділу науково-освітньої роботи Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Мінакова Катерина Василівна – магістр археології, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Пекун Олексій Ігоревич – історик, старший науковий працівник експозиційного відділу Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Світич Катерина Сергіївна – спеціаліст-історик, випускниця історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Сміянова Олеся Анатоліївна – бакалавр історії, студентка магістратури історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Старостін Валентин Сергійович – спеціаліст-історик, науковий співробітник Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей, краєзнавець.

Стороженко Іван Сергійович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник НДЛ археології та історії Придніпров'я кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, заслужений науковий співробітник Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Струкуленко Анастасія Степанівна – кандидат історичних наук, викладач Дніпропетровського коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Фещенко Євген Леонорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шапочкіна Ірина Володимирівна – завідувач експозиційного відділу Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Шахрайчук Ігор Антонович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ.....	5
Стороженко І. С. Формування Запорозької Січі як держави-міста: проблеми рицарської корпоративної символіки та ідеології.....	5
Старостін В. С. Місто Новомосковськ на сторінках часопису «Киевская старина» останньої третини XIX – початку XX ст.....	19
Манько А. О. Земства Катеринославщини та їх діяльність у роки Першої світової війни.....	33
Бурмага В. П., Світич К. С. Жінки в промисловій сфері Катеринославщини періоду Першої світової війни.....	39
Пекун О. І. Адміністративно-територіальний статус м. Кам'янське – Дніпродзержинськ у 1917–1939 рр.....	45
Мащенко О. О. Кам'янське: життя на зламі епох. 1917–1920 рр.....	51
Шапочкіна І. В. Формування інфраструктури та селищної культури м. Кам'янське в умовах нової економічної політики 1921–1928 рр.....	58
Нікілев О. Ф. Село Дніпропетровщини у 1950-х – середині 1960-х рр.: житлово-комунальний стан.....	68
II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ.....	76
Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка в діяльності Б. Д. Грінченка на Катеринославщині.....	76
Сміянова О. А. Т. Г. Шевченко і Д. І. Яворницький: порівняльний аналіз поетичної творчості.....	84
Маріна З. П. Г. А. Залюбовський: біля витоків архівної комісії Катеринослава.....	91
Манько М. О. Українська регіональна еліта Катеринославщини періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. за даними мемуаристики.....	101
Митрофаненко Ю. С. Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка у революційних подіях 1918–1919 р. на Катеринославщині.....	108
Мирончук В. Д. Правнук Кобзаря Дмитро Крasiцький на історичному факультеті ДДУ.....	120

Іваненко В. В. Спілкуючись із патріархом українського краєзнавства (Штрихи до портрета академіка П. Т. Тронька).....	125
---	-----

III. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ ТА КУЛЬТУРА 133

Буланова Н. М. Катеринославщина другої половини XIX – початку XX ст.: побутова релігійність православних жителів краю	133
Лучка Л. М. Видання українських письменників у фондах катеринославських бібліотек другої половини XIX – початку XX ст.	146
Савчук В. С. Катеринославський учительський інститут: створення, матеріальна база, реорганізація.....	152
Шахрайчук І. А. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)	163

IV. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ 175

Ковальова І. Ф. Деякі роздуми та рекомендації щодо проекту «Скіфський шлях».....	175
Струкуленко А. С. Скіфські пам'ятки регіону: історія дослідження.....	183
Фещенко Є. Л., Мінакова К. В. II Міжнародна українсько-польська археологічна експедиція (7–13 липня 2014 р.): досвід організації та проведення	192

НАШІ АВТОРИ..... 199

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 12

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 29.09.2014. Формат 60 84¹/₁₆. Папір друкарський.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,35. Тираж 100 пр. Зам. № 393.

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
РВВ ДНУ, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Віддруковано в друкарні «Ліра».
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десантників, 1.
Серія ДК № 188 від 19.09.2000 р.